

शिक्षाधारा

SHIKSHADHARA

(Annual Magazine of Department of Shiksha Shastri)

अधीक्षकः

प्रो. ए.पि. सच्चिदानन्दः
प्राचार्यः

प्रधानसम्पादकः

डा. चन्द्रकान्तः
विभागाध्यक्षः

सम्पादकः

डा. गणेश ति. पण्डितः

सहायकाचार्यः

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

भारतशासनमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः मानितविश्वविश्वविद्यालयः

राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा 'अ' श्रेण्या प्रत्यायितम्

राजीवगान्धीपरिसरः शृङ्गेरी - 577 139

2019-20

शिक्षाधारा SHIKSHADHARA

(Annual Magazine of Department of Shiksha Shastri)

अधीक्षकः

प्रो. ए.पि. सच्चिदानन्दः
प्राचार्यः

प्रधानसम्पादकः

डा. चन्द्रकान्तः
विभागाध्यक्षः

सम्पादकः

डा. गणेश ति. पण्डितः

सहायकाचार्यः

सम्पादकसमितिः

डा. गौराङ्गबाघः , आचार्यः

डा. रामचन्द्रुल बालाजि , सहाचार्यः

डा. नारायणवैद्यः , सहायकाचार्यः

डा. अरविन्दकुमारसोमदत्तः , सहायकाचार्यः

डा. दयानिधि शर्मा , सहायकाचार्यः

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

भारतशासनमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः मानितविश्वविश्वविद्यालयः

राष्ट्रीयमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा 'अ' श्रेण्या प्रत्यायितम्

राजीवगान्धीपरिसरः शृङ्गेरी - 577 139

2019-20

Name of the Magazine : SHIKSHADHARA

Department of Shikshashastra
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
(Deemed University)
Rajiv Gandhi Campus, Menase, SRINGERI
Chikkamagalur Karnataka - 577139

Year of Publication : 2020

No. of Copies : 125

Published by : Department of Shikshashastra
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
(Deemed University)
Rajiv Gandhi Campus, Mense, SRINGERI
Chikkamagalur Karnataka - 577139

Designed by : Sri K V Shashidhar
Rajiv Gandhi Campus, Sringeri

Printed At : Sri Maruthi Printers, Bangalore

*All rights are reserved for the Department and Writers
are responsible for their respective articles.

आचार्यः ए. पि. सच्चिदानन्दः
प्राचार्यः (प्र)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्,
(भारतशासनमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः मानितविश्वविद्यालयः)
राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी - 577 139

Prof. A. P. Sachidananda
Principal (I/C)
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
(Deemed University under MHRD Govt. of India)
Rajiv Gandhi Campus, Sringeri - 577 139

शुभाशंसनम् जनयतु हर्ष शिक्षाधारा

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानस्य 'योऽनूचानः स नो महान्' इति ध्येयवाक्यम् । तदनुसृत्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन प्राचीनशिक्षातत्त्वानां पुनरध्ययनाय प्रचाराय च शिक्षाशास्त्रस्य पाठ्यक्रमः समारब्धः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति न्यायानुसारं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं समस्तविश्वे संस्कृतशिक्षां विस्तारयामास । तथैव साम्प्रतमपि राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य विविधेषु परिसरेषु शिक्षाशास्त्रपाठ्यक्रमः सञ्चाल्यते । तेषु राजीवगान्धीपरिसरः अपि अन्यतमः । अत्र महत्या श्रद्धया शिक्षाशास्त्रविषयपाठनेन सह पाठ्येतरकार्याण्यपि प्रवर्तन्ते । तत्र शिक्षाशास्त्रविभागीयैः प्राध्यापकैः छात्रैश्च मिलित्वा बहुभाषाभूयिष्ठेयं शिक्षाधारानाम्नी शिक्षाशास्त्रविभागीया वार्षिकी पत्रिका मनोज्ञया शैल्या सम्पादिता अस्तीति विज्ञाय मोमुदीति नश्चेतः ।

एतस्मिन् पत्रिकासम्पादनकर्मणि सततं परिश्रमं कृतवते डा. गणेश ति. पण्डितः इत्येतस्मै , मार्गदर्शनं दत्तवद्भ्यो शिक्षाशास्त्रविभागाध्यक्षेभ्यः डा. चन्द्रकान्तवर्येभ्यः , सहकृतवद्भ्यो विभागीयप्राध्यापकेभ्यः , छात्रेभ्यश्च मङ्गलं कामये ।

सर्वान्ते सन्दर्भेऽस्मिन् शरदिन्दुसन्निभायाः शारदाम्बायाः ,
सुधांशुकलितोत्तमाङ्गस्य चन्द्रमौलीश्वरस्य , श्रीमज्जगद्गुरुणां श्री श्री
भारतीतीर्थमहास्वामिनां तत्करकमलसञ्जातानां श्री श्री
विधुशेखरभारतीमहास्वामिनाञ्च चरणकमलेषु प्रणतिततीः समर्पयामि ।

विकारिफाल्गुणचतुर्दशी शुक्रवासरः
२० - ०३ - २०२०

विद्वज्जनविधेयः

ए. पी. सच्चिदानन्दः

प्रो. ए. पि. सच्चिदानन्दः
प्राचार्यः

नित्यं विलसतु शिक्षाधारा

आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् ।

विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् ।

- तैत्तिरीयोपनिषत् १-३

एवं प्रकारेण तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षायाः त्रिमुखी प्रक्रिया स्पष्टा वर्तते । अनया प्रक्रियया ज्ञानं सम्पादयति अन्तेवासी । अत्र ज्ञानप्राप्तिरेव मानवस्य प्रधानं कर्तव्यम् । ज्ञानसम्पादनार्थं मुख्यं साधनं भवति शिक्षणम् । आचार्यस्य अनुग्रहेणैव शिष्यः ज्ञानार्जनं करोति । गुरुशिष्यौ प्रधानौ भवतः । एतयोः संयोगादेव शिक्षाप्रक्रिया साफल्यं भजते ।

अस्यां दिशि शिक्षाविभागेन ज्ञानसम्पादकात्मकानि कार्याणि प्रतिवर्षमपि सम्पाद्यमानानि वर्तन्ते । तदनु अस्मिन् अपि वर्षे नैकविधानां शैक्षिककार्यक्रमाणां सञ्चालनेन सह शिक्षाधारानाम्नी शैक्षिकपत्रिका अपि प्रकाश्यं नीयत इति प्रमोदस्य विषयः वरीवर्ति । पत्रिकाया अस्याः सम्पादने नितरां यत्नशीलान् प्राध्यापकान् छात्रांश्च अभिनन्द्य एतदर्थं प्रेरणाशक्तिरूपेण विराजमानान् प्रणिपत्य शिक्षाधारायाः नैरन्तर्यायं जगद्गुरुन् शारदाम्बाञ्च साष्टाङ्गं प्रणिपत्य छात्राणां समेषां मद्गलमाशासे । पत्रिकायाः अस्याः सम्पादकैभ्यः कार्तव्यकुसुमानि समर्थन्ते ।

विकारिफाल्गुणद्वादशी गुरुवासरः

१९ - ०३ - २०२०

इत्थम्

डा. चन्द्रकान्तः

विभागाध्यक्षः, शिक्षाविभागः

सम्पादकीयम्

अथाद्य विश्वमिदं विषमपरिस्थितौ वर्तते इति विदितमेव सर्वैरपि आबालवृद्धैः । लोकोऽयं किङ्कर्तव्यविमूढ इव स्तब्धोऽस्ति ' कोरोना ' कारणात् । प्रत्येकमपि शताब्देः आद्ये अन्तिमे च भागे एतादृश्यः विषमपरिस्थितयः रोगाः वा समागताः आसन् सन्ति भविष्यन्ति च । तत्रापि कलियुगे वर्तामहे वयम् । अतः कृष्णद्वैपायनमहर्षिणां वचनं सदैव स्मर्तव्यमेव । यथोक्तं तैः –

“ अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।

श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥”

पुण्यभूमिरियं क्षीयमाणा वर्तते इति तु सत्यमेव । परन्तु अस्मिन् सन्दर्भे न केनापि निष्क्रियेण भाव्यम् । तत्रापि शिक्षणाधिगमप्रक्रियया सम्बद्धैः अस्माभिः तन्नाम गुरुशिष्यैः पर्यायमार्गः आश्रयणीय एव । शिक्षणप्रविधयः विषमप्रिस्थितौ अस्यां नैव उपकुर्वन्ति चेत्तर्हि अनुदेशनप्रविधयः वा आश्रयणीया एव । एवं परोक्षमार्गमवलम्ब्य शिक्षणाधिगमप्रक्रिया सञ्चालनीया । एवं करणेन छात्रा अपि सक्रियाः सन्तः लक्ष्यैकचित्ताः भविष्यन्ति । अनेन परोक्षमार्गावलम्बनेन नाधिकः परिणामः भविष्यति इति निराशभावः न वोढव्यः । यथोक्तम् –

“ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवेन देयमिति का पुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्रे कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

सुभाषितमिदं मनसि निधाय कर्मणि प्रवर्तामहे वयम् । अनौपचारिकशिक्षणाभिकरणानां माध्यमेन वा यथाशक्ति अस्माभिः कार्यं सम्पादनीयमापतितमधुना । अतः आशान्विताः सन्तः शैक्षिकव्यापारेषु मतिं निक्षिपामः ।

तत्र हि “ शिक्षाधारा ” इत्याख्या शिक्षाविभागीया वार्षिकी पत्रिका प्रतिवर्षमिव अस्मिन्नपि वर्षे विभागेन प्रकाशयिष्यते । अस्यां पत्रिकायां विभागीयानाम् अध्यापकानां छात्राध्यापकानां च विशिष्टाः लेखाः वर्तन्ते । एतस्याः पत्रिकायाः प्रकाशने ये प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण च सहकृतवन्तः तान् सर्वान् हृदयेन स्मरामः । पत्रिकाप्रकाशनसमितेः सदस्यानां समेषाम् अनुपमयोगदानेन एव शिक्षाधारायाः लोकार्पणं भविष्यति इति परिभाष्य तान् अपि सस्त्रेहं स्मरामः । विशिष्य उभयेषां जगद्गुरुणां जगदम्बायाश्च अनुग्रहविशेषैरेव कार्यमिदं सम्पद्यते इति शिवम् ।

इत्थं विद्वद्विधेयः

डा. गणेश ति. पण्डितः

दिनाङ्कः :- १९ - ०३ - २०२०

स्थानम् :- शृङ्गेरी

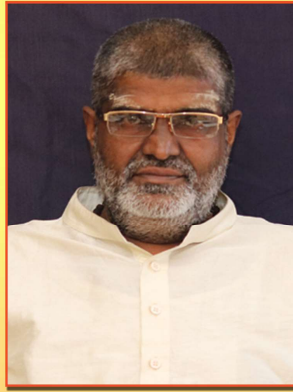
शिक्षाविभागः

Dr. Chandrakant
Head of the Department

Prof. Gouranga Bagh
Professor

Dr. Ramachandrula Balaji
Asso. Professor

Dr. Ganesh T. Pandit
Asst. Professor

Dr. Narayana Vaidya
Asst. Professor

Dr. Aravinda K Somadutt
Asst. Professor

Dr. Dayanidhi Sharma
Asst. Professor

EDITORIAL BOARD

Prof. A.P. Sachidananda
Principal

Dr. Chandrakant
Chief Editor

Dr. Ganesh T. Pandit
Editor

PUPIL TEACHERS' EDITORIAL BOARD

उमाकान्तजोशी
शिक्षाशास्त्रद्वितीयवर्षम्

मधुस्मिता राउत
शिक्षाशास्त्रद्वितीयवर्षम्

गिरीशभट्टः
शिक्षाशास्त्रप्रथमवर्षम्

छाया गडदे
शिक्षाशास्त्रप्रथमवर्षम्

कार्यालयीयसदस्याः

श्री गुरुराजभट्टः
कार्यालयसहायकः

श्री एम्. आर्. चन्द्रशेखरः
वरिष्ठश्रेणी लिपिकः

श्रीमती मञ्जुळा एम्.
कनिष्ठश्रेणी लिपिका

श्री एच्. के. कुमारः
एम्. टि. एस्.

श्री एम्. शिवण्णा
एम्. टि. एस्.

श्रीमती सौम्या वि. टि.
डि. इं. ओ. (औ. सो.)

श्रीमती सावित्री टि. एम्.
छात्रावासनिरीक्षिका

श्रीमती हेमलता
छात्रावासनिरीक्षिका

श्री आकाश बाबु जैन्
सहायकप्रार्थनालयकः

श्री दिनेशः एम्.
एम्. टि. एस्.

श्रीमती सिद्धम्मा
एम्. टि. एस्.

श्री मोहम्मद् रफीक्
एम्. टि. एस्.

श्रीमती शारदा एम्. आर्.
डी. इं. ओ. (औ. सो.)

श्रीमती शुभा
एम्. टि. एस्. (औ. सो.)

श्री लोकेशः
छात्रावाससहायकः (औ. सो.)

श्री नागेशः एन्.
उद्यानपालकः

कार्यालयीयसदस्याः

श्री उमेशः एच्. एम्.
स्वाच्छताकर्मचारी (औ.सो.)

श्रीमती जयम्मा
स्वाच्छताकर्मचारिणी

श्रीमती तिमम्मा
स्वाच्छताकर्मचारिणी (औ.सो.)

श्रीमती सुन्दरी
स्वाच्छताकर्मचारिणी (औ.सो.)

श्रीमती पार्वती
स्वाच्छताकर्मचारिणी (औ.सो.)

श्रीमती पद्मा
स्वाच्छताकर्मचारिणी (औ.सो.)

श्रीमती अन्नपूर्णा
स्वाच्छताकर्मचारिणी (औ.सो.)

श्री एम्. बि. शङ्करः
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री सदाशिवशेट्टि
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री के. एम्. चन्द्रप्पः
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री एम्. के. राजु
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री रवि एम्. एम्.
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री एम्. वि. महेशः
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री एम्. जि. अप्पय्याचार
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री सुब्रह्मण्यः एम्. बि.
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

श्री सुब्रह्मण्यः
रक्षणकर्मचारी (औ.सो.)

सहकारः

शिक्षाशास्त्रिकक्षयायाः नैके छात्राः पत्रिकायाः सुचारुसम्पादनकर्मणि स्वीयं योगदानं विभिन्नरूपेण प्रायच्छन् । तेषां विवरणम् इत्थं वर्तते –

प्रथमवर्षीयाः

Responsibilities	Name of the Student
Proof Correction of all Sanskrit Articles	Keerthi Nagaraja Hegade
	Shweta G. S.
	Rajesh R. S.
Proof Correction of all Hindi Articles	Mukul Sharma
	Amit Kumar
	Chaya Gadade
Proof Correction of all English Articles	Vivek Udupa K.
Proof Correction of all Kannada Articles	Narasmihā Saraswati Shastri
Typing	Rameshwar Prasad
	Girish Bhat
Collecting the Articles from Students and Distributing the same Proof Readers	Girish Bhat
	Chaya Gadade
Pages Designing	Girish Bhat

द्वितीयवर्षीयाः

Responsibilities	Name of the Student
Proof Correction of all Sanskrit Articles	Durgaprasad Bhattarai
	Kartik Mishra
Proof Correction of all Hindi Articles	Ashok Dangwal
	Vinay Kumar Shukla
Proof Correction of all English Articles	T. K. Kaushik Rao
Proof Correction of all Kannada Articles	Ramachandra Bhat
	Chinmay Bhat
Address and Photo Collection	Umakant Joshi
Collecting the Articles from Students and Distributing the same Proof Readers	Umakant Joshi
	Madhismita Rout

सत्रविवरणम्

उद्घाटनम्

श्रीशारदाम्बायाः परिपूर्णकृपाकटाक्षैः श्री श्री भारतीतीर्थमहास्वामिनां श्री श्री विदुशेखरभारतीमहास्वामिनां च अनुग्रहविशेषैः अस्मत्कुलपतीनाम् आचार्याणां प्रो.परमेश्वरनारायणशास्त्रिवर्याणां शुभाशीर्भिः , शृङ्गगिरिक्षेत्रे विराजमानस्य राजीवगान्धीपरिसरस्य शिक्षाशास्त्रिविभागस्य २०१९ - २०२० शैक्षिकसत्रं ०८ - ०७ - २०२० तमे दिनाङ्के परिसरप्राचार्याः प्रो.सच्चिदानन्दउडुपवर्याः समुदघाटयन् । कार्यक्रमेऽस्मिन् शिक्षाशास्त्रिविभागस्य विभागाध्यक्षाः डा.चन्द्रकान्तभट्टमहोदयाः , प्राध्यापकाः डा.रामचन्द्रलबालजीवर्याः , प्राध्यापकाः डा.हरिप्रसादमहोदयाः , कक्ष्याध्यापकाः प्राध्यापकाः डा. गणेश ति. पण्डितमहाभागाः , प्राध्यापकाः डा.वेङ्कटरमण एस्. महाभागाः , प्राध्यापकाः डा.नारायणवैद्यमहाभागाः , प्राध्यापकाः डा. अरविन्दकुमारसोमदत्तवर्याश्च समुपस्थिताः आसन् ।

संस्कृतसम्भाषणवर्गः

शिक्षाशास्त्रिच्छात्राणां संस्कृतसम्भाषणक्षमतायाः वर्धनार्थं नवेम्बरमासस्य ११ तमदिनाङ्कादारभ्य नवेम्बरमासस्य २४ दिनाङ्कपर्यन्तं दशदिनानि संस्कृतसम्भाषणवर्गः समभवत् । श्री रविशङ्करवर्यः वर्गसञ्चालनम् अकरोत् । अस्य वर्गस्य समारोहकार्यक्रमः नवेम्बरमासस्य २४ दिनाङ्के अभवत् । अस्य समारोहस्य अध्यक्षः डा. चन्द्रकान्तमहोदयाः आसन् ।

शिक्षणाभ्यासः

शिक्षाशास्त्रिद्वितीयवर्षीयाणां छात्राध्यापकानां मासचतुष्टयात्मकः शिक्षणाभ्यासः संवत्सरेऽस्मिन् अगस्टमासस्य १६ दिनाङ्कतः डिसेम्बरमासस्य १३ दिनाङ्कं यावत् चक्रद्वये प्रावर्तत ।

संस्कृतसप्ताहः

शिक्षाशास्त्रिच्छात्राणां व्यावसायिकक्षमतोन्नयनाय नवेम्बरमासस्य १८ दिनाङ्कतः नवेम्बरमासस्य २० दिनाङ्कपर्यन्तं संस्कृतसप्ताहः समाचरितः । अस्मिन् सप्ताहे चतस्रः स्पर्धाः आयोजिताः आसन् ।

सांस्कृतिकस्पर्धा:

शिक्षाशास्त्रिच्छात्राणां व्यावसायिकक्षमतोन्नयनाय जनवरिमासस्य २१ तः जनवरिमासस्य २७ पर्यन्तं सांस्कृतिकस्पर्धाः समभवन् । चतस्रः स्पर्धाः आयोजिताः अभूवन् । २१ दिनाङ्कस्य अपराह्णे रङ्गवल्लीनिर्माणस्पर्धा , २३ दिनाङ्कस्य अपराह्णे लघुरूपकस्पर्धा , २५ दिनाङ्कस्य अपराह्णे सामूहिकनृत्यस्पर्धा , २७ दिनाङ्कस्य प्रातः गीतगायनस्पर्धाश्च आयोजिताः अभूवन् ।

विद्यालयावबोधः

हायनेऽस्मिन् शृङ्गेरी , तोरेहड्लु , हरिहरपुरम् , कोप्पा इत्यत्र विद्यमानासु प्रौढशालासु डिसेम्बरमासस्य २ दिनाङ्कतः डिसेम्बरमासस्य १३ दिनाङ्कपर्यन्तं छात्राध्यापकानां विद्यालयावबोधः प्राचलत् । शिक्षाशास्त्रिप्रथमवर्षीयाः छात्राध्यापकाः अत्र भागम् अगृह्णन् ।

प्रशिक्षणवर्गः

हायनेऽस्मिन् जनवरिमासस्य ३ दिनाङ्कतः १२ दिनाङ्कपर्यन्तं संस्कृतसम्भाषणशिविरसञ्चालनकौशलान्यवासुं प्रशिक्षणवर्गः समजनि । अत्र सर्वेऽपि शिक्षाशास्त्रिच्छात्राध्यापकाः शिविरसञ्चालनप्रशिक्षणं प्राप्तवन्तः ।

क्रीडास्पर्धाः

शिक्षाशास्त्रिच्छात्राणां व्यावसायिकक्षमतोन्नयनाय डिसेम्बरमासस्य १८ तः १९ पर्यन्तं विविधाः क्रीडास्पर्धाः समभवन् ।

एकदिनात्मकराष्ट्रियसङ्गोष्ठी

शिक्षाशास्त्रविभागस्य एकदिवसीया राष्ट्रियसङ्गोष्ठी मार्चमासस्य १२ , १३ दिनाङ्के समजनि । अस्यां सङ्गोष्ठ्यां शिक्षाशास्त्रिपाठ्यक्रमस्य अधिगममूल्याकलनम् इत्येतस्मिन् विषये बहवः पर्यभाषन्त ।

सामान्यसङ्गणकज्ञानप्रशिक्षणवर्गः

शिक्षाशास्त्रिच्छात्राणां व्यावसायिकक्षमतोन्नयनकार्यक्रमस्य अङ्गत्वेन सामान्यसङ्गणकज्ञानप्रशिक्षणवर्गः जनवरिमासस्य २० दिनाङ्कतः २४ दिनाङ्कपर्यन्तं समभवत् । वर्गेऽस्मिन् सङ्गणकप्राध्यापकाः श्री शशिधर के. वि. महोदयाः सुचारु अबोधयन् ।

विषयानुक्रमणिका

संस्कृतधारा			
क्र.सं.	विषयः	नाम	पृ.सं
1	अपादानकारकम्	प्रो. गौराङ्गबाघः	02
2	अधिगमस्य आयामाः स्तराश्च	डा. रामचन्द्रुल बालाजि	05
3	जैनदर्शनानुसारं शान्तिशिक्षायाः अवधारणा	डा.नारायणवैद्यः	09
4	संस्कृतशिक्षणस्य सिद्धान्ताः	डा. दयानिधि शर्मा	12
5	साम्प्रतिकयुगे अर्थस्य महत्त्वम्	रीमा पधान	15
6	गीर्वाणगीते विश्वविद्यालयः	मञ्जुलता बेहेरा	16
7	विज्ञानं वरदानम् अभिशापो वा	शुश्रीसीमिता साहु	17
8	समाजे सांस्कृतिकपरिवर्तने संस्कृतज्ञानां भूमिका	कीर्ति नागराज हेगडे	19
9	भाषाशिक्षकः एव समाजस्य उत्तरदायी	श्वेता जि. एस्.	20
10	साहित्यम्	ज्योत्स्नाराणी जेन	21
11	अध्ययनम्	अनिता नायक	22
12	अधिगमप्रक्रिया	गणेश तिम्मण्ण भट्ट	24
13	जीवने शिक्षणम्	गिरीशभट्टः	26
14	मानवान्तर्गत-अचेतनाशक्तिः	श्रीशसमीरः के. एस्	28
15	महाभारतानुसारं शैक्षिक विचाराः	भुवनचन्द्र जोशी	30
16	मन्त्रलक्षणम्	प्रदीपभट्ट के.	32
17	अध्यापकोत्तमः	राजेश आर्. एस्.	33
18	बुद्धेः मापनं साधनानि	गुरं वेङ्कटशिवप्रसादः	35
19	पियाजे-महोदयस्य संज्ञानात्मकविकासः	हरिश चन्द्र दासः	36
20	समाजे विज्ञानं वरम् उत अभिशापः	दवे गौतमकुमारः	40
21	शिक्षायाः स्वरूपम्	कृपामयीविश्वालः	44
22	मनुष्यस्यावयवे ध्वजाद्यष्टौ आयप्रभेदाः	गुरुनारायण नरसिंह भट्ट	47
23	राष्ट्रियमानवाधिकारायोगः	मधुस्मिता राउत	49
24	पाठ्यचर्या	प्रियङ्का सेनापति	50
25	देशस्य छात्रेभ्यः राष्ट्रीयप्रतिवेदनम्	जयश्री बेहेरा	52
26	साक्षरतायाः महत्त्वम्	शुभश्री महाराणा	53

क्र.सं.	विषयः	नाम	पृ.सं
27	यावज्जीवेत्सुखंजीवेत्	मधुस्मितामिश्रः	53
28	काव्यप्रयोजनम्	सुमित्रा साहु	54
29	किं ज्ञानमेव अलम् ?	कार्तिक मिश्रा	55
30	मानवस्य श्रेष्ठधर्मः	करिस्मा बेहेरा	56
31	छात्राणामध्ययनं तपः	रञ्जुला पधान	57
32	छात्रः राजनीतिश्च	अशोकडंगवालः	59
33	मे प्रियतमा	श्रीकान्तनायकः	60
34	सम्प्रेषणम्	संगीत सुना	61
35	मार्गदर्शकः	रवीश जोशी	63
36	व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनम्	तृप्ती साहु	64
37	वचने का दरिद्रता	भवानी पात्र	65
38	आधुनिकेऽस्मिन्काले केन्द्रीयविश्वविद्यालयमाध्यमेन संस्कृतस्य प्रचारः	पुपुनदासः	66
39	योगः	प्रकाश चन्द्र मेहेर	68
40	भारतीयशिक्षाव्यवस्था	बसन्त बाहाला	69
41	हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः	द्वितीकृष्ण पाणीग्राही	71
42	भारतीयशिक्षादर्शनयोर्सम्बन्धः	गुम्मडिमङ्गतायारु	72
43	रामायणम्	वेङ्कट्टमण गणपति हेब्बार	73
44	शिक्षाप्रशासनस्यार्थः परिभाषा च	शिवप्रसादकेशन्	76
45	राष्ट्रनिर्माणे शिक्षाशिक्षकयोः योगदानम्	माधवः	77
46	प्रकृतिः	रश्मिता	78

हिन्दीधारा

47	एक आदर्श शिक्षक की भूमिका	छाया गडदे	81
48	अपने आप पर विश्वास	जयन्त कुमार सरकार	83
49	NCERT का संपूर्ण परिचय	मुकुल राय	84
50	शिक्षा का महत्त्व	चन्दनबिशाल	86
51	शिक्षा की कमी क्यों है आज ?	झसकेतन साहा	87
52	अंतरराष्ट्रीय योग दिवस	सौम्यरञ्जन प्रधान	89

क्र.सं.	विषय:	नाम	पृ.सं
53	सूक्ष्म शिक्षण	शुभ राय	90
54	महावाक्यविवेक	अमित कुमार	91
55	शिक्षा के वैयक्तिक तथा सामाजिक उद्देश्य	वेदपाल साहू	94
56	आधुनिक शिक्षा प्रणाली	रामेश्वरप्रसाद	96
57	समाज के प्रति शिक्षा के कर्तव्य	मुकुल शर्मा	98
58	शिक्षा का हमारे जीवन में महत्व	प्रियाङ्का दाश	99
59	भारत में शिक्षा	सन्ध्याराणी पृष्ठी	100
60	हिन्दी व्याकरण शिक्षण	विनय कुमार शुक्ल	101
61	शान्ति शब्द का महत्व	संजय सरकार	105
62	शिक्षणाभ्यास एक अलौकिक अनुभव	दुर्गाप्रसाद भट्टराई	106
63	भारत की शिक्षा व्यवस्था में समस्या	रामकृष्ण प्रधान	108
64	नैतिक मूल्यपरक शिक्षा	देवानन्द राणा	109
65	किसानजीवन	शिवाजी साहू	110
66	संस्कृति युक्त भारतवर्ष	उमाकान्त जोशी	111
67	शिक्षण के सूत्र	दीपक उनियाल	112
68	शिक्षित	रोजी बन्धोर	114

आङ्ग्लधारा

69	Human Values and Education	Rojasmita Sethi	117
70	Sky	Puspanjali sahu	118
71	Education has Changed our Lifestyle	Barsharani Hota	120
72	Hard Work	Subhalaxmi Tiadi	121
73	Education	Bisnupriya Jena	121
74	The Parts of Speech	Sujata Behera	122
75	A Girl Child is God's Gift	Diptirekha Mishra	123
76	Introduction of Four-year B.Ed Course	Saumya Dwivedi	124
77	Importance of Education	Subhasmita Paramguru	125
78	The Real Education	Praveen Gautam	126

ಕ್ರ.ಸಂ.	ವಿಷಯ:	ನಾಮ	ಪು.ಸಂ
79	Educational Developments after Independence	T.K. Kaushik Rao	127
80	The Purpose of Education	Niharika Dash	130
81	Effects of television	Sabita Mandal	131
82	I made her 'Smile'	Kamala H. Nellur	132
83	Life is a Puzzle	Snigdharani Patra	133
84	Indian Education Vs Foreign Education	Minsu Bagarti	134
85	Learning Skills	Vinayak Sabhahit	136
86	Modernization III	Sushanta Suna	138
87	Learn	Sushanta Kumar Pradhan	140
88	Friendship	Pankajini Mohanty	140

ಕನ್ನಡಧಾರಾ

89	ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿ	ಪ್ರಶಾಂತ ರಾ. ಗಾಂವ್ಕರ	143
90	ತಾತತಥ್ಯ	ಸಮರ್ಥ ಬಿ. ಎಮ್.	146
91	ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮ	ವಿವೇಕ ಉಡುಪ ಕೆ.	147
92	ಶಿಕ್ಷಕನೂ ನಾಯಕನೇ	ಪ್ರಸನ್ನ ಪ್ರಕಾಶ ಹೆಗಡೆ	147
93	ನನಸಾಗದಿದ್ದರೂ ಕನಸಿಗಿದೆ ಘನತೆ	ಕಾವ್ಯ ಬಿ. ಎಮ್.	148
94	ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಗುರಿ	ಗೋಪಿಕಾ ಎಸ್. ಕೆ.	150
95	ಆರೋಗ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮಾಜ	ಅಂಕುಶ ವಿ. ಹೆಗಡೆ	152
96	ಇಂದಿನ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪದ್ಧತಿ	ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟ	153
97	ಸುಪ್ತಸಂಜೀವಿನಿ ಕುಂಡಲಿನಿ	ಚಿನ್ಮಯ ಭಟ್.	154

98	ಚಿತ್ರಧಾರಾ		156
----	-----------	--	-----

99	ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ದ್ವಿತೀಯವರ್ಷೀಯಚ್ಛಾತ್ರಾಣಾಂ ನಾಮಾವಲಿ:		160
----	--	--	-----

संस्कृतधारा

अपादानकारकम्

प्रो. गौराङ्गबाघः

आचार्यः

शिक्षाविभागः

काव्यस्वरूपस्य निरूपणसन्दर्भे विश्वनाथकविराजः स्व प्रणितकाव्यस्वरूपे “वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति” उक्तवान् अस्ति । वस्तुतः इदं वाक्यं कथं जायते चेत् - क्रमशः वर्णानां समूहः पदम् । पदसमूहः वाक्यम् । वाक्यम् अभीप्सितमर्थं बोधयति। यतो हि शब्दप्रपञ्चे वाक्यमेव प्राधान्यम् आवहति । किन्तु पदेन विना वाक्यं न संभवति । विना वर्णेभ्यः पदं न भवति । अतः व्याकरणे वर्णनिमित्तानि कार्याणि पदनिमित्तानि कार्याणि च सन्ति । प्रायः सन्धिकार्याणि वर्णनिमित्तानि। समासादीनि पदनिमित्तकानि । वाक्यम् अवलम्ब्य प्रवृत्तानि भवन्ति कारकाणि कारकसम्बन्धीनि कार्याणि च । साक्षात् परम्परया वा वाक्यानि संस्कर्तम् एव व्याकरणं प्रवृत्तम्। सम्प्रति कारकाणि कारकसम्बन्धीनि कार्याणि च इह प्रस्तूयन्ते।

वाक्यम्

किं नाम वाक्यम् ? कारकान्विता क्रिया वाक्यम् । यथा - हरिणः धावति, धेनुः तृणानि खादति, स आसन्दे उपविशति । एतेषु वाक्ये प्रथमे कर्तृकारकेण अन्विता धावनक्रिया । द्वितीये - कर्तृकारकेण कर्मकारकेण च अन्विता खादनक्रिया । तृतीये - कर्तृकारकेण अधिकरणकारकेण च अन्विता उपवेशनक्रिया ।

कारकम्

किं नाम कारकम् ? क्रियान्वयि कारकम् । क्रियायाः अन्वयः। अन्वयः= सम्बन्धः। क्रियान्वयः अस्यास्ति इति क्रियान्वयि । यः क्रियया अन्वेति (सम्बन्धं प्राप्नोति) सः कारकम् इत्युच्यते ।

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणमित्याहु कारकाणि षट् ॥

षट्कारकेषु प्रतिपाद्यं कारकमपादानम् ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् अपायः=विक्षेपः, ध्रुवम्=अवधिभूतम् , विक्षेपे साध्ये अवधिभूतं कारकम् अपादानं स्यादिति सूत्रार्थः। विभागाश्रयः अपादानं भवतीति फलितार्थः । यथा - पर्णं वृक्षात् पतति । पत् धातोरर्थः अधोदेशसंयोगरूपं फलम्, तदनुकूलक्रिया च । पतनक्रियाश्रयः पर्णं कर्त्री। अवधिभूतः विभागाश्रयः वृक्षः । अतः वृक्षः अपादानम् । यत्र अपादानस्य प्रसक्तिः तत्र द्वयोः संयुक्तयोः विभागः भवेत् एव। यथात्र - संयुक्तयोः वृक्षपर्णयोः विभागः जातः अस्ति।

विभागः वृक्षे पर्णे च अस्ति, विभागस्य द्विनिष्ठत्वात्। अतः पर्णमपि विभागाश्रयरेव इत्यतः पर्णमपि कुतः अपादानं न भवति इति शङ्का जायते। तत्र इदं समाधानं पर्णं यथा विभागाश्रयः तथा पतनक्रियाश्रयः अपि। अतः विभागाश्रयत्वात् पर्णमपादानसंज्ञकं, पतनक्रियाश्रयत्वात् कर्तृसंज्ञकमपि। एकस्य एव द्वयोः प्रसक्तौ परसंज्ञा एव कर्तव्या। अष्टाध्यायामपादानसंज्ञायाः (२/४/२४) अपेक्षया कर्तृसंज्ञा (२/४/५४) एव परा। अतः पर्णस्य कर्तृसंज्ञा एव न तु अपादानसंज्ञा। अत्र प्रमाणं-विप्रतिषेधे परं कार्यम्। विभक्तीनां प्रवृत्तौ कारकं प्राधान्यं भवति - कारकसंज्ञां पुरस्कृत्य या विभक्तिः प्रवर्तते सा कारकविभक्तिः इत्युच्यते। कारकविभक्तयः पञ्च एव भवन्ति-

अपादानकारकस्य पञ्चमी-विभक्तिः भवति - तद् कारकपञ्चमी, उपपदपञ्चमी चेति पञ्चमी द्विधा। यत् अपादानं भवति तस्मात् अपादानात् पञ्चमी भवति। अपादाने पञ्चमीविधायकं सूत्रमेकमेव अपादाने पञ्चमी आदौ कारकपञ्चमी-

(१) ध्रुवमपायेऽपादानम् - (१/४/२४) विक्षेपे साध्ये अवधिभूतं कारकमपादानं स्यात्। विभागाश्रयोऽपादानामिति फलितार्थः। वृक्षात् पर्णं पतति। अत्र पत्थातोरर्थः अधोदेशसंयोगरूपं फलम्, तदनुकूलक्रिया च। पतनक्रियाश्रयः पर्णं कर्तृ विभागाश्रयो वृक्षः। अतः वृक्षः अपादानम्।

(२) जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् - जुगुप्सा-विराम-प्रमादार्थकधातुभिः योगे, जुगुप्साविषयस्य, विरामविषयस्य, प्रमादविषयस्य च अपादानसंज्ञा भवति।

(क) पापात् जुगुप्सते। अत्र जुगुप्सायाः विषयः पापम्। तस्य अपादानसंज्ञा प्रकृतवार्तिकेन। अपादानभूतात् पापात् पञ्चमी। पापविषये न रमते।

(ख) अधर्मात् विरमति। अत्र विरामस्य विषयः अधर्मः तस्य अपादानसंज्ञा भवति। अपादानभूतात् अधर्मात् अपादाने पञ्चमी इति सूत्रेण। अधर्मविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः।

(ग) धर्मात् प्रमाद्यति। अत्र प्रमादस्य विषयः धर्मः। तस्य अपादानसंज्ञा। अपादानभूतात् धर्मात् पञ्चमी। धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः।

(३) भीत्रार्थानां भयहेतुः- (२/४/२५) भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुः अपादानं स्यात्।

(क) चौरात् बिभेति। अत्र भयहेतुः चोरः। अतः चोरः अपादानम्। चौरात् पञ्चमी। चोरेण हेतुना भीतिम् आप्नोति।

(ख) व्याघ्रात् रक्षति। अत्र भयहेतुः व्याघ्रः। अतः व्याघ्रः अपादानम्। व्याघ्रात् पञ्चमी। व्याघ्रेण हेतुना तत्कृतवधनिवृत्त्यै आत्मानं रक्षतीत्यर्थः।

(४) आख्यातोपयोगे (१/४/२९) - नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता अपादानं स्यात्। (वक्ता = अध्यापयिता)

(क) शिष्यः उपाध्यायात् अधीते । नियमपूर्वकविद्यायाः स्वीकर्ता शिष्यः। अतः शिष्यः कर्ता । तस्य अध्यापयिता उपाध्यायः । अतः उपाध्यायः अपादानम् ।

(५) जनिकर्तुः प्रकृतिः (१/४/३०) - जायमानस्य हेतुः अपादानं स्यात् ।

(क) तन्तुभ्यः पटो भवति । अत्र जायमानः पटः। तस्य हेतुः तन्तवः । अतः तन्तवः अपादानम् ।

उपपदपञ्चमी-

अन्यारादितरर्तेदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते - (२/३/२९)

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमीविभक्तिः भवति।

(क) प्राध्यापकात् प्राचार्यः अन्यः। अर्थान्तरम् इति पञ्चसु वाक्येषु अन्यार्थकप्रयोगात् पञ्चमी श्रूयते।

(ख) ग्रामात् आरात् वनम् अस्ति। ग्रामात् दूरं समीपं वा वनमस्ति इत्यर्थः।

(ग) ज्ञानात् ऋते न मुक्तिः। ज्ञानेन विना मुक्तिः न सम्भवत्यर्थः। ऋते=विना

(घ) ग्रामात् उत्तरः विद्यालयः। ग्रामावधिकः उत्तरदिग्वर्ती विद्यालयः इत्यर्थः।

(ङ) वैशाखात् पूर्वः चैत्रः। वैशाखावधिकः पूर्वकालभवः चैत्रः। अवयववाचिनां पूर्वादीनां योगे पञ्चमी भवति।

अधिगमस्य आयामाः स्तराश्च

डा. रामचन्द्रुल बालाजि

सहाचार्यः

शिक्षाविभागः

अधिगमस्य आयामाः

परिशोधकैः सैद्धान्तिकैश्च अधिगमप्रक्रियायाः निर्वचनाय अधिगमदिशि प्रवर्तनाय च केचन आयामाः अङ्गीकृताः वर्तन्ते । अधिगमे साफल्यसम्पादनाय एते पञ्चायामाः अत्यन्तावश्यकः वर्तन्ते । अधिगमविषये केन्द्रीकृतचिन्तनाय, अधिगमप्रक्रियायाः अध्ययनाय, बोधनाधिगमप्रक्रियायाः मूल्याकलनाय, पाठ्यचर्यायाः अनुदेशनस्य मूल्याकलनस्य च योजनां कर्तुम् एते आयामाः उपयुक्ताः भवन्ति -

१. अभिवृत्तयः प्रत्यक्षश्च (Attitudes and perceptions)

अधिगमसामर्थ्यानां प्रभावोत्पादने अधिगमकौशलानाञ्च विकासे अभिवृत्तयः प्रत्यक्षश्च बहु योगदानं कुर्वन्ति । उदाहरणार्थं यदि छात्रः कक्षां भद्रताभावरूपेण क्रमरहितरूपेण चिन्तयति, तदाधिगमं प्राप्तुं न शक्नोति । एवमेव छात्राणां कक्षाकार्यविषये कक्षासमस्यानां विषये च ऋणात्मकाभिवृत्तिः भवति चेद् समस्यानां परिहारे प्रयत्नमपि न कुर्वन्ति, तदानीमुत्तमः प्रभावोत्पादकानुदेशनं छात्राणां कृते कक्षाविषये अधिगमे च धनात्मकाभिवृत्तिं प्रापयितुम् उत्तमप्रत्यक्षाय च साहाय्यं करोति । अतः अध्यापकैः छात्रेषु धनात्मकाभिवृत्तिसम्पादने प्रयासः कर्तव्यः ।

२. ज्ञानार्दनं समाकलनं च (Acquire and Integrate Knowledge)

नूतनज्ञानार्जनसमये छात्रः पूर्वज्ञानेन साकं नूतनज्ञानं योजयित्वा चिन्तयति चेद् नूतनज्ञानस्य उत्तमव्यवस्थीकरणं भवति । तेन – (i) प्राप्तं ज्ञानं चिरं तिष्ठति । (ii) प्राप्तस्य ज्ञानस्य उत्तमव्यवस्थापनश्च भवति ।

अतः अध्यापकैः नूतनविषयबोधनसमये आवश्यकं मार्गनिर्देशनं कर्तव्यं भवति । नूतनतया सम्प्राप्तकौशलानां प्रक्रियाणां वा अनुकूलरूपेण परिवर्तनं कृत्वा तद्विषयकं सम्पूर्णं ज्ञानं सम्प्राप्य पुनः निष्पादनप्रक्रिया एव अन्तरीकरणप्रक्रिया (समाकलनप्रक्रिया - Integration) भवति ।

३. ज्ञानविस्तृतिः संस्कृतिकरणश्च (Extend and Refine Knowledge)

ज्ञानार्जनेन ज्ञानसमैक्यतासम्पादनेन वा अधिगमः नैव स्थगनीयः। ज्ञानविस्तृतिद्वारा संस्कृतिकरणद्वारा च गभीरावबोधाय प्रयासः कर्तव्यः ।

तदर्थं काश्चन चिन्तनप्रक्रियाः उपयुक्ताः भवन्ति -

- तुलनम् (Comparing)
- वर्गीकरणम् (Classifying)
- मूर्तिकरणम् (Abstracting)
- आगमनविवेचनम् (Inductive Reasoning)
- निगमनविवेकः (Deductive Reasoning)
- संरचनात्मकः सम्बन्धः (Constructive Support)
- दोषविश्लेषणम् (Analyzing Errors)
- विश्लेषणदृष्टिः (Analyzing Perspective)

४. ज्ञानस्य सार्थकविनियोगः (Use Knowledge Meaningfully)

समर्थरूपेण ज्ञानस्य प्रयोगः अत्र भवति । प्राप्तस्य ज्ञानस्य युक्तेषु सन्दर्भेषु अर्थवत् विनियोगः अत्र भवति । The most effective learning occurs when we use knowledge to perform meaningful tasks. अत्र प्राप्तस्य ज्ञानस्य सार्थकतारूपेण संरचनायै षट् चिन्तनात्मकप्रक्रियाः वर्तन्ते -

- निर्णयस्वीकरणम् (Making Decisions)
- समस्यायाः परिहारः (Solving Problems)
- नूतनाविष्करणम् (Invention)
- परिशोधनम् (Investigation)
- प्रायोगिकविचारणा (Experimental Enquiry)
- व्यवस्थाविश्लेषणम् (System Analysis)

५. मनसः शीलोत्पादकता (Productive Habits of Mind)

उत्तमाधिन्ता उत्तमप्रवृत्तीनां विकासमाप्नोति । The most effective learners have developed powerful habits of mind that enable them to think -

- Critically - विमर्शनात्मकरूपेण
- Creatively - सर्जनात्मकरूपेण
- Self Regulated Thinking - आत्मनियन्त्रणचिन्तनम्

सर्वेषां जनानामस्मिन् स्तरे प्रवृत्तिः नैव भवति ।

मनसः प्रभावोत्पादकशीलानि एतानि भवन्ति -

A - विमर्शनात्मकचिन्तनम्

- यथार्थरूपेण भवितव्यं यथार्थान्वेषणञ्च कर्तव्यम् । Be accurate and seek accuracy.
- निर्मलः स्यात् स्पष्टतायाः अन्वेषणञ्च स्यात् । Be clear and seek clarity .
- पारदर्शिकता स्यात् । Maintain an Open Mind.
- उद्वेगानां नियन्त्रणम् । Restrain impulsivity .
- स्थितेः समर्थने सिद्धैर्भाव्यम् । Take a position when the situation warrants it.
- अन्येषां भावानां ज्ञानस्तराणाञ्च अनुरूपेण प्रतिस्पन्दनमावश्यकम् । Respond appropriately to others feelings and level of knowledge.

B - सर्जनात्मकचिन्तनम्

- दृढाभिनिवेशः । Persevere.
- ज्ञानस्य सामर्थ्यानाञ्च परिमितयः हर्तव्याः । Push the limits of your knowledge and abilities.
- स्वीयमूल्याङ्कनस्तराणामुत्पादनं विश्वसनीयतासम्पादनं निर्वहणञ्च । Generate, Trust and Maintain your own standards of evaluation.
- साम्प्रदायिकावधिभ्यः अतिक्रान्ततया परिस्थितीनां निरीक्षणद्वारा नूतनमार्गाणामुत्पादनम् । Generate new ways of viewing a situation that all outside the boundaries of standard conventions.

C - आत्मनियन्त्रणचिन्तनम्

- स्वकीयचिन्तनानां परीक्षणम् । Monitor your own thinking .
- उचितरूपेण योजनानिर्माणम् । Plan appropriately.
- अपेक्षितस्रोतसां परिचायनमुपयोगश्च । Identify and use necessary resource .
- प्रतिपुष्टेः अनुरूपप्रतिस्पन्दनम् । Respond appropriately to feedback.
- आत्मनः क्रियाणां प्रभावोत्पादकतायाः मूल्याङ्कनम् । Evaluate the effectiveness of your actions.

अधिगमस्तराः

अधिगमः एका दैनन्दिनप्रक्रिया भवति । अधिगमप्रक्रियायाः उत्तमाधिगमनेन अस्माकं चिन्तनानां पुनस्संरचना उत्तमरूपेण भवितुमर्हति । The better you understand the

learning process the better you will be able to use this understanding in the redesign of your organization.

१. **तथ्यानि (Facts)** - परिशोधनद्वारा साक्षात् निरीक्षणद्वारा फलितांशरूपेण प्राप्तानां विवरणानां तथ्यानां वा विचारः अस्मिन् स्तरे भवति । The first level of learning deals with facts details or data which result from direct observation and research. एतेषां साक्षादुपयोगः न भवति परन्तु, एतद् विना अनन्तराधिगमस्तरं प्रति नैव गमनं भवति ।
२. **समाचारः / सूचना (Information)** - प्राप्तदत्तांशानां प्रयोगस्तरः अत्र भवति । The second level of learning deals with information and observational data in a usable form. अत्र समाचारसम्बद्धप्रश्नाः एवं भवन्ति – कः, कीदृशः, कथम्, कति, कुत्र (who, what, when, where, how Many) इत्यादीनां प्रश्नानां समाधानमत्र भवति । अनेन पूर्वप्राप्तानां तथ्यानामुपयोगं कर्तुं शक्यते ।
३. **कथं ज्ञातव्यम् (Know-how)** - लब्धसमाचारस्य उपयोगः कथं कर्तव्यः इति अनुदेशनमत्र भवति । Know-how consists of a collection of descriptions in the form of instructions. अत्र अस्माकं अनुभवेन ज्ञानोत्पत्तिः भवति ।
४. **अवधारणा (Comprehension)** - अस्मिन् स्तरे किमर्थम् (Why) इत्यस्य अवबोधनात्मकमुत्तरं भवति । अस्मिन् स्तरे व्याख्यानानां निबन्धः भवति । The fourth level of learning is composed of explanations . उपरिविद्यमानद्वयोः स्तरयोः उपयोगः अनेनैव भवति ।
५. **विवेकः (Wisdom)** - अधिगमस्तरे अयमन्तिमो स्तरः भवति ।
मूल्यानां सममेलनेन तेषां मूल्याङ्कनसामर्थ्यमत्र भवति । अधिगमविकासे अयं स्तरः अत्यन्तावश्यकः वर्तते । विवेकं विना कथं

ज्ञातव्यम्, अवधारणा (Know-how, Comprehension) इत्यनयोः द्वारा प्राप्तफलस्य व्यवस्थापनं नैव कर्तुं शक्यते ।

जैनदर्शनानुसारं शान्तिशिक्षायाः अवधारणा

डा.नारायणवैद्यः

सहायकाचार्यः, शिक्षाविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

राजीवगान्धीपरिसरः,

शृङ्गेरी - 577139

जैनधर्मानुसारं धर्मः, शान्तिः इत्यनयोः अस्ति अविनाभावः सम्बन्धः । शान्तिं विना धर्मः तथैव धर्मं विना शान्तिः न भवति । अतः वक्तुं शक्यते सुखस्य साधनं धर्मः । धर्मेण सुखं शान्तिः आनन्दः च प्राप्यते । प्राचीनकाले शान्तिम् इच्छति स्म । तस्य यत्नः शान्त्या जीवनं यापनीयम् इत्यासीत् । अद्यत्वे शान्तिः न वर्तते न वा प्राप्यते, मह्यं शान्तिः अपेक्षते इत्येवं मानवानां ध्वनिः श्रूयते । संसारेऽस्मिन् भौतिकवस्तूनां प्राप्त्या क्षणिकः शारीरिकः मानसिकः वा सन्तोषः प्राणिविशेषेण अनुभूयते । किन्तु एषा शान्तिः आशान्तेः उत्पादिका न तु वास्तविकी शान्तिः । पूर्णतया शान्तेः मोक्षं प्राप्य एव आत्मा अनुभवति । संयमः, सन्तोषः, त्यागः इत्यादिना क्रमशः शान्तिं प्राप्तुं शक्यते ।

आचार्यः तुलसी वर्येण “क्या धर्म बुद्धिगम्य है” इति ग्रन्थः रचितः । तत्र लिख्यते यत् शान्तिः बाह्यः पदार्थः नास्ति । तन्निमित्तं प्रयत्नः करणीयः नास्ति । शान्तिः अत्मनः स्वभावः अथवा धर्मः उत स्वरूपं विद्यते । अद्यत्वे शान्तेः प्राप्त्यर्थं विशेषरूपेण प्रयत्नः प्रचलति । किन्तु शान्तिः बाह्यपदार्थेन नैव लभ्यते । वस्तुतः विचार्यमाणे यत् आवरणम् आच्छादितं विद्यते तत् वारणीयम् । यदि आशान्तिः न भवति तर्हि शान्तिः स्वतः प्राप्यते । शान्तिः न वा आकाशात्पतति, उत कृषिक्षेत्रे उत्पद्यते । तस्य स्रोतः आत्मा एव भवितुम् अर्हति ।

एवं च शान्तिः आह्लादस्य नाम अस्ति । येन आत्मनः जागृतिः, चैतन्यं, पावित्र्यम्, आत्मनः स्वरूपम् इत्यादिनाम् अनुभूतिः जायते ।

जैनदर्शनानुसारं शान्तेः प्रकाराः

जैनदर्शनानुसारं लोके अनुभूयमानशान्तेः नैके प्रकाराः सन्ति । तेषां ज्ञानम् अत्यावश्यकं भवति । अस्य ज्ञानस्य अभावे विवेकः नोत्पद्यते । जैनमतानुसारं मुख्यरूपेण शान्तेः चत्वारः प्रकाराः वर्तन्ते ।¹ यथा –

1. भोगस्य भोग्यसमये प्रतीयमाना शान्तिः ।

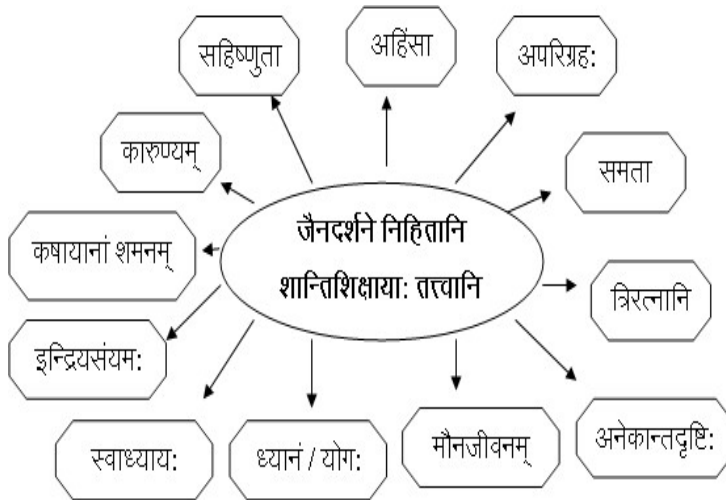
¹ . शान्ति पथ प्रदर्शक

2. कर्तव्यस्य समाप्त्यनन्तरम् अनुभूयमाना शान्तिः :
3. प्राणिनां निःस्वार्थसेवया उत्पद्यमाना शान्तिः
4. आध्यात्मिकी शान्तिः :

जैनाचार्याणाम् अभिप्रायानुसारम् उपर्युक्तेषु चतुर्षु प्रकारेषु आदौ त्रयः शान्तेः प्रकाराः वास्तविकशान्तिं नैव प्रयच्छन्ति । केवलं क्षणिकसुखं लभ्यते । भोगस्य उपभोगसमये क्षणिकशान्तिः प्रतीयते । न सा वास्तविकी शान्तिः । यतः भोगस्य उपभोगसमये मनः शान्तः न भवति । किन्तु नूतनवस्तुनः उपभोगं कर्तुम् इच्छा उत्पद्यते । यदि सा इच्छा न पूर्यते तर्हि व्यक्तिः अशान्तः एव भवति । एवं प्रकारेण अग्रे उभयत्रापि ऊह्यम् । जैनानां मतानुसारं वास्तविकशान्तिः इत्युक्तौ आध्यात्मिकशान्तिः एव ।

जैनदर्शनानुसारं शान्तिशिक्षायाः तत्त्वानि

भारते जैन-बौद्ध-वैदिकादि धर्माः विद्यन्ते । एतेषां धर्माणां स्वस्य विशिष्टः सिद्धान्तः अस्ति । जैनधर्मः नैतिकमूल्यानां आध्यात्मिकानुभवानां च दृष्ट्या समृद्धो वर्तते । जैनदर्शने अन्तर्निहितानि अहिंसा, अपरिग्रहः, अनेकान्तादि तत्त्वानि विश्वस्तरे राष्ट्रस्तरे च शान्तिं व्यवस्थापयितुं मानवानां कल्याणार्थं च आधारभूतान् उपायान् उपदिशन्ति । अतः जैनदर्शने निहितानि तत्त्वानि शान्तिशिक्षायाः कृते अत्युपयुक्तानि भवन्ति । तानि चित्रमाध्यमेन प्रदर्शयामि –

एवं प्रकारेण सहिष्णुता, कारुण्यम्, अहिंसा, परोपकारः इत्यादि जीवनमूल्यानि नैव विस्मर्तव्यानि । अनेनैव शान्तिः प्राप्यते ।

शान्तेः व्यवस्थापनाय जैनधर्मस्य उपदेशः

1. सर्वान् जीवान् प्रीणातु ।
2. हिंसां मा करोतु ।
3. ब्रह्मचर्यं पालयतु
4. पशुबलिन कर्तव्या । :
5. आधिक्येन धनसङ्ग्रहं मा करोतु ।
6. सत्यम् आचरतु ।

वर्तमानपरिप्रेक्ष्ये उपर्युक्तजीवनमूल्यानां तिरस्कारः क्रियते । येन समस्याः उत्पन्नाः अभवन् । किञ्च प्राणिकुलं कष्टम् अनुभवति । जीवनमूल्यानां ह्रासः कस्यापि राष्ट्रस्य जातेः धर्मस्य वा समस्या नास्ति । अपितु सम्पूर्णं मानवपरिवारस्य समस्या अस्ति । विद्यार्थी शिक्षकेषु न विश्वसिति । सहाय्यायिभिः सह वैमनस्यम्, अविश्वासः च एधमाना दृश्यते । अद्यत्वे कार्यं गौणं स्वार्थः प्रधानः अभवत् । एताः समस्याः विहाय अन्याः अपि समस्याः वैश्विकस्तरे अवलोक्यन्ते । कारणं तु जीवनमूल्यानां ह्रासः इत्यत्र नास्ति संशयः ।

साम्प्रतं जैनदर्शने वर्णितानां जीवनमूल्यानां शिक्षा अत्यावश्यकी । तत्र विद्यमानाः विषयाः पाठ्यक्रमे योजनीयाः । तेन विश्वशान्तेः कल्पनां कर्तुं शक्यते ।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. शान्तिशिक्षा एवं सतत विकास – श्रीमती राजकुमारी शर्माआगरा ,राधा प्रकाशन मन्दिर ,
2. मूल्य एवं शान्ति शिक्षा – सौरभ सिंहआगरा ,अग्रवाल पब्लिकेशन्स ,
3. शान्ति के लिए शिक्षा – डामेरठ ,बुक डिपो .लाल.आर ,शिवपाल सिंह .
4. मूल्य एवं शान्ति शिक्षा – डाआगरा ,अग्रवाल पब्लिकेशन्स ,रवीन्द्र कुमार .
5. शान्ति शिक्षा – डा आगरा ,राधा प्रकाशन मन्दिर ,शोभा गोलवलकर.

संस्कृतशिक्षणस्य सिद्धान्ताः

डा. दयानिधि शर्मा

सहायकाचार्यः

शिक्षाविभागः

संस्कृतभाषाशिक्षणस्य वैशिष्ट्यं विषयबोधनाय सर्वथा उपयुक्तं वर्तते । एतस्य प्रमुखं कारणं संस्कृतभाषायाः भाषावैज्ञानिकं तत्त्वं विद्यते । इयं भाषा भारतीयानां सांस्कृतिकभाषा वर्तते । संस्कृतभाषा कस्यापि मातृभाषा नास्ति । राष्ट्रियं गौरवं द्रष्टुं ज्ञातुं च एतस्याः भाषायाः ज्ञानमावश्यकमेव । भाषाशिक्षणस्य सामान्यसिद्धान्ताः भाषाशिक्षणस्य स्वरूपं प्रकटीकुर्वन्ति । शिक्षणं सर्वदा गत्यात्मकं (Dynamic) भवति । प्रत्येकं कालांशे पाठनावसरे शिक्षकः विचिन्त्य विषयान् प्रस्तुयात् । पुनश्च प्रविधेः प्रयोगं कृत्वा छात्रान् बोधयेत् । अपेक्षानुगुणं शिक्षणसूत्राणां प्रयोगोऽपि करणीयः । संस्कृतशिक्षणस्य सिद्धान्ताः अस्मिन् सन्दर्भे विचारणीयाः सन्ति । संस्कृतशिक्षणस्य सिद्धान्ताः अधोलिखिताः वर्तन्ते ;

प्राकृतिकसिद्धान्तः

अयं सिद्धान्तः स्वाभाविकतायाः सिद्धान्तः अपि उच्यते । भाषाज्ञानं सर्वदा प्राकृतिकरूपेण भवेत् । बालकाः स्वाभाविकरूपेण भाषां जानीयुः । प्रायशः बाल्यकाले मातृभाषायां बालकाः व्यवहरन्ति । प्रातिवेशिकसमूहेष्वपि व्यवहारस्य माध्यमरूपेण मातृभाषा एव अङ्गीक्रियते । प्राकृतिकरूपेण भाषायै कौशलानां कश्चन क्रमः आवश्यकं भवति । तत्र श्रवणभाषणपठनलेखनादीनां कौशलानि क्रमशः विचार्यन्ते । तत्फलेन संस्कृतभाषया एव वार्तालापः करणीयः ।

अभ्यासस्य सिद्धान्तः

भाषायाः विकासार्थम् अयं सिद्धान्तः महत्त्वपूर्णः वर्तते । अयं 'क्रियाशीलतायाः सिद्धान्तः' इत्यपि उच्यते । भाषाज्ञानस्य कौशलाय सर्वदा अभ्यासाः करणीयाः । अभ्यासं विना भाषायाः ज्ञानं नैव भवितुमर्हति । भाषायाः अभ्यासार्थम् अधोलिखिताः अंशाः विचारयोग्याः वर्तन्ते ;

- (1) भाषा केवलं भाषामाध्यमेन एव पाठनीया ।
- (2) शुद्धोच्चारणस्य कृते यत्नशीलता अपेक्ष्यते ।
- (3) व्याकरणनियमानां परिज्ञानम् ।
- (4) अभिव्यक्तिकौशलसम्पादनम् ।
- (5) वाचनकौशलस्य अभ्यासः ।
- (6) सुभाषितानाम् अभ्यासः ।

(7) अर्थग्रहणक्षमतायाः विकासः ।

(8) भाषासन्दर्भे अध्येतुं रुच्युत्पादनम् ।

उपर्युक्ताः विचाराः अवधेयाः अंशाः च भाषाज्ञानस्य अभ्यासाय उपयुक्ताः सन्ति । तथैव वार्तालापे बलं देयम् । वार्ताम् आलाप्य भाषसम्बद्धः अभ्यासः भवितुमर्हति । क्रियाशीलता एव मुख्यं कारणं भवति येन बालकाः भाषाभ्यासे दक्षाः भवन्ति ।

मौखिककार्यस्य सिद्धान्तः

बाल्यकालादारभ्य बालकः भाषासम्बद्धान् नियमान् नैव जानन्ति । सः केवलं व्यावहारिकीं भाषामेव ज्ञातुं पारयति । परिजनैः सह भाषां विश्रूय सः व्यवहरति । तस्य सर्वं सम्भाषणं केवलं मौखिकरूपेण एव भवति । भाषायाः मौखिकं रूपमेव आदौ आश्रयणीयं विद्यते । तदनन्तरं लिखितं रूपं व्यवहारे अङ्गीकरणीयमिति कर्णाभ्यां सावधानतया श्रवणेन शनैः शनैः बालकाः मौखिकरूपेण विचाराणां प्रकटीकरणे समर्थाः भवन्ति । प्राचीनकाले भाषायाः मौखिकरूपमेव आधिक्येन व्यवहारे आसीत् ।

वैयक्तिकभिन्नतायाः सिद्धान्तः

कक्ष्यायाम् अध्ययनरताः छात्राः कदापि बौद्धिकस्तरे समानाः न भवन्ति । तेषु वैयक्तिकभिन्नता भवत्येव । मानसिकक्षमतायाः आधारेण एव इयं भिन्नता छात्रेषु परस्परं दृश्यते । प्रायशः भिन्नतायाः निम्नलिखितानि क्षेत्राणि वर्तन्ते ;

- (1) उच्चारणम्
- (2) व्याकरणांशानां ज्ञानम्
- (3) मानसिकयोग्यता
- (4) वर्तनीसम्बद्धं ज्ञानम्
- (5) भाषार्जनाय उपयुक्तं वातावरणम्
- (6) वाणीगताः चेष्टाः

अनुपातक्रमयोश्च सिद्धान्तः

सर्वत्र समाजे भाषायाः ज्ञानस्य आधारस्तु अभ्यासो एव वर्तते । भाषायाः विकासो अपि उचितक्रमेण अनुपातस्य सिद्धान्तानुसारं भवेत् । भाषायाः निश्चितः क्रमः सर्वदा विचारणीयः वर्तते । अधोलिखितरूपेण क्रमः चिन्तनीयः विद्यते ;

- (1) भाषायां मौखिककार्याणि
- (2) उच्चारणस्य कृते यत्नाः

- (3) कोशसन्दर्भे ज्ञानवर्धनम्
- (4) छन्दसां श्लोकानां च परिज्ञानम् (स्मरणमपि)
- (5) व्याकरणनियमानां विशिष्टं ज्ञानम्
- (6) लेखनाभ्यासः
- (7) रचनाकार्यम् अपठितविषयाणां सन्दर्भे अध्ययनञ्च

उक्तांशानां प्राधान्येन क्रमशः अभ्यासं कृत्वा छात्राः लाभान्विताः भवन्ति । अनेन शनैः शनैः भाषाभ्यासाः वृद्धिमाप्नुवन्ति ।

समवायसिद्धान्तः

अयं सिद्धान्तः मूलरूपेण बहूनां प्रमुखांशानां समन्वयं सङ्केतयति । संस्कृतभाषाक्षेत्रे तादृशाः बहवः अंशाः सन्ति । कक्षायाः स्तरानुगुणं सकारात्मकचिन्तनरूपेण च अयं सिद्धान्तः प्रवर्तते । विविधपरिस्थितीनां सन्दर्भे विचारं कृत्वा अयं सिद्धान्तः संस्कृतभाषाशिक्षणस्य कृते उपयोगी विद्यते । अस्मिन् प्रक्रमे सर्वदा सावधानतया सम्भूय अध्ययनस्य कृते छात्रेषु रुचिः उत्पदनीया ।

चयनस्य सिद्धान्तः

पाठक्रमस्य अङ्गत्वेन अयं सिद्धान्तः महत्त्वपूर्णः वर्तते । विविधदिवसानाम् आयोजनं तेषां प्रसङ्गे वैशिष्ट्यबोधनं च मुख्यं भवति । पुनश्च पाठानुगुणं ऋतूनां सन्दर्भे च बहूनामुत्सवानाम् आयोजनं करणेन छात्राः लाभान्विताः भवन्ति । अध्यापनकाले कालांशानुगुणं विषयविभजनं कृत्वा पाठाः पाठनीयाः । एवं करणेन कक्षाशिक्षणं रुचिकरं भवति ।

उपर्युल्लिखिताः सिद्धान्ताः कक्षायां पाठनावसरे अध्यापकानां कृते उपयोगिनः भवन्ति । एतेषां प्रयोगकरणेन छात्राः उत्साहिनः दृश्यन्ते । पाठ्यक्रमः कथं मनोवैज्ञानिकरीत्या पाठनीयः इत्यपि सरलतया ज्ञायते । प्रत्येकं संस्कृतभाषाशिक्षकः एतेषां सिद्धान्तानां परिपालनम् अवश्यमेव कुर्यात् । राष्ट्रस्य विकासाय एतादृशः यत्नः सर्वदा आचरणीयः ।

सन्दर्भाः (References)

पाण्डेय , रामशकल ; संस्कृतशिक्षण , आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर
मित्तल , सन्तोष ; संस्कृतशिक्षणम् , जयपुर : नवचेतना पब्लिकेशन्स
भारतोदय (मासिकी पत्रिका) ; ज्वालापुर हरिद्वार : गुरुकुल महाविद्यालय
चौबे , विजयनारायण ; संस्कृत शिक्षण विधि , लखनउ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान

साम्प्रतिकयुगे अर्थस्य महत्त्वम्

रीमा पधान

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 804

अस्मिन् जगति अर्थस्य महान् महत्वं वर्तते । भौतिक सुखस्य कारणं भवति धनम् । प्राणीनां जीवनम्, सर्वस्वम्, सर्वार्थसाधकं च भवति । धनाभावे विद्योपार्जनमपि कर्तुं न शक्यते । पाठाशाला-मन्दिर-धर्मशालानां निर्माणम्, अतिथीनां सत्कारः, विवाहः, जन्मोत्सवादिनां, मृतस्य अन्त्येष्टिक्रिया अपि धनेन विना कोऽपि कर्तुं न शक्यते । बलं शक्तिः समृद्धिगुणार्जनं ज्ञानविज्ञानवाप्तिः च सर्वमपि अर्थेन एव सिद्ध्यति । राज्ञामपि प्रभुत्वस्य मूलं धनमेव भवति । यथोक्तम् –

“धनवान् बलवाल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥” (हितो. १/१२२)

चतुर्वर्गगणनायाः अवसरे अपि अर्थस्य स्थानं विद्यते । मानवस्य सर्वाः कामनाः धनाभावात् निष्फलाः भवन्ति । धनमेव सर्वविधां मनोकामनां पूरयति । इयं सर्वकार्यस्य प्रधानतमं साधनं एव वर्तते । धनसम्पन्नानां पुरुषाणां धनमे यशसः मूलकारणम् भवति । यस्य पार्श्वे धनं अस्ति । सः पण्डितः, गुणज्ञः, योग्यवक्ता तथा दर्शनीयः भवति । परन्तु शोभां न प्राप्नोति । न केवलम् अस्मिन्नेव युगे अपि तु सर्वासु युगेषु अपि कश्चन महान् महिमा वर्णितः अस्ति । धनाभावे कः अपि दानवीरः दानशिरोमणिः भवितुं नार्हति ।

अस्मिन् लोके दृश्यते यत् अर्थमेव सर्वासां विद्यानां लक्ष्यम् । धनमेव सर्वः मनोरथं पूरयति । धनाभावे अर्थात् दारिद्र्यसमये कः अपि मित्रः सम्बन्धी वा भवितुं न इच्छति । धनवान् जनः समाजे सम्मानीय भवति, विद्वान् इव आदरं च प्राप्नोति । अत एवोक्तम् –

“यस्यार्थास्तस्य मित्राणि, यस्यार्थास्यस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमांल्लोके, यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥”

यस्य पार्श्वे धनं न भवति, तस्य अभिलाषायाः पूर्तिः न भवति । धनाभावः अर्थात् दारिद्र्यम् अत्यन्तं दुःखदायकं भवति । धनिकस्य वचने सर्वे जनाः विश्वासं कुर्वन्ति । परन्तु निर्धनस्य वचनं सर्वदा अविश्वसनीयां मन्यन्ते । तस्य स्वीयः अपि जनः परकीयः जायते । अर्थः जीवनस्य आधारभूत - आवश्यकता वर्तते । यस्य विना कः अपि स्वदैनिकजीवनस्य आधार भूत आवश्यकतायाः पूर्णं कर्तुं न शक्नोति । धनं स्वास्थ्यसम्पत्तिः च जीवननिमित्तं अत्यन्तं आवश्यकं भवति ।

गीर्वाणगीते विश्वविद्यालयः

मञ्जुलता बेहेरा

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 805

पुण्योश्रृङ्गगिरौ पुण्यपयोधितीरे

विराजते यत्र श्रीशङ्करनिवासी ।

त्रिलोकसारे श्रीहरेः श्रीपीठे

गीर्वाणगीतेः विश्वविद्यालयः ॥१॥

सत्तत्त्व- चित्सत्तानुसन्धाने मग्नः

परापराविद्ये संसाधनीये ।

निगमागमानां नु तत्त्वसारः

वितीर्यते अत्र विद्या हि ध्येया ॥२॥

मीमांसा-साहित्य-वेदान्त-वास्तुशास्त्रं

धातुशब्दानां भण्डारः ननु व्याकरणशास्त्रं ।

ज्योतिषां विज्ञानं च न्यायशास्त्रं

तत्त्वप्रमाणाय सर्वदर्शनशास्त्रम् ॥३॥

शिक्षाप्रावीण्यकौशलशिक्षणार्थं

विराजते हि शिक्षाशास्त्रं वितानं ।

पुराणमित्येव तन्नव्यतायै

विद्याविधौ संगणकं प्रविष्टम् ॥४॥

विद्यानिधौ संसाधकशेवधौ तु

दिव्याङ्गनेऽत्र देवविद्यार्थिनः ।

प्रमाणशब्दार्थभाष्येषु लग्नाः

संसिद्धे शास्त्रे ब्रह्मर्षि - तर्पणम् ॥५॥

श्रीशङ्करपीठः प्रतिष्ठितोऽत्र

भारतीतीर्थः गुरु विद्यमान यत्र ।

विधुशेखरः शिष्य एते सर्वाविद्याधिगता

ब्रह्मप्राप्तिं मोक्षं प्राप्तवन्तः सदा ॥६॥

श्रीगीतगोविन्दप्रसिद्धपद्यैः

विलासनिद्रा कल्प्यते सुभक्त्यैः ।

श्रीपीठं सुन्दरं चारुचित्रैः

श्रीशारदाम्बा समं सामरूपैः ॥७॥

श्रियं मङ्गलं पुण्यं सन्निधानं

वितनोति विश्वाय सदा प्रसन्नम् ।

श्रीलक्ष्मी - श्रीविद्या - निकेततीर्थं

श्रीशारदासम्पदा पूर्णक्षेत्रम् ॥८॥

विज्ञानं वरदानम् अभिशापो वा

शुश्रीसीमिता साहु

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 806

वर्तमानयुगो विज्ञानस्य युगो गण्यते । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् इत्युच्यते । अस्माकं प्राचीनसाहित्ये विज्ञानशब्दः आत्मज्ञानाय प्रयुक्तं दृश्यते, परन्तु अधुना इयं शब्दः विषेशाभिप्रायम् अभिव्यनक्ति । व्यक्तिः कस्यापि पदार्थस्य सर्वेषां सूक्ष्मातिसूक्ष्म गुणानां सम्यक्तया परीक्षणं कृत्वा मानवहितार्थं तेषां उपयोगकरणमेव विज्ञानं भवति । संसारः अयं वैज्ञानिकानां नूतनं नूतनम् आविष्कारं दृष्ट्वा आश्चर्यचकितमिव भासते । सत्यमेवोक्तम् –

“असम्भवं नाम न विद्यते क्वचित्

किमप्यकार्यं न दृशि प्रतीयते ।

दिने दिने साम्प्रतिके युगे असौ

विज्ञानमहिमा नितरां विवध्यते ॥”

लाभाः-

सङ्गणकस्य (Computer) आविष्कारं विज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टः उपलब्धिः । आधुनिकयुगे अस्य उपयोगः अवर्णनीयः । सङ्गणकं विना किमपि कार्यं न सिद्ध्यति यथा लेखनं गृहनिर्माणं रोगाणां परीक्षणं शिक्षाक्षेत्रे मनोरञ्जनक्षेत्रे गमनागमनक्षेत्रे व्यवसायिकक्षेत्रे पर्यावरणक्षेत्रेषु च ।

- * गमनागमने विज्ञानेन आविष्कृतं रेलयानेन वायुयानेन जलयानेन च मानवस्य सर्वं कार्यं सौकर्येण शीघ्रातिशीघ्रं सम्पादयितुं शक्यते ।
- * विद्युतोपकरणं यथा AC कूलर् विद्युत् व्यजनानि आदि उपकरणानां प्रयोगेण मानवः सुखं प्राप्नोति ।
- * विज्ञानेन आविष्कृतैः विविधैः यन्त्रैः कृषिक्षेत्रे अल्पेनैव कालेन बहूनि असाध्यानि कार्याणि सम्भवन्ति ।
- * विज्ञानेन आविष्कृतायाः परमाणुशक्त्याः उपयोगः प्रायः शान्त्यर्थमेव भवति ।
- * सञ्चारक्षेत्रे अपि अन्तर्जाल-तार-टेलिप्रिन्टर्-दूरदर्शनम् आदीनां माध्यमेन जगति यत्रकुत्रापि स्थितेन परिचितेन द्रष्टुं सम्भाषणं च कर्तुं शक्यते ।
- * मुद्रणलयानाम् आविष्कारेण शिक्षाप्रसारक्षेत्रे विज्ञानं महत् साहाय्यं आचरति । विविधवर्णयुक्तानि चित्राणि मुद्रयितुं शक्यते । पुस्तकप्रकाशने व्यवसाये च अपूर्वा क्रान्तिः प्रवृत्ता । दूरदर्शनमाध्यमेन सर्वे अपि नूतनो गतिविधयः प्रत्यहम् अनायासेन प्राप्यते ।

दोषाः-

विज्ञानस्य यथा लाभाः तथा दोषाः अपि सन्ति । यथा विज्ञानेन उपकृतं तथैव अपकृतमपि लक्ष्यते । विज्ञानस्य प्रभावेण जीवनं धर्महीनं , चरित्रहीनं , मनोबलहीनं , कर्मठताहीनं, सालसं दृश्यते ।

- * सङ्गणकस्य प्रयोगेण भूरि अनैतिककार्यं दृश्यते ।
- * यान्त्रिकवाहन प्रयोगेण बहु दुर्घटनाः तथा वायुप्रदूषणमादि भवति । वायुप्रदूषणेन बहवः श्वासरोगाः जायन्ते ।
- * AC , कूलर् , व्यजनानि आदि प्रयोगेण CFC निर्गतं भवति । यद्वारा ओजोन् स्तरस्य क्षयः भवति एवं च एसिड् रेन् (Acid Rain) भूत्वा बहूनि भवनानि नष्टानि भवन्ति ।
- * कृषिक्षेत्रे रासायनात्मकप्रयोगकारणात् मृतानां म्रियमाणानां संख्या वर्धत्येव नित्यम् ।
- * परमाणुशक्तिः शान्त्यर्थमेव उपयोक्तव्या परन्तु कुत्रचित् आस्याः शक्त्याः प्रयोगः विनाशाय अपि भविष्यति यथा हिरोशिमानागासाकी अस्य उदाहरणं वर्तते ।

साम्प्रतिके काले जगति यादृशी स्थितिः विद्यमानास्ति तस्यां स्थितौ कस्यापि नरस्य जीवनं विज्ञानेन विना भवितुं न शक्नोति । अतः यदि दोषाणां निराकरणं क्रियते तर्हि विज्ञानं वरदानरूपं भवितुम् अर्हति इति ममाशा ।

समाजे सांस्कृतिकपरिवर्तने संस्कृतज्ञानां भूमिका

कीर्ति नागराज हेगडे

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 807

“संस्कृते संस्कृतिर्ज्ञेया संस्कृते सकलाः कलाः।

संस्कृते सकलं ज्ञानं संस्कृते किञ्च विद्यते ॥”

भारतीयसमाजस्य अभिन्नं तत्त्वद्वयं भवतः संस्कृतसंस्कृत्यौ । संस्कृतं संस्कृतिरिति नाणकस्यैकस्य मुखद्वयमिति वक्तुं शक्यते। संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः भारतीयसमाजस्य च आत्मा वर्तते। संस्कृतमाध्यमेनैव भारतीयसंस्कृतिः सुप्रतिष्ठितमस्ति। यथोक्तं प्राचीनऋषिभिः – “भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा” इति। परन्तु साम्प्रतकाले समाजं भारतीयसंस्कृतेः विमुखं गम्यमाने सति समाजे संस्कृतरक्षणे एवं सांस्कृतिकपरिवर्तने संस्कृतज्ञानां भूमिका महती वर्तते।

संस्कृतभाषा तु विश्वस्य प्राचीनतमा अत्यन्तशुद्धा व्याकरणसहिता च भाषा वर्तते। सम्पूर्णभूमण्डलस्य प्राचीनार्वाचीनभाषासु अस्याः एव 'देवभाषा' इति अभिदानमिति विशेषः। एतादृशसंस्कृते एव वेद-उपनिषत्-शास्त्र-गीता-रामायण-महाभारत-गणित-दर्शन-ज्यौतिष-साहित्य-नीति-इतिहास-गद्य-पद्य-चम्पू-नाटकादयः विरचिताः सन्ति। एते विषयाः एव किल जनव्यवहारेषु प्रचलन्ति। अतः संस्कृतिः संस्कृतेन एव तिष्ठति। संस्कृत्याः मूलं संस्कृतमेव इत्यतः तस्य रक्षणकार्ये संस्कृतज्ञानां महती श्रमः प्राचीनकालादपि आसीत् अद्यापि वर्तते एव।

प्राचीनकाले राजा एवं समाजः द्वावेव संस्कृताध्ययनस्य पोषणं कुरुतः स्म। राज्ञाम् आस्थाने संस्कृतज्ञानां कवीनां च सम्माननं प्रोत्साहनञ्च भवति स्म। समाजस्य सर्वेषु कार्येषु संस्कृतस्य गरिष्ठः सम्बन्धः आसीत्। तदा संस्कृतज्ञैः प्रत्येकसामाजिकक्षेत्रेऽपि अनिर्वचनीयकार्याणि कृतानि। तेन सह विज्ञान-कला-साहित्यादिषु सर्वविषयेषु तेषामपरिमितपरिश्रमेण धीःशक्त्या च तैः ज्ञानभाण्डागारः एव निर्मितोऽस्ति।

काले गते संस्कृतज्ञानां स्थितिः पूर्ववत् न स्थिता। आङ्ग्लेयानां शासनकाले शिक्षापद्धत्याः काचन अव्यवस्था जाता यदस्माकं संस्कृतिः ऐतिहासिकपरम्परा संस्कारः सर्वमपि व्यर्थं हानिकारकञ्चेति भावना देशे सर्वत्र उत्पन्ना। भारतीयसंस्कृतिं परित्यज्य वैदेशिकसंस्कृतिमनुसर्तुं प्रारब्धवन्तः जनाः। शनैः शनैः संस्कृतज्ञानां परिस्थितिः अधोगतिं प्राप्तम्। ये पूज्याः आसन् ते एव समाजे अत्यन्तमुपेक्षिताः अभूवन्। काश्मीरपण्डितानामवस्थां वयं जानीम एव। एवं चेदपि समाजे संस्कृतिः दृढं तिष्ठतीति चेत् तत् संस्कृतज्ञानाम् परिश्रमेण एव।

सर्वाः अपि भाषाः स्वसंस्कृतेः प्रसारार्थं विद्यमानाः उपायाः भवन्ति। संस्कारस्य अथवा संस्कृतेः परम्परापरिवर्तनमेव भाषायाः मुख्यं लक्षणम्। मानवः यस्यां भाषायां भाषते तस्याः भाषायाः एव संस्कृतिः तस्मिन् मानवे विकासः भवति। आङ्ग्लं भाषन्ते आधुनिकभारतीयाः तत्संस्कृतिमेव अनुसरन्ति। एतादृशम् आधुनिकसमाजं पुनः संस्कृतीकर्तुं संस्कृतज्ञैरेव शक्यम्। संस्कृत्याः जागृतीकरणार्थं, जनान् संस्कृतभाषायाः सान्निध्यं प्रापयितुं संस्कृतज्ञाः एव सर्वसमर्थाः।

सकलभारतीयभाषाणामपि स्वसंस्कारान् सर्वानपि संस्कृतज्ञानां द्वारा सर्वत्र सम्प्रसारयति इयं संस्कृतवाणी। भारतीयसमाजे सांस्कृतिकपरिवर्तनस्य अविभाज्याङ्गाः वर्तन्ते संस्कृतज्ञाः। भारतदेशस्य संस्कृतिनामककमलस्य विकासाय संस्कृतस्य सूर्यस्य उदयः अनिवार्यः एव। अतः समाजे संस्कृतसूर्यस्तु संस्कृतज्ञैर्विना अन्यैः कैरपि उत्पादयितुं न शक्यते। तन्महत्कार्यस्तु संस्कृतज्ञैरेव करणीयः वर्तते।

भाषाशिक्षकः एव समाजस्य उत्तरदायी

श्वेता जि. एस्.

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 808

भाषा एका सामाजिकीप्रक्रिया, भावाभिव्यक्तेः साधनं च अस्ति। भाषां विना समाजे अस्माकं व्यवहारः कष्टायते। प्रपञ्चेऽस्मिन् बहव्यः भाषाः सन्ति। तत्र यः भाषां बोधयति सः भाषाशिक्षकः इत्युच्यते। उत्तमसमाजस्य निर्माता भवति शिक्षकः तत्रापि महत्त्वं स्थानं भजते भाषाशिक्षकः।

शिक्षकः एव समाजस्य उत्तरदायी अस्ति तत्र पुनः भाषाशिक्षकः इति किमर्थमिति चेत्- भाषाशिक्षकः न केवलं भाषां बोधयति अपि तु जीवनमूल्यं बोधयति। किन्तु इतरशिक्षकाणाम् एतदसाध्यं भवति। इतरविषयशिक्षकाः न शक्नुवन्ति इति न किन्तु वस्तुतः तैः यद्वोधनीयमस्ति तदर्थमेव समयः अलं न भवति। विरामकालेष्वपि विशेषकक्ष्याः स्वीकृत्य पाठयन्ति। तन्मध्ये मूल्यशिक्षणं कदा यच्छन्ति? किन्तु भाषाकक्षायां जीवनस्य कृते आवश्यकानि मूल्यानि लभ्यन्ते। यथासुभाषितानि, नीतिकथाः, गद्यं, पद्यं, महापुरुषाणांजीवनकथा, प्रबन्धः, पत्रलेखनम्, व्याकरणञ्चेति बहवः विषयाः भवन्ति। अनेन किं कर्तव्यम्-किं न कर्तव्यं, यदुत्तमम्-यदनुत्तमम्, यः

धर्मः-यः अधर्मः इत्यादीनां ज्ञानं भाषा कक्षायां भवति-भाषाज्ञानं च अत्रैव भवति। अतः भाषाशिक्षकः समाजस्य उत्तरदायी भवति। न केवलं भाषा शिक्षकत्वेन किन्तु विविधपात्राणि ऊढ्वा उत्तमसमाजनिर्माणाय प्रयतते। यथा-

1. भाषाशिक्षकः चालकः इव भवति कक्षायाम्। सः यथा जनान् लक्ष्यं प्रापयति तद्वत्भाषाशिक्षकः सन्मार्गं नयति, जीवनलक्ष्यं प्राप्तुं सहाय्यं करोति।
2. भाषाशिक्षकः विदूषकः भवति कक्षायाम्। सः यथा सर्वान् रञ्जयति तथा शिक्षकः छात्रान् रञ्जयति। कक्षायां गायति, हसति, अभिनयं करोति, हासयति तद्वारा छात्रान् बोधयति।
3. भाषाशिक्षकः कलाकारः भवति कक्षायाम्। सः कक्षां स्वकलाद्वारा आकर्षणीयं करोति। छात्राणां कृते मूल्यशिक्षणं दत्वा उत्तमम् आकारं ददाति।
4. भाषाशिक्षकः मनोवैद्यः भवति कक्षायाम्। सः छात्राणां मानसिकस्थितिं ज्ञात्वा तदनुगुणं ज्ञानरूपं चिकित्सां ददाति।
5. भाषाशिक्षकः अभियन्ता भवति कक्षायां सः नूतनभविष्यनिर्माणार्थं सदृढस्तम्भान्निर्माति कक्षायाम्।

भाषा ज्ञानं सम्यक्भवति चेदेव अन्यान्विषयान् अवगन्तुं शक्नुमः। जीवनमूल्यानि च भाषाशिक्षाद्वारा प्राप्यते इत्यतः भाषाशिक्षकः एव समाजस्य उत्तरदायी भवति।

साहित्यम्

ज्योत्स्नाराणी जेन

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 816

पूण्यभूमिः भारतवर्षस्य सौन्दर्यं वैचित्र्यं च अनुभूय जीवनस्य अन्तिमकाले भगवान् बुद्धः उक्तवान् –

“चित्रं जम्बूद्वीपं मनोरमं जीवितं मनुष्याणाम्” ।

भारतस्य परिचयः भवति तस्य सुप्रसिद्धया विश्वविख्यातया संस्कृत्या परम्परया एवं च साहित्येन । साहित्यमेकं एतादृशं पदं यस्य पदस्य श्रवणमात्रेण मनसि विराजते शान्तिः, हृदये

संचरति एकः अद्भुतः आनन्दः एवं रसमयानुभूतिः । “सहितयोर्भावः साहित्यम्” अर्थात् शब्दानाम् एवम् अर्थानाम् आलङ्कारिकरससिक्तसंयोजनं साहित्यनाम्नाभिधीयते ।
यथोक्तं –

“साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः

साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः ॥”

भगवता दत्ताः विशिष्टशक्तेः अधिकारिणः भवन्ति कवयः , यद्वारा समग्रसृष्टेः साहित्यम् एकं विशिष्टं स्थानं अलङ्करोति यत् साधारण मनुष्यः कर्तुं न शक्नोति । कवीनां अनुभवात् एवम् अनुभूतेः निर्झरितस्वतप्रवृत्ता अविरतधारा तेषां लेखनीमुखेन परिस्फुटितं भवति , तद् काव्यं कवितारूपेण उद्भाषते । कविदृष्टेः अनन्त – असीम - आन्तरीक्षपर्यन्तं व्याप्तिर्भवति एवम् अतलसमुद्रसमगभीरा च भवति । तथा तीक्ष्णदृष्ट्या संसारस्य प्रत्येकं कायं वस्तु च तस्य तीक्ष्ण शब्देन सज्जीकरोति , यत् कोलाहलपूर्णसंसारे मानवस्य क्लान्तिमयमूर्हृतस्य आह्लादप्रदायिनी चास्ति ।

यथा बिन्दोः सिन्धोः च उत्पत्तिर्जायते , तथैव अर्थपूर्णरसपूर्णशब्दानां संयोजनेन साहित्यस्य उत्पत्तिर्भवति । अमीषां काव्यनां कवितानां च समाहारः साहित्यमिति कथ्यते । साहित्यशास्त्रस्य एकं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् एकैव शब्दे बह्वर्थस्य समायोजनम् । साहित्ये अपि तद् निहितमस्ति यत् मानवं स्वर्गसुखं प्रददाति एवं मोक्षसाधने मार्गं दर्शयति ।

“ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥”

इदं काव्यं साहित्यं हि यशसे अर्थलाभाय व्यवहारज्ञानाय पापविनाशाय परमानन्दप्राप्तये कान्तासम्मित – कर्तव्योपदेशाय च प्रशंस्यते ।

अध्ययनम्

अनिता नायक

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 817

ध्यानमूलं विचारणमभ्यासनं पठनं च अध्ययनं भवति । अध्ययनेन ज्ञानं वर्धते , कार्यसम्पादनशक्तिः च उदेति।जीवनस्य सरलतायाः कृते अध्ययनस्य अत्यन्तम् आवश्यकता अस्ति।अतः एव अध्ययनं मानवहिताय परमावश्यकम्। अध्ययनस्य सम्बन्धः विद्यया साकं

भवति।बहुलाः विविधाः प्रकारकाः च विद्याः वर्तन्ते।अध्ययनं मनुष्याणां जीवने सदा भवति परं नियमपूर्वकं विद्यास्वीकारः एव अध्ययनं प्रत्यक्षरूपेण बोध्यते। प्राचीनकाले अध्ययनस्यातीव महत्त्वम् आसीत्। बालकाः उपनयनसंस्कारानन्तरं गुरुकुलं गत्वा विद्याध्ययनम् कुर्वन्ति स्म। परन्तु अधुना तथा नास्ति। अधुना विद्यालयेषु गुरुकुलेषु वा अध्यापकेभ्यः शिक्षकेभ्यः वा विद्याप्राप्तिः अध्ययनं भवति। ज्ञानप्राप्तिः एव अध्ययनस्य मूलप्रकृतिः। अतः श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उक्तम्-

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

सामान्यतः विद्यालयेषु शिक्षकेभ्यः छात्राः विद्यां प्राप्नुवन्ति प्रमाणपत्राणि च लभ्यन्ते। परं यदा मनुष्यः स्वतः ज्ञानार्थं तत्परः भवति,तदेव तेन सत् ज्ञानं प्राप्यते। मननं, स्वाध्यायः, चिन्तनम् इत्यादिभिः अध्ययनस्य पर्यायरूपाणि ज्ञातव्यानि। स्वचित्तया ध्यानेन एकाग्रमनसा वा कस्यचित् शास्त्रस्य चिन्तनं मननम् वा स्वाध्यायं भवति। अतः उपदेशवाक्यम् अस्ति यत्-स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमादितव्यम्। अत्र स्वाध्यायस्यार्थं आत्मनः शुद्धिश्च जायते।प्राचीनकाले चिन्तने स्वाध्याये हि महर्षयः स्वजीवनं यापितवन्तः। अध्ययनेनैव मानवः विद्वान् भवति। तस्य बुद्धिः परिष्कृता भवति। अतः अध्ययनं सदैव मनसा कर्तव्यं न तु समययापनम्।

विद्यालयेषु अपि ये छात्राः ध्यानेन पठन्ति तेषामेव अध्ययनं सफलं भवति। अध्ययनेन मनुष्यस्य कृते जगति कीर्तिः लभ्यते। चतुर्वर्गफलप्राप्तिरपि स्वाध्यायात् सम्भवति। अध्ययनेन मानवः ब्रह्मज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति। अध्ययनम् मानवस्य चित्तं शुद्धिः करोति,बुद्धिः प्रसादयति गौरवं च प्राप्यते।अतः अध्ययनं ध्यानपूर्वकम्, प्रयत्नशीलं च भवेत्। श्रीमद्भगवद्गीतायां उक्तम्-

द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥

अर्थात् केचित् पुरुषाः द्रव्यसम्बन्धी यज्ञं कुर्वन्ति, केचित् तपस्यारूपकं यज्ञं कुर्वन्ति, केचित् योगरूपकं यज्ञं कुर्वन्ति, केचित् प्रयत्नशीलाः पुरुषाः स्वाध्यायरूपकं ज्ञानयज्ञं कुर्वन्ति। अध्ययनेन मनुष्यः स्वकर्तव्यं जानाति। यदि एवं सः न कुर्यात् तर्हि स्वजीवनम् अन्धतुल्यं सन् यापयति। जीवने च सरलतां न प्राप्नोति। आत्मज्ञानम् अध्ययनेनैव भवति। सदाचारः, शान्तिः, सन्तोषः, मुक्तिः सर्वम् अध्ययनेनैव सम्भवति। महात्मा बुद्धः अतिकालपर्यन्तं आहारमपि विस्मृत्य ध्याने चिन्तनं कृत्वा ज्ञानं लब्धवान्। अतः निर्दिष्टम् उद्देश्यानुसारं सततमध्ययनं करणीयम्।

अधिगमप्रक्रिया

गणेश तिम्मण्ण भट्ट

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 821

अधिगमप्रक्रिया जन्मतः मृत्युपर्यन्तं प्रचलति । बालः प्रप्रथमं दीपस्य रश्मिं पश्यति । औत्सुक्येन सः रश्मिं प्रति स्वहस्तं प्रसारयति । रश्मेः पार्श्वे हस्ते प्राप्ते सति तेजसः अनुभवः जायते । परिणामस्वरूपं सः रश्मिपार्श्वतः स्वहस्तं वारयति । ततः कदापि सः दीपस्य रश्मिं दृष्टे सति तस्य पार्श्वे शरीरस्य कमपि अङ्गं न नयति । रश्मिं दृष्ट्वा औत्सुक्यस्य उद्भवनम् , औत्सुक्येनैव दीपस्य रश्मिग्रहणस्य प्रयासस्य च स्वास्वाभाविकानुक्रिया अस्ति । अनया स्वाभाविकानुक्रियया एव बालस्य अनुभावप्राप्तिर्भवति, अनेनैवानुभवेन सः ज्ञास्यति यत् रश्मिग्रहणेन हस्तो दहति । भविष्ये दीपके दृष्टे तस्यानुक्रिया पूर्ववत् न भवति । अतः इदानीं सः रश्मिपार्श्वे हस्तं न नयति । व्यवहारे परिवर्तनमिदम् अनुभवमाध्यमेनैव आगतमस्ति । वयम् इदमपि कथयितुं शक्नुमः यत् बालः इदं शिक्ष्यते यत् रश्मिग्रहणे हस्तज्वलनं भवति । अत एव अधिगमस्यार्थः अनुभवेन व्यवहारे परिवर्तनमस्ति।

जीवने अधिगमस्य अतिमहत्त्वं विद्यते । शिक्ष्यायाः एकमात्रमुद्देश्यं भवति बालानां शिक्षणम् । वातावरणे उत्तेजनाः भवन्ति। एताः उत्तेजनाः प्रति बालानामनुक्रियाः प्रारम्भे स्वाभाविक्यः भवन्ति । अनुभवेन एतासु प्रतिक्रियासु परिवर्तनं परिमार्जनञ्च करोति । एतसु प्रतिक्रियासु संलग्नीभवनमेवाधिगमोऽस्ति । एताः प्रतिक्रियाः प्रतिक्रियाः च समाजसम्मतता भवन्ति । समाजसम्मतैः व्यवहारैः एव आत्मानं समायोजयति । एवमेव सामाजिक - समायोजनस्य क्रिया एवाधिगमस्य प्रक्रियाऽस्ति ।

विद्यालयानामुद्देश्यं बालकानां व्यवहारे इष्टपरिवर्तनं भवति । बालकानां कृते अधिगमानुभवस्यावश्यकता भवति । अतः विद्यालयानां कार्यमधिगमप्रक्रियार्थमनुभवप्रदानस्य व्यवस्थाकरणं भवति । एतेऽनुभवाः विद्यालयस्यान्तरिकबाह्यवातावरणसम्बन्धिनः भवन्ति । अनेनैव आधुनिकविचारधारानुसारेण पाठ्यचर्यायाः (curriculum) अर्थः विद्यार्थिनां तेषां सर्वेषामनुभवानां सङ्घटनमस्ति ये विद्यालयस्य निर्देशनं प्राप्नुवन्ति । अनया विवेचनया स्पष्टं भवति यत् अधिगमस्यार्थः अनुभवेन व्यवहारपरिवर्तनमस्ति ।

अधिगमस्य सोपानानि (Steps of Learning)

अभिप्रेरणम् (Motivation):

मनुष्यस्य नैका आवश्यकताः भवन्ति । एतासु काश्चन तस्य जीवनमरणयोः जातिजीवनयोः सुरक्षायाः आत्मसम्मानस्य वा प्रश्नः भवति । एतेषां पूर्त्यर्थं तस्मिन् प्रेरकः उत्पद्यते । ततः सः

अतिक्रियाशीलो भवति । अप्रेरिते मनुष्ये प्रयोजनं भवति, तेन सः उत्प्रेरितो भूत्वा क्रियां व्यवहारं वा सम्पादयितुं बाध्यः भवति ।

उद्देश्यम् (Goal) :

मानवः व्यवहारं निष्प्रयोजनेन न करोति, अपि तु स आवश्यकतावशेनैव व्यवहारं करोति । अत एव उक्तमस्ति – “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते ” इति । आवश्यकतापूर्त्यर्थमेव तस्य व्यवहारः एकं सुनिश्चितमुद्देश्यं प्रति अभिमुखो भवति । इदमेव मनोवैज्ञानिकशब्देषु कथयितुं शक्नुमः यत् व्यवहारो सदैव प्रयोजनपूर्णं भवति । अधिगमप्रक्रियायामुद्देश्यनिर्धारणमेकं मुख्यसोपानमस्ति । उद्देश्यनिर्धारणानन्तरं व्यवहारस्य दिशा स्पष्टा निश्चिता च भवति ।

अवरोधः (Obstacle) :

उद्देश्यपूर्तौ अवरोधस्य आगमनमधिगमप्रक्रियायाः मुख्यसोपानत्वं भजते । यदि अवरोधस्योपस्थितिः न स्यात् तर्हि मानवेन स्वपूर्वव्यवहारेण कार्यं कर्तुं शक्यते । पूर्वव्यवहारेण कस्यचित् कार्यसम्पादने कोऽपि नूतनानुभवः न प्राप्यते । अथ च अनेन कमपि नूतनव्यवहारशिक्षणस्यावसरोऽपि न प्राप्यते । अवरोधस्य उपस्थितित्वात् मानवः नैकान् नूतनव्यवहारान् करोति, तेनोपयुक्तव्यवहारः तस्य मनस्यागच्छति ।

विविधसम्भावितानुक्रियाः (Various Exploratory Responses) :

बाधां पारङ्कृत्वा उद्देश्यं यावत् गमनार्थं मानवः नैकाः सम्भाविताः अनुक्रियाः करोति । अतः इदमपि अधिगमस्य मुख्यसोपानमस्ति ।

सबलीकरणम् (Reinforcement) :

नैकासु सम्भावितक्रियासु ययोपयुक्तया क्रियोद्देश्यपूर्तिर्भवति, या वा अनुक्रिया संतोषजनिका सुखप्रदा च भवति सा सबलीकृता भवति । अन्याः सर्वाः असफलाः अनुक्रियाः मानवः विस्मरति, सफलां च क्रियां तया परिस्थित्या सह युद्धाय चिनोति । भविष्ये तस्यामेव परिस्थितौ पुनरावश्यकतायां सत्यां सः तस्याः पुनरावृत्तिं करोति । अधिगमप्रक्रियायां सबलीकरणस्य सोपानमपि मुख्यतत्वं भवति ।

सङ्घटनं वा सामान्यीकरणम् (Integration or generalization) :

अस्मिन् अन्तिमे सोपाने मानवः नवीनायाः सफलानुक्रियायाः पूर्वज्ञानक्रियया सह समन्वयं स्थापयति । इदमेव नवीनज्ञानेन सह पूर्वज्ञानस्य सामञ्जस्यमपि कथ्यते । अनेन सोपानेन नवीनानुक्रिया तस्य ज्ञानस्य अङ्गत्वं भजते । तस्याः सम्पूर्णज्ञानेन सह एकीकरणं भवति ।

जीवने शिक्षणम्

गिरीशभट्टः

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 828

शिक्षणमस्माकं जीवने एकम् अविभाज्यम् अङ्गम् इव स्वीयं पात्रं निर्वहति । यथा पितृभ्यां पुत्रः , पुरुषेभ्यः उद्योगः , वाहनेभ्यः इन्धनं यथा अवश्यं भवति तथैव जीवनाय शिक्षणम् अत्यावश्यं वर्तते । “जीव प्राणधारणे” इति धातोः भावार्थे ल्युट् प्रत्यये जीवनमिति रूपं भवति । तथैव “ शिक्ष विद्योपादाने ” इति धातोः भावार्थे ल्युट् प्रत्यये शिक्षणमिति रूपं भवति । भूमौ विद्यमानेभ्यः सर्वेभ्यः मानवेभ्यः शिक्षणम् आवश्यकमेव । परन्तु तत् शिक्षणं केवलं विद्यालयसीमितः न स्यात् ।

किमिदं जीवनं इत्यत्र “ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ” इति हठयोगप्रदीपिकायाम् उक्तं वर्तते । शिक्षणमित्युक्ते तदेकम् आजीवनं यावत् प्रचलन्ती एका प्रक्रिया भवति । यावत् प्राणुमः तावत् वर्धते , यावत् दद्मः तावद्वर्धते । समाप्तिः एव न जायमानं अक्षयपात्रं भवति शिक्षणम् । चिन्तितं चिन्तनं साक्षात्करोति कामधेनुवत् । शिक्षणमथवा विद्या समाजे सर्वं पात्रं स्वयमेव निर्वहति तद्यथा –

“ मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते

कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम् ।

लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥” इति ।

समाजे शिक्षणं बहुमुख्यं भवति तद्यथा कन्नडे एका उक्तिरस्ति – “ विद्ये इल्लदवन्तु गद्दिगितलू कडे (ಎದ್ದು ಇಲ್ಲದವನು ಹದ್ದಿಗಿಂತಲೂ ಕಡೆ) ” इति । अर्थात् यस्य जीवने शिक्षणं नास्ति सः पशोः अपेक्षया अपि न्यूनतां याति , विद्यारहितः गृध्रापेक्षयापि नूनो भवति इति तात्पर्यम् । बहूनां जनानां मनसि एका मिथ्या कल्पना वर्तते यथा शिक्षणं नाम केवलं विद्यालयमात्रे दीयमानमिति । पुत्राः विद्यालयं प्रेष्यन्ते चेत् ते विद्यावन्तः इति । परन्तु एषा कल्पना एव , न तु सत्यम् । केवलं विद्यालयशिक्षणमेव शिक्षणं नास्ति ।

जीवने सम्यक् अवलोक्यते चेत् जन्म आरभ्य मरणपर्यन्तं प्रतिक्षणं बहुषु विधेषु रूपेषु च वयं शिक्षणं प्राणुमः । केवलं मानवेनैव न प्राणिपक्षिकीटैरपि वयं शिक्षणं प्राणुमः । प्राप्तजन्मा बालकः काले गते विद्यालयेन विनापि भाषाम् अधीते व्याकरणज्ञानेन विनापि स्पष्टं मातृभाषां भाषते केवलं श्रवणेन । उपदेशेन विनापि मातापित्रोः आदारादि भावान् प्रकटयति बालकः । यां काश्चिदेकां

पिपीलिकां दृष्ट्वा अपि अनुसरणनियमं ज्ञातुं शक्नुमः । सर्पः किमपि आश्रयं विनापि निरायासेन जीवति । काकं सर्वे दूषयन्ति तथापि काकः प्राप्तं लघुम् आहारकणमपि इतरान् आहूय मिलित्वा खादति । तादृशं सहजीवनस्य गुणं काकेन प्राप्तुमः । आश्रयदातृभ्यः शुनकः कथं निष्ठावान् भवति इति निष्ठागुणं शुनकेन प्राप्तुमः । पुत्रान् सर्वदा स्वस्य उदरे एव स्वीकृत्य नयति वानरः तस्मात् पुत्रवात्सल्यं ज्ञास्यामः । सिंहः व्याघ्रः वा महती बुभुक्षा अस्ति चेदपि स्वस्य आहारं स्वयमेव मृगया अन्विषतीति अनेन ज्ञास्यामः स्वाभिमानं कथं स्यादिति ।

सस्याः वृक्षाश्च महतः कष्टस्य सत्त्वेऽपि कथं धैर्येण तस्य परिहारः करणीयः इति चिन्तयन्ति । एतादृशं शिक्षणं केवलम् औपचारिकविद्यालयमात्रेण प्राप्तुं न शक्नुमः कदापि । शिक्षणमेतादृशं औपचारिकनिरौपचारिकरीत्या एव ज्ञातव्यं भवति ।

शिक्षणस्यास्य प्रधानम् उद्देश्यमस्ति यत् व्यक्तेः सर्वतोमुखविकासः अभिवृद्धिश्च । परन्तु अद्यतनशिक्षणं व्यक्तेः सर्वतोमुखविकासाय न सहकरोति । केवलं उद्योगाय धनार्जनाय च इति इदानीन्तनकालः । छात्राः पाठ्यपुस्तकानि पठन्ति चेदपि तेषां ज्ञानं पुस्तकपरिमितमेव अद्यतनकाले दृश्यते । अनेके छात्राः अध्ययने अग्रेसराः सन्ति चेदपि सामान्यव्यवहारेषु अप्राप्ताः एव तिष्ठन्ति । सामाजिकज्ञानं तेषाम् ईषदपि न भवति ।

एतादृशस्थितेः कारणं न केवलं विद्यालयः , शिक्षणपद्धतिः अपि तु पितृभ्यां पुत्रेषु अन्धप्रीतिरपि कारणम् । बालाः प्रौढाश्चेदपि ते बालाः एव इति मत्त्वं तेभ्यः किमपि दायित्वं न दीयते अभिभावकैः । एवं जातं चेत् तेभ्यः बालेभ्यः जीवनानुभवः एव न भवति । जीवननिर्वहणे अशक्ताः सन् क्लेशान् अनुभवन्ति ।

नेल्सन् मण्डेला महोदयः शिक्षणस्य महत्त्वम् इत्थं ब्रवीति यत् – “ **Education is the most powerful weapon , which you can use to change the world** ” । अर्थात् शिक्षणं एकं शक्तियुक्तम् आयुधं वर्तते येन जगतः परिवर्तनं कर्तुं शक्यते इति । एवमेव ओफ्रा विन्फ्रे महोदयः वदति यत् “ **शिक्षणं स्वातन्त्रस्य कुञ्चिका इव वर्तते** ” इति । तादृशस्य शिक्षणस्य अध्ययनम् अध्यापनं च अस्माकं कर्तव्यं वर्तते । शिक्षणस्य आन्त्यम् इति कदापि न भवत्येव तत् सीमातीतं कालातीतञ्च सत् आजीवनं तिष्ठति । कोऽपि समाजे सर्वज्ञः नास्ति । ज्येष्ठाः कनिष्ठैः , कनिष्ठाः ज्येष्ठैः वा अध्ययनं कुर्वन्ति । तत्र वयोभेदः नास्त्येव । अतः वयं सर्वेऽपि समाजे विद्यामानमुत्तमं शिक्षणं प्राप्य सर्वतोमुखदृष्ट्या विद्यावन्तः भवामः ।

मानवान्तर्गत-अचेतनाशक्तिः

(Subconscious Mind Inside Humans)

श्रीशसमीरः के. एस्

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 829

मानवस्य मनसि द्विप्रकारकक्रिये निवसतः। तत्र एकप्रकारिका क्रिया बाह्यजगति प्रचलिष्यमानेषु विषयेषु सम्बन्धिता सर्जनात्मिका पुनर्बलनयोग्या भवति यस्याः चेतनाशक्तिः इति नाम वर्तते। अन्यत् अस्ति अचेतनाशक्तिः यत्मनसः संवेगादिषु कार्यं करोति तथैव चेतनाशक्तेः अभावक्षणे अत्यधिकं प्रभावात्मकं कार्यादिकं सम्पादयितुं शक्नोति। द्विपथी-मनसः उपकरणद्वयानां नामान्तराणि विविधानि वर्तन्ते। यथा-

चेतना - अचेतना, जागृतमनः - अजागृतमनः, विषयाधारितः(objective) - सांविक्तिकः(subjective), तलस्थरः - गहनस्थरः, नियमितमनः - अनियमितमनः इत्यादीनि।

चेतनाशक्तेः कार्यम् अधिकतरं संदर्शने(observation), अनुभवे(experience), शिक्षणे(education) च आधारभूतं भवति। तस्य मुख्योद्देश्यं भवति कारणसम्पादनम् (Reasoning)। यथा- नगरे विद्यमानानाम् आपणानां, पुष्पवनानां, भवनानां, विशेषस्थानानां वीक्षणने नगरस्योपरि सुन्दरं या अन्याभिप्रायान् सन्दर्शनानुभवशिक्षणानामाधारेण निश्चिनोति मनः।

अचेतनाशक्तिः चेतनाशक्तेः अनुपस्थितौ यथा निद्रायां, योगनिद्रायां, ध्यानावस्थायाञ्च जागृतं भवति, यच्चक्षुर्विना एव पश्यति, बाह्येन्द्रियानामसाहाय्येनैव कार्यान्सम्पादयति। मनसः देहात् निर्गमनं कारयति, दूरस्थप्रदेशेषु अटति, बुद्धेः तीक्ष्णताम् उपयुज्य मानवजीवने आपतितानां प्रत्येकक्रियाकलापानां सूक्ष्मरूपेण अध्ययनं करोति। परिसरे विद्यमानानां अन्येषामपि भावनानां अथवा संवेगानां परिवीक्षणमपि बाह्येन्द्रियानामसाहाय्येनैव सम्पादयितुं समर्थः अस्ति।

मनसि अचेतनाशक्तिः मृदिव भवति यत्किमपि बीजम् आरोपयतु सूक्तपोषणेन फलं ददात्येव। अचेतनाशक्तिः मानवेप्सितकर्मणां फलस्वरूपेण निश्चितसमयेषु वृत्यनुभवघटनादीनां माध्यमेन संसारे क्रियाशीलं भवति। यत्मानवः सत्यान्वेषणे प्रतीतिसमीक्षणामाधारेण चिन्तयति तत्सत्यस्य परिभाषां रूपयितुमेतत् अचेतनमनः कार्यं करोति। उदाह्रियते यथा- कोऽपि एकः पुरुषः कदलीफलं नेच्छति, परन्तु सार्वजनिककार्यक्रमे पराग्रहात् खादितुं प्रवृत्तः भवति। खादनानन्तरं तत्फलकारणात् उदरे पीडनमपि अनुभवति। यतोऽहि कदलीफलखादनं तस्य पुरुषस्य कृते अनीप्सितकर्म इति मनसि निर्धारितं सत्यमस्ति। अस्य सत्यस्य प्रमाणनार्थं कार्यं कुर्वन् अचेतनमनः

कदलीफलेन जायमानं दुष्प्रभावं प्रकटयति। अन्यदेकमुदाहरणं पश्यामः- एकस्याः महिलायाः मनसि शोधितं सत्यं वर्तते यत् रात्रौ काफीपानेन निद्रा नागच्छतीति। अतः अचेतनमनः तस्याः देहे जायमानानां पैत्तिकरासायनिकानां कार्यान्वयनं करोति। अतः निद्रायाः अवरोधः भवति। अत्र परिज्ञातव्यः विषयः अस्ति यत् काफीपानेन सर्वेषां देहेषु पैत्तिकांशानां सक्रियता भवत्येव। अत्र अचेतनमनः केवलं तस्य पैत्तिकप्रभावस्य अर्थात् अनिद्रायाः प्रकाशनं करोति। संवेगात्मकं अथवा अनुभवात्मकं यदपि भवतु तत्साक्षादङ्गीक्रियते अचेतनमनसा।

अचेतनमनः यस्य सम्यक् कार्यं करोति तस्य भौतिकसाधनानाम् आवश्यकता अधिकं न भवति। यथा प्रातःकाले उत्थापनार्थमपि अलराम (alarm) इति भौतिकसाधनस्य उपयोगं कुर्वन्ति तत् अनावश्यकमिति, अस्मिन्समये उत्थातव्यमिति अचेतनमनसि दृढीकरणेन प्रातः निर्दिष्टसमये उत्थानं भवति। अतः एव प्राचीनाः दार्शनिकाश्च (अधिकाःपौरस्त्याः) भौतिकसाधनानाम् आविष्कारणापेक्षया अन्तर्निहितशक्तीनामध्ययने अत्यधिकप्रबलतां प्रदर्शितवन्तः। जगति अचेतनाशक्तेः सहाय्येन बहवः साधकाः यथा एडिसन् (Edison), फोर्ड (Ford), मार्कोनि (Marconi), ऐन्स्टेन् (Einstein) इत्यादयः सञ्जाताः। अचेतनमनः सर्वेषु मानवेषु प्राकृतिकरूपेण तिष्ठत्येव। चेतनाशक्तेः भौतिकसाधनानां विषये भावितस्य मनसः विश्रान्तिप्रदानेन तथैव अन्तर्निहितानां संवेगादिभावानां समतोलनं कृत्वा केन्द्रीकरणेन अचेतनाशक्तेः विकसनं सम्भवति। केचन वदन्ति यत् शारीरिकक्लेशानाम् उपेक्षया तूष्णीरूपधारणेन शरीरस्य प्रतिरोधः (resistance) इत्यस्य साक्षात्कारः भवति। अचेतनाशक्तेः कोऽपि वैयक्तिकानुबन्धः न भवति। एतत् विश्वव्यापिशक्तिः वर्तते यस्याः सदुपयोगः तथैव दुरुपयोगोऽपि कर्तुं शक्यते।

आधुनिकजगति विना प्रमाणेन तत्त्वानाम् अनुमोदनम् अवैज्ञानिकं भवति। परन्तु अचेतनाशक्तेः प्रभावं केवलं प्रमाणीकरणसीमायाः परिक्षेपे द्रष्टुं न शक्नुमः। अचेतनाशक्तेः निर्दिष्टसीमा नास्ति, संवेगानामनुभवानाञ्चाधारेण मनसः क्षेत्रं विस्तृतं भवति। बहवैः पौरस्त्यैः (eastern countrymen) जीवने जायमानानां शारीरिकमानसिकक्लेशानां प्रशमन/अपनयनप्रक्रियाद्वारा (Healing method) उपचारं कृतम्। अस्याः प्रक्रियायाः माध्यमेन अचेतनमनसः नियन्त्रणं विश्रमित परिस्थितौ निवेशनेन सिध्यति। प्रशमनप्रक्रियायां मनसः शिथिलीकरणकार्यं सम्भवति। प्रथमतः सूक्तासनेषु उपविश्य, शरीराङ्गानां शिथिलदिशि संन्यस्य, निद्रालस्यस्थितौ मनः संप्रेष्य, सूक्ताभिवादनशीलं मनः प्राप्य, अचेतनाशक्तेः अन्तप्रवेशः भवतीति चिन्तनकरणमेव प्रथमसोपानं भवति। द्वितीयसोपानमस्ति यत् निद्रावस्थायां मनसि शान्तिसन्देशः पूर्णविश्वासेन उत्पादनीयः यथा "अहं क्लेशात् बहिरस्मि। मम कोऽपि क्लेशः नास्ति। मम मनसि

स्थिर शान्तिः निवसति।" इति। पञ्चनिमिषपर्यन्तम् एषा प्रक्रिया अनुसर्तव्या। तृतीयसोपानं भवति यत् केनापि अन्येन भवतां समक्षे आगत्य "क्लेशात् मुक्तः भवान्" इति कथयन्निव भावः अथवा रूपकं मनसि निर्मातव्यः। एवं प्रकारेण धन्यवादप्रदानेन सम्पूर्णमुक्तभावाः मनसि उद्भवन्ति। चेतनावस्थायां सांवित्तिकप्रक्रियातः उत्पादितज्ञानस्याधारेण अचेतनमनसि नियन्त्रणप्रापणमेव अचेतनाशक्तेः सुदिशायां प्रवर्तनं भवति।

एषा प्रक्रिया आधुनिकरीत्या अचेतनाशक्तेः जगति निरूपणाय प्रसिद्धा अस्ति। अस्याः अचेतनाशक्तेः विषये अब्रहममास्लोव् महोदयेन (Abraham Maslow) स्वस्य पराव्यक्तिकमनोसिद्धान्ते (Transpersonal psychology) तथैव मानववादीसिद्धान्ते (Humanistic approach) च निरूपितमस्ति। अस्माकं नैजशक्तिः अचेतनमनस्येव सम्यक् अधिवसति। अस्याः शक्तेः सम्पूर्णज्ञानं सम्पादयितुम् असम्भवमेव यतो हि अस्य परिक्षेपता विस्तृतमस्ति। सूक्तसमये निर्दिष्टविषये अचेतनायाः उपरि अभ्यर्थनेन सा सूक्तक्रियान् प्रददाति | स्वमनसि धनात्मकरीत्या अचेतनाशक्तिविषये विश्वासस्य वृद्धिं कुर्यात्। एवं प्रकारेण मनसि अचेतनाशक्तेः सम्यक् नियन्त्रणेन असामान्यशक्तीनां उत्पत्तिः भवति तथैव सा शक्तिः निर्दिष्टलक्ष्याणां पूरणार्थं साहाय्यमाचरति।

डा. जोसेफ् मर्फि महोदयेन लिखितं "The miracles of subconscious mind" इति पुस्तकेन समधीतम्।

महाभारतानुसारं शैक्षिक विचाराः

भुवनचन्द्र जोशी

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 832

अल्पज्ञानं भीषणं भवति अस्योदाहरणं महाभारते अभिमन्यु आसीत् । यद्यप्युभिमन्युः वीरयोद्धासीत् । तस्य मृत्युः यस्यां परिस्थितौ जाता वर्तते तस्यां परिस्थितौ तस्य पार्श्वे चक्रव्यूहस्य पूर्णज्ञानं नासीत् । अत एव ज्ञायते यत् कष्टसमये अल्पज्ञानं कस्यापि विषयस्य ज्ञानं पूर्णरूपेण भवेदिति । महाभारते एतादृशाः बहवः जनाः आसन् ये स्वीयसेनां त्यक्त्वा अपरसेनां प्रति गतवन्तः, उदाहरणार्थं शल्यः, युयुत्सुः, इत्यादि दृश्यन्ते अत एव उक्तं वर्तते चाणक्यनीतौ -

न विश्वसेत् कुमित्रे च मित्रे चापि न विश्वसेत् ।

कदाचित् कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥

अत एव कदापि कुमित्रस्योपरि विश्वासः न करणीयः ।

शस्त्रेणाप्यत्यधिकं घातकं भवति वचनम् । इमां वार्तां सर्वे जानन्त्येव यत् केनापि कस्यापि कृते दत्तं कुवचनं राष्ट्राय, समाजाय परिवाराय च कष्टप्रदायकं भवति। तस्य उदाहरणं महाभारते द्रौपद्याः मुखात् निस्सृतं वचनम् आसीत् । येन ज्ञायते यत् कदापि कस्याः अपि व्यक्तेः निन्दा न करणीया अत एव उक्तः वर्तते भगवता कृष्णेन-

अंहिसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥ (१६अ.सं२)

मनसा वाचा कर्मणा शरीरेण कस्यापि कृते कष्टं न दातव्यम् । यथार्थरूपेण प्रियभाषणं कुर्युः यदि कोऽपि कस्यापि अपकारं करोति तस्मिन् कुद्धः न भवेत् । सदा कर्तुः अभिमानस्य त्यागः, अत एव कदापि कस्याः अपि व्यक्तेः अपमानं न कर्तव्यमिति शिक्षायाः उद्देश्यं वर्तते ।

अहंकारदर्पौ पतनस्य कारणं भवति महाभारते दुर्योधनं राज्यस्य कृते बहवाभिमानः आसीत् एवञ्च पाण्डवानां कृते एकमपि ग्रामं न दत्तवान् । एतदेव लोभस्य कारणमपि भवति, अत एव अस्माकं कर्तव्यं वर्तते, यत्कदापि अहङ्कारदर्पौ न करणीयौ ।

भगवता कृष्णेनोक्तम् -

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

काम क्रोधः तथा लोभ तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥(16/21भ.)

शिक्षायोग्यताभ्यां निपुणः

व्यक्तेः जीवने ताभिः प्राप्ता शिक्षा तथा च तस्याः कार्यं योग्यता एव सफलार्थम् आगच्छति । यदि वयं कार्यं प्रति जागरूकाः भवामः चेत् तदा कोऽपि अस्मान् न तर्जयति, अस्योदाहरणं महाभारते एकलव्यः आसीत् । तेन किं कृतं स्वगुरोः मूर्तिनिर्माणं कृत्वा निष्ठापूर्वकं धनुर्भ्यासः कृतः तदर्थं सः सफलो अभवत् । अत एव उक्तं वर्तते-

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।

असदित्युच्यते पार्थ न तत्रेत्य नो इह॥(भ17/28)

अत एव अस्माभिः सदा निष्ठापूर्वकं सेवा कर्तव्या इति।

मन्त्रलक्षणम्

प्रदीपभट्ट के.

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 833

इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिनि ऋषिणा “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्म एव विचारितः । अत्र अथशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तरम् इत्यर्थः । अतः शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते । एवं च विवक्षिते सति वेदार्थे पुरुषस्य यत्र यत्र सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः तन्निर्णयश्च प्रयोजनम् इति कृत्वा प्रकृते ‘मन्त्रलक्षणम्’ अस्त्युत न इति सन्देहं प्रकटीकृत्य निर्णयं क्रियते शास्त्रेऽस्मिन् ।

मन्त्राणां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया अर्थवत्वम् । प्रयोगः अनुष्ठानम्, तत्र समवेताः सम्बद्धाः अर्थाः द्रव्यदेवतादयः तेषां ये स्मारकाः ते मन्त्राः इति यावत् इति जैमिनीयन्यायमादाय प्रथमाध्याये द्वितीये पादे चतुर्थाधिकरणे निरूपितम् । “उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्” इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्य मन्त्रस्य अयमर्थः- ‘भो पुरोडाश ! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसर’ इति । एवमादयो मन्त्राः यागप्रयोगेषु उच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति न तु अर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति” इति ब्राह्मणवाक्यं विद्यते । अतः तेनैव ब्राह्मणवाक्येन अर्थप्रकाशनं वा अर्थस्मारकत्वं वा भवतु इत्याक्षेपः पूर्वपक्षिणाम् ।

न । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलमदृष्टं कल्पयितुमशक्यत्वात् । तदेवोक्तम्-

“लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वात् नानर्थक्यं भविष्यति ॥”

अर्थात् ‘दृष्टे सम्भवति अदृष्टस्य कल्पना अन्याय्या’ इति न्यायेन केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मात् दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । तर्हि ब्राह्मणवाक्येनापि अर्थानुस्मरणसम्भवे ‘मन्त्रैरेवानुस्मरणीयम्’ इति यो नियमः तस्य दृष्टासम्भवात् अदृष्टमेव प्रयोजनमस्तु इति सिद्धान्तः ।

अध्यापकोत्तमः

राजेश आर्. एस्.

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 834

अस्माकं विद्यार्थिजीवने बहूनाम् अध्यापकानाम् अध्यापनं वयं प्राप्तवन्तः । किन्तु तेषु बहूनां पाठनं स्मृतिमण्डले भवत्येव । अत्र किञ्चित् ज्योतिषशास्त्रस्य अनुभवेन वा उदाहरणेन प्रदर्शयते । अध्यापको नाम गुरुः । ज्योतिषशास्त्रे गुरुः नाम बृहस्पतिः । येषां जातके बृहस्पतिः प्रबलः वर्तते तेषां पाठनन्तु आनन्ददायकं स्मरणयोग्यं च भवति । अर्थात् तेषां शारीरिकभाषा एव ग्राह्ययोग्या भवति ।

जातके बृहस्पतेः स्वक्षेत्रवर्गोत्तमनवांशादिप्रबलत्वं दृष्ट्वा अध्यापकत्वं वक्तुं शक्यते । अत्र केवलम् अध्यापकानां न अपि तु कञ्चन विषयं यः बोधयति उत पाठयति इत्यस्मात् तस्य विषयस्य अवगमनं शीघ्रतया स्पष्टतया वा भवति (अनुभवेन)। अत्र नैव संशयः ।

अधः जातकत्रयेण अनुभवस्य उदाहरणं ददामि....

१. प्रो. ए. पि. सच्चिदानन्दः

अस्मिन् जातके बृहस्पतिः वर्गोत्तमे वर्तते ।

वर्गोत्तमाश्वरगृहादिषु पूर्वमध्य-

पर्यन्तगाः शुभफला नवभागसंज्ञाः ।

सिंहो वृषः प्रथमषष्ठहयाङ्गतौलि-

कुम्भस्त्रिकोणभवनानि भवन्ति सूर्यात् ॥ (बृ.जा.१/१४)

राशि चक्र			
नाम :	Sachidanand Udupa Sir		
जन्मदिन :	30-3-1955 08:17 a.m.		
नक्षत्र :	मृगशिरा		
र	ल	गु	च
बु	मं	के	मा
शु			
रा			

२. डा. हरिनारायण तिवारी

अस्मिन् जातके तु गृहचक्रे बृहस्पतिः कर्कराशौ उच्चङ्गतः वर्तते। एवमेव नवांशके धनुषि वर्तते।

३. डा. गणेश ति. पण्डितः

अत्र राशिचक्रे गुरुः सिंहे वर्तते। किन्तु नवांशके तु बृहस्पतिः उच्चङ्गतो वर्तते।

बुद्धेः मापनं साधनानि

गुरं वेङ्कटशिवप्रसादः

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 838

भारते प्राचीनकालात् एव बुद्धेः परीक्षणं विस्तृतरूपेण कृतम् आसीत् । कस्याश्चित् व्यक्तेः अधिगमयोग्यता स्मृतिः तर्कशक्तिः कल्पनाशक्तिः इत्यादीनाम् आश्रयणेनैव बुद्धिस्वरूपस्य मापनं प्राचीनाः कुर्वन्ति स्म । बुद्धिः एका एतादृशी शक्तिः क्षमता वा वर्तते यस्याः मापनं प्रत्यक्षरूपेण न सम्भवति । अस्याः मापनं विभिन्नमानसिकप्रक्रियाणां क्षमतानां अथवा उपलब्धानां रूपेण क्रियते । बुद्धिपरीक्षणेन एव मानवीयव्यवहाराणां मापनं क्रियते ।

बुद्ध्युपलब्धिमाध्यमेन स्वसामान्यमानसिकयोग्यतायाः विशिष्टयोग्यतायाश्च विषये ज्ञानं भवति । बहूनि बुद्धिपरीक्षणानि संस्कृतस्य ग्रन्थेषु अपि दृश्यन्ते । तत्र यक्षयुधिष्ठिरसंवादः अस्मै बुद्धिपरीक्षणाय प्रमुखोदाहरणम् अस्ति । मनोवैज्ञानिकक्षेत्रे १८७९ तमे वर्षे वुण्ट् महोदयेन प्रथमतया मनोवैज्ञानिकप्रयोगशालायाः स्थापनेन एव बुद्धिमापनाख्यस्य कृते मनोवैज्ञानिकाधारः प्रदत्तमस्ति । परन्तु सर्वप्रथमं १९०५ तमे वर्षे विनेमहोदयेन बुद्धिपरीक्षणस्य निर्माणं कृतम् । अस्मिन् परिक्षणे ३ वर्षतः १६ वर्षपर्यन्तं विद्यमानानां जनानां बुद्धेः मापनं भवति स्म । अस्य परीक्षणस्य १९०८, १९११ तमे वर्षे संशोधनं जातम् । संशोधितस्वरूपं स्टेन फोर्डविने परीक्षणम् असीत् । १९५५ वर्षे यावत् भारतीयभाषासु बुद्धिपरीक्षणानां निर्माणं सञ्जातम् ।

बुद्धिपरीक्षणानां भेदः –

१. वैयक्तिकबुद्धिपरीक्षणानि
२. सामूहिकबुद्धिपरीक्षणानि
३. निष्पादनपरीक्षणानि

बुद्ध्युपलब्धिः

१९०८ तमे वर्षे वुण्ट् महोदयेन सर्वप्रथमं मनसः आयुः विषये चिन्तनं कृतम् । विनेमहोदयानुसारं मानसिकायुः इत्यस्याभिप्रायः बुद्धिपरीक्षणेन मानसिकपरीक्षणेन वा प्राप्तपरिणामानां फलितांशः एव वर्तते । बुद्धिलब्धिः बालकस्य व्यक्तेः वा सामान्ययोग्यतायाः विकासस्य गतिं सूचयति । बुद्धिलब्धेः सूत्रम् एवं वर्तते –

$$\text{बुद्धिलब्धिः} = \text{मानसिकायुः} \div \text{वास्तविकायुः} \times 100$$

$$(IQ = \text{MENTAL} \div \text{REAL AGE} \times 100)$$

Terman महोदयेन बुद्धिलब्धेः आधारेण निम्नप्रकारेण एव बालकानां विभागः कृताः

बुद्धिलब्धिः

1 तः 25

25 तः 50

50 तः 70

70 तः 80

80 तः 90

90 तः 110

110 तः 120

120 तः 140

140 तः अधिकः

बुद्धेः भेदः

जडः (Idiot)

मूढः (Imbeeile)

क्षीणबुद्धिः (Muron)

दुर्बलबुद्धिः (Feeble Minded)

मन्दबुद्धिः (Backword)

सामान्यबुद्धिः (Average)

उत्कृष्टबुद्धिः (Superior)

अत्युत्कृष्टबुद्धिः (Very S.P)

प्रतिभावान् (V.V.S.P.)

पियाजे-महोदयस्य संज्ञानात्मकविकासः

हरिश चन्द्र दासः

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 848

मानवानां विकासस्य अध्ययनं मनोविज्ञानस्य महत्त्वपूर्णमङ्गं वर्तते। कुशलः अध्यापकः बालकानां – मानसिकविकासावस्थाः, तासां विशेषतानां विषये अवश्यं जानीयात् । एतेन सः शिक्षाक्षेत्रे विभिन्नकार्याणां योजनानाञ्च कार्यान्वयनं समर्थतया कर्तुमर्हति । अभिवृद्धि-विकासयोः प्रक्रिया व्यक्तेः गर्भाधानात् मरणपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति । तत्र विविधावस्थाः सन्ति। सामान्यतः अभिवृद्धि-विकासशब्दयोः प्रयोगः पर्यायत्वेन क्रियते। परन्तु तत्र परिमाणात्मकपरिवर्तनम् अभिवृद्धिः इति, गुणात्मकपरिवर्तनं विकासः इति सामान्यतः वक्तुं शक्यते ।

विकासस्य अर्थः(Meaning of Development)–

व्यक्तौ जायमानानि समस्तपरिवर्तनानि विकासः इति वक्तुं शक्यते । अत्र शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-सांवेगिक-संज्ञानात्मक-नैतिकपरिवर्तनादीनि अन्तर्भवन्ति । अतः अभिवृद्धेः अपेक्षया विकासः इति भावः व्यापकः वर्तते । अभिवृद्धिस्तु विकासस्य एकमङ्गं वर्तते । शरीरस्य

विभिन्नसंरचनानां तथा कार्याणां संगठनात्मिका संकीर्णप्रक्रियैव विकासः इति वक्तुं शक्यते । अतः विकासस्य विविधपक्षाणां मापनं मूल्याङ्कनञ्च कठिणतरं भवति । विकासः शारीरिकपरिवर्तनानि, तैः उत्पन्नमनोवैज्ञानिकप्रक्रियाणां मध्ये समन्वयं संपाद्य व्यक्तौ नूतनसामर्थ्यानां विकासं करोति ।

विकासस्य अवस्थाः

विकासः काचित् सततप्रक्रिया वर्तते या जन्मतः मृत्युपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति । परन्तु मनोविज्ञानस्य व्यावहारिकतया मनुष्याणां स्वभावं ज्ञातुं विभिन्नावस्थासु विभागः कृतः। विभिन्नावस्थासु व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-सांवेगिक-नैतिकविकासाः कथं भवन्तीत्यध्ययनं क्रियते । अध्यापकाः विद्यालयीयच्छात्राणां व्यवहारमवगन्तुं विभिन्नावस्थासु तेषां विकासक्रमं जानीयुः येन कक्ष्याप्रकोष्ठे शिक्षिणाधिगमकार्याणामायोजनं सञ्चालनञ्च समर्थतया कर्तुं शक्यते। सामान्यतः विकासस्य चतस्रः अवस्थाः सन्ति । ता यथा-

1. शैशवावस्था- जन्मतः 5 वर्षपर्यन्तम् ।
2. बाल्यावस्था – 5 तः 12 वर्षपर्यन्तम् ।
3. किशोरावस्था- 12 तः 18 वर्षपर्यन्तम्।
4. प्रौढावस्था – 19 तः अधिकः ।

विकासस्य सिद्धान्ताः -

पियाजेमहोदयस्य संज्ञानात्मकविकाससिद्धान्तः

लॉरेन्स कोह्लबर्गमहोदयस्य नैतिक विकासः

वाइगोत्स्कीमहोदयस्य सामाजिकविकाससिद्धान्तः

अभिवृद्धिविकासयोः बहवः सिद्धान्ताः विद्यन्ते । तत्र पियाजेवर्यस्य कोह्लबर्गमहोदयस्य च सिद्धान्तौ प्रसिद्धौ स्तः। तयोः विषये संक्षिप्ततया विवरीयते ।

पियाजेमहोदयस्य संज्ञानात्मकविकाससिद्धान्तः (The piaget's Cognitive Developmental Theory) –

पियाजेमहोदयः जीवशास्त्रस्य अध्यापकः वर्तते । सः व्यक्तेः बुद्धिपरीक्षाणां विषये अध्ययनार्थम् अवसरं प्राप्तवान् । तदर्थं जीवशास्त्रस्य ज्ञानेन प्रयोगान् विधाय बुद्धेः विषये विशिष्टसिद्धान्तं प्रत्यपादयत् यदधुनापि विद्वद्भिः भूरि शंस्यते । सः विवाहात्परं पत्न्या सह तस्यापत्यानां बौद्धिकसामर्थ्यविकासस्य निरीक्षणं कृत्वा सिद्धान्तममुं प्रत्यपादयत् येन विकासात्माक- संज्ञानात्माक-बालमनोविज्ञानक्षेत्रेषु महद्योगदानं सञ्जातम् ।

सिद्धान्तस्य प्राथमिकतत्वानि –

बालके जन्मतः कानिचन सहजातानि भवन्ति। यथा- स्तन्यपानम्, चूषणम्, दर्शनम् इत्यादीनि । बालकः एतैरेव विविधानि कार्याणि निर्वहति । एतादृशकार्यकरणसामर्थ्यमेव सः schema इत्यभिवर्णयति। बालकस्य बौद्धिकविकासे स्कीमाभिः (by schemas) कानिचन संज्ञानात्मकपरिवर्तनानि जायन्ते । एताः स्कीमाः भौतिकसामाजिकपरिवेषे विभिन्नप्रेरकैः जीवः कथं प्रतिक्रियाः करोतीति निश्चिन्वन्ति । व्यक्तेः संज्ञानात्मकविकासः भौतिकसामाजिकपरिवेषेण सह विद्यमानां अन्तःक्रियां संयोजनञ्च आश्रित्य भवति। तादृशसंयोजनं साम्यम् , सन्धानम् इत्युभाभ्यां जायते। एते साम्यन्धानप्रक्रिये परिवेषेण सह सामञ्जस्यं संपादयितुं जीवाय सहकुरुतः । इमां समायोजनस्य प्रक्रियां पियाजेमहोदयस्य समतोलनम् इति व्यवहरन्ति । इत्थं पियाजे महोदयः व्यक्तेः संज्ञानात्मकविकासनिर्माणे एतेषां प्राधान्यतामङ्गीकरोति ।

संज्ञानात्मकविकासस्य अवस्थाः

1. इन्द्रियजनितचालकावस्था (Sensory motor stage)
2. पूर्वक्रियावस्था (Pre-operational stage)
3. मूर्तक्रियात्मकावस्था (Concrete operational stage)
4. अमूर्तक्रियात्मकावस्था (Formal operational stage)

इन्द्रियजनितचालकावस्था – जन्मतः 2 वर्षपर्यन्तम् ।

इयमवस्था जन्मतः वर्षद्वयं यावत् भवति। बालकः भाषां न जानाति। अतः इन्द्रियजनितचालकक्रियाभिः एव परितः विद्यमानवातावरणम् अधिगच्छति । तद्यथा- नवजातशिशुः जन्मसमये काश्चन जैविकप्रतिक्रियाः करोति। यथा- स्तन्यपानम्, चूषणम्, दर्शनम्, ग्रहणम् इत्यादयः । ततः परं चतुर्षु मासेषु पूर्वोक्तजैविकप्रतिक्रियाणां मध्ये संयोजनं संभवति येन सः कानिचन कार्याणि कर्तुं सामान्यसामर्थ्यं प्राप्नोति । यथा- शिशुः सर्वाणि वस्तूनि मुखे संस्थाप्य चूषयितुं प्रयतते, किञ्चित् नूतनवस्तु दीर्घकालं यावत् पश्यति, नातिदूरे विद्यमानवस्तूनि प्राप्तुं प्रयत्नरतः भवति तथा हस्ताभ्यां ग्रहीतुं प्रयतते ।

पूर्वक्रियावस्था - 2 वर्षतः 7 वर्षपर्यन्तम्

इयमवस्था द्वितीयवर्षात् सप्तमवर्षपर्यन्तं भवति । बालकः विभिन्नसङ्केतैः भावान् प्रकाशयति । अस्यामवस्थायां बालके भाषाविकासस्य आरम्भः भवति । अतः सः विभिन्नसङ्केतैः भाषाभिः च वस्तूनां विषये स्वभावान् प्रकटयति ।

मूर्तक्रियात्मकावस्था – 7 वर्षतः 11 वर्षपर्यन्तम्

अवस्थेयम् 7 वर्षात् 11 वर्षपर्यन्तं भवति । अस्यामवस्थायां बालकस्य संज्ञानात्मकसामर्थ्यानि विकसन्ति । बालके विभिन्नसंप्रत्ययानां निर्माणमस्यामवस्थायां संभवति । यथा- सः विभिन्नवस्तूनि अभिजानाति, तेषां वर्गीकरणं कर्तुं तथा योग्यनाम्ना तानि व्यवहरति । बालकः वस्तूनां मध्ये सम्बन्धं सामान्यताम् विभिन्नत्वञ्च अवगच्छति । क्रमशः वस्तूनाम् अमूर्तरूपाणि आश्रित्य चिन्तनाय प्रयतते।

अमूर्तक्रियात्मकावस्था – 11 वर्षतः 15 वर्षपर्यन्तम्

इयमवस्था 11 वर्षेभ्यः 15 वर्षाणि यावत् भवति। संज्ञानात्मकविकासस्य इयम् अत्युन्नतावस्था इति वक्तुं शक्यते । तद्यथा- बालकः चिन्तनम्, तर्कः, कल्पना, निरीक्षणम्, प्रयोगः इत्यादिकार्याणि स्वयं कर्तुं समर्थः भवति । बालकः भौतिक भौतिकप्रपञ्चे अविद्यमानवस्तुषु तत्त्वेषु च अभिरुचिं प्रदर्शयति । बालकः तथ्यानां सामान्यीकरणं, विश्लेषणं संश्लेषणञ्च कर्तुं शक्नोति ।

इत्थं पियाजेमहोदयस्य दृष्ट्या संज्ञानात्मकसामर्थ्यानां सर्वोत्तमविकासः अस्मिन् स्तरे संभवति। व्यक्तिः समस्याम् अवगम्य विश्लेषणं कृत्वा समस्यापरिष्कारे समर्थो भवति ।

पियाजेसिद्धान्तस्य शिक्षाक्षेत्रे प्रयोगः –

1. बालकस्य संज्ञानात्मकविकासमाश्रित्य शिक्षाक्षेत्रे पाठ्यक्रमस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते ।
2. समाजस्य आवश्यकताः, बालकानां संज्ञानात्मकसामर्थ्यम् आश्रित्य योग्याधिगमानुभावानाम् आयोजनम् ।
3. विभिन्नावस्थासु बालानां चिन्तनविषये शिक्षकेभ्यः अभिभावकेभ्यश्च सामान्यज्ञानं प्रयच्छति ।
4. व्यक्तेः परिवेषे सामाज्यस्यम् आश्रित्य, तथा बुद्धिशक्तेः अवगमनम्।
5. कक्ष्याशिक्षणे सफलसंप्रेषणाय भाषया सह विविधसङ्केतानां प्रयोगस्य महत्त्वम् ।
6. शिक्षकः छात्रेभ्यः पाठ्यक्रमे विद्यमानविषयाणां बोधनपेक्षया अन्वेषणाय प्रोत्साहनं कुर्यात् । तदर्थं शिक्षकः अन्वेषणाधिगमे छात्रेभ्यः विविधानुभवान् प्रापयितुं योग्यवातावरणस्य निर्माणं कुर्यात् ।

बालस्य संज्ञानात्मकसंरचनाम् अवलम्ब्य अधिगमानुभावानाम् आयोजनं करणीयम् । एतेन तस्य संज्ञानात्मकसामर्थ्यानां विकासः जायते। परन्तु सर्वेषाम् संज्ञानात्मकतथ्यानि समानानि न भवन्ति । इत्थं पियाजेमहोदयस्य बालकेन्द्रितशिक्षायाः आवश्यकतां प्रत्यपादयत् ।

समाजे विज्ञानं वरम् उत अभिशापः

दवे गौतमकुमारः

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 849

विज्ञानस्य स्वरूपम् ---

किं नाम "विज्ञानम्" कीदृक् वा अस्य स्वरूपम् ? कथङ्कारम् इदं जनानाम् अन्येषां चराचराणाञ्चोपकारं विदधाति ? विज्ञानेन के लाभाः काश्च हानयः ? मानवानां कथमिदं युगं विज्ञानयुगम् ? विज्ञानं विना किं मानवानां कार्यसञ्चालने अवरोधो उत्पद्यते, एते विचारणीयाः विषयाः अस्मिन् प्रसङ्गे सन्ति। समग्रं विश्वं वैज्ञानिकानां नवीनं - नवीनम् आविष्कारं विलोक्य आश्चर्यचकितमिव वर्तते। यथा--

असम्भवं नाम न विद्यते क्वचित् किमप्यकार्यं न दृशि प्रतीयते।

दिने दिने साम्प्रतिके युगे असौ विज्ञानमहिमा नितरां विवर्धयति।।

"विज्ञानम्" वैज्ञानिकविधीनां मूल्यानां कार्यक्रमणां च प्रयोगं करोति। अवगमनं, भविष्यवर्जनं, नियन्त्रणं चेति त्रयः विज्ञानस्य गुणाः। एतेषां क्रमबद्धं पालनं यत्करोति तद् "विज्ञानम्" भवति। एवञ्च विचार्यमाणे रसायनं भौतिकं, गणितं इत्येतत्सर्वं "विज्ञानम्" भवति। जीवनस्य प्रत्येकं पक्षं विज्ञानं प्रभावयति। वर्तमानयुगे विज्ञानस्य युगो गण्यते। "विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम्" इत्युच्यते। अस्माकं प्राचीने साहित्ये विज्ञानशब्दः आत्मज्ञानाय प्रयुक्तः दृश्यते, किन्तु अद्यत्वे शब्दोऽयं विशेषाभिप्रायम् अभिव्यनक्ति। अस्य शब्दस्य अभिप्रायोऽयम् इदानीं कस्यापि पदार्थस्य सर्वेषां सूक्ष्मतमानामपि गुणानां सम्यक्तया परीक्षणं कृत्वा तेषां उपयोगः मानवहितार्थं करणमेव "विज्ञानम्" भवति। वैज्ञानिके युगेऽस्मिन् विज्ञानस्य महत्ता सर्वैः जनैः विदिता अस्ति। यतोहि सम्प्रति सर्वेषु अपि क्षेत्रेषु विज्ञानस्य साम्राज्यं दृश्यते। आर्थिकम्, सामाजिकम्, राष्ट्रियम्, अन्ताराष्ट्रियं च सर्वमेव एतत् प्रभावयति। द्युलोके, भूलोके, पाताले, समुद्रे, स्थले, पर्वते, भूगर्भे च सर्वत्रैव विज्ञानस्य गतिः अस्ति। विज्ञानं सततम् अनुसन्धानेन प्रत्यहं नूतनानाम् आविष्काराणां प्रभावेण मानवस्य सुख-सुविधां च प्रवर्धयति। सुविशालानि यन्त्रालयाः यन्त्राणां, इलेक्ट्रोनिक-सूक्ष्म-उपकरणानां च प्रयोगेण मानवसेवायां अहर्निशं प्रयत्नशीलानि। मानवः अनेन विना नैव किमपि कार्यं साधयितुं समर्थः अस्ति। किमधिकं सः खलु अद्य विज्ञानस्य दासत्वमेव प्राप्तमिति प्रतीयते।

विज्ञानस्य महत्त्वम् -

विज्ञानस्य अस्य साम्राज्यविस्तरणे वस्तुतः वैज्ञानिकानां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। विश्वस्य अनेकैः वैज्ञानिकैः अनेकेषाम् आविष्काराणां कृते सर्वस्वम् अर्पितम्। कस्मिंश्चित् काले तु

तेषां सम्पूर्णं जीवनम् एव एकस्य आविष्कारस्य कृते आहुतं भवति। तेषां कल्पनाशक्तिः तर्कशक्तिः विचारशक्तिश्च अतीव तीक्ष्णा भवति। ते स्वजीवनस्य प्रतिक्षणस्य उपयोगं कुर्वन्ति। अहर्निशं ते एकस्मिन् एव आविष्कारे दत्तचित्तेन समर्पणभावनया कार्यं कुर्वन्ति, तदैव ते आविष्कारं कमपि कर्तुं सक्षमाः भवन्ति। अस्मिन् युगे विज्ञानेन विना शयनभक्षणभ्रमणनर्तनप्रेषणश्रवणगमनादिकार्याणि अस्वाभाविकानि प्रतीयन्ते। मानवैः विज्ञानस्य साहाय्येन प्रकृतेर्गहनानन्दनतमानि रहस्यानि प्रकाशयतां नीतानि। वैज्ञानिकाः आविष्काराः एषां प्राणिनां कृते दैनिकजीवनोपयोगिवस्तूनां निर्माणेन सततं मानवसभ्यता संस्कृत्योश्च वर्धनं कुर्वन्ति। विज्ञानस्य प्रभावेण सूर्यचन्द्रादिग्रहाः वायुवर्षादिप्राकृतिक शक्तयश्च अधुना केवलं देवरूपाः न सन्ति, अपितु एते मानवानां साहाय्यकारकाः भवितुम् अर्हन्ति। सूर्याद् एव शक्तिं गृहीत्वा नैकानि नवाविष्कारितानि यन्त्राणि चालयितुं शक्यते। सूर्य-ऊर्जया दूरदर्शनसंगणकादियन्त्राणां सञ्चालनं भवत्येव साम्प्रतिके काले। अद्यतने युगे एवम् अन्यानि अनेकानि कार्याण्यपि विज्ञानस्य साहाय्येन सम्भवन्ति। श्रीकृष्णेन गीतायां ज्ञानस्य महती प्रशंसा कृता, तेन तु ज्ञानं संसारे सर्वाधिकं पवित्रं कथितम् -

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"

विज्ञानस्य आविष्कारः -

यदि वयं विज्ञानस्य आविष्कारविषये विचारयामः तर्हि एकं विज्ञानपुराणमेव विरचितुं शक्यामहे, किन्तु अत्र तेषाम् आविष्काराणां दिग्दर्शनमात्रमेव प्रस्तूयते। मानवो यद्-यद् इच्छति, तद्-तद् विज्ञानेन उपस्थाप्यते। स्थाने-स्थाने, पदे-पदे, ग्रामे-ग्रामे, नगरे-नगरे च सर्वत्र विज्ञानस्य चमत्काराः दरीदृश्यन्ते। अमेरिकारूसादिदेशनिर्मितैः अपोलोपूनादिभिः अन्तरिक्षोपग्रहैस्तु मानवानां कृते असम्भवमपि कार्यं सम्भाव्यं दृश्यते।

विज्ञानस्य प्रमुखाः लाभाः -

"सङ्गणकम्" इत्यस्य आविष्कारः -

कम्प्यूटरस्य आविष्कारो विज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टा उपलब्धिः। सङ्गणकं सर्वासु विधासु अपेक्ष्यते। अस्य आविष्कारेण सम्पूर्णे जगति क्रान्तिः खलु विहिता, प्रत्येके क्षेत्रे अस्य प्रयोगः भवति। कम्प्यूटरस्य उपयोग क्षेत्राणि- (१) लेखनकार्यसम्पादने (२) डेटासङ्कलने (३) यन्त्राणां - आकारप्रकारनिर्धारणे (४) सुन्दरच्छायाचित्रनिर्माणे (५) भवनानां निर्माणप्रक्रियायाम् (६) साफ्टवेयर निर्माणकार्ये (७) रोगाणां सूक्ष्मपरीक्षणे (८) वैज्ञानिक अनुसंधानकार्ये (९) वाणिज्य व्यवसाये (१०) विमानानां दिशा निर्देशने सञ्चालने च (११) शिक्षाक्षेत्रे (१२) ऋतुनिर्देशने (१३) ललितकला-कार्यकलापे (१४) मनोरंजनक्षेत्रे (१५) बीमा शेयर प्रभृतिषु उद्योगेषु (१६) रेलयानदिषु

आरक्षणकार्ये (१७) ग्रहोपग्रहाणां स्थित्यादेः आकलनकार्ये (१८) शल्यादिक्रियायां चिकित्साक्षेत्रे (१९) दूरसंचारक्षेत्रे (२०) इन्टरनेट, ईमेल प्रभृतयः प्रयोगे। इत्यादयः संगणकस्य प्रयोगेण नूतनां क्रान्तिं जनयति।

"यातायातक्षेत्रे" आविष्कारः -

विद्युत्सहयोगेनैव यातायातक्षेत्रे विज्ञानेन द्रुतगमनशीलं रेलयानं निर्मितम्। एवमेव वायुयानस्य आविष्कारेण आकाशेऽपि गमनं सम्भाव्यं जातम्। जलयानेन च दुस्तरेऽपि सागरे तरितुं समर्थः मानवः अन्यच्च राकेटयानेन तु अस्य मानवस्य अन्येषु ग्रहमण्डलेषु अपि गतिः सञ्जाता। एवमेव साइकिल, मोटरसाइकिल, स्कूटर, बस, ट्रक, कार प्रभृतीनां लघुयानानामाविष्काराद् अल्पदूरीये यातायाते अतिसौकर्यं सञ्जातम्।

"विद्युत्" आविष्कारः -

विज्ञानेन मानवः सुख-सुविधा समृद्धयर्थं तादृशानि यन्त्राणि निर्मितानि येन ग्रीष्मकालेऽपि शीतलो वायुः शरदि च उष्णो वायुः प्राप्यते। तदर्थं विज्ञानेन वातानुकूलनयन्त्राणि एयरकंडीशनर, कूलर, विद्युत् व्यजनानि च निर्मितानि। एवमेव एक्सरेयन्त्रस्य आविष्कारेण शरीरे स्थितानां गूढरोगाणां अपि सहजतयैव ज्ञानं भवति। अनेनैव यन्त्रेण भ्रूग्भे स्थितानां पदार्थानामपि ज्ञानं सरलतया जायते। एक्स-रे, कैट, स्कैन, अल्ट्रासाउण्ड प्रभृतीनाम् अपि निदानं ज्ञातमेव। अधुना शल्यक्रियया, अंग-प्रत्यारोपणम्, हृदय-प्रत्यारोपणम्, कृत्रिमांग-रोपणमपि संभाव्यते। जनसंख्या वृद्धिं निरसनार्थं निरोधोपाया अपि प्रवर्तिताः।

"कृषिक्षेत्रे" आविष्कारः -

कृषिक्षेत्रेऽपि विज्ञानस्य प्रभावः स्पष्टमेव दृश्यते। तत्रापि बहूनि यन्त्राणि आविष्कृतानि विज्ञानेन। तैः यन्त्रैः स्वल्पेनैव कालेन बहूनि असाध्यानि अपि कार्याणि सम्भवन्ति।

"संचारक्षेत्रे" आविष्कारः -

संचारक्षेत्रेऽपि विज्ञानस्य चमत्कारो दृश्यते। दूरभाषेण जगति यत्र कुत्रापि स्थितेन परिचितेन संभाषणं कर्तुं शक्यते। चलभाषितयन्त्रम् इत्यस्य आविष्कारेण नूतना क्रान्तिः सञ्जाता। यत्र कुत्रापि सन् कुत्रापि स्थितेन वार्त्तालापः कर्तुं पार्यते। अंतर्जाल, तार, वायरलेस, टेलीप्रिन्टर, टलेक्स प्रभृतिभिः द्रुतं सन्देश प्रेषणं संभवति।

(च) "परमाणुशक्त्या" आविष्कारः -

परमाणुशक्त्या अपि आविष्कारः कृतः वैज्ञानिकैः। यद्यपि अस्याः शक्त्याः शान्त्यर्थमेव प्रायः प्रयोगः क्रियते, किन्तु यदि अस्याः शक्त्याः विनाशाय कदापि प्रयोगः भविष्यति, तर्हि मानवतायाः

विनाशः अवश्यं भाव्यः जापानदेशस्य "हिरोशिमा नागासाकी" इति नगरे अस्य उदाहरणे स्तः। अतः अस्माभिः सदैव वैज्ञानिकानां आविष्काराणां प्रयोगः मानवतायाः हिताय एव करणीयः।

"मुद्रणालयानाम्" आविष्कारः -

शिक्षाप्रचारक्षेत्रे महत् साहाय्यम् आचरति। विविधवर्णयुक्तानि चित्राणि सद्य एव मुद्रयितुं शक्यन्ते। पुस्तकप्रकाशनव्यवसाये अपूर्वा क्रान्तिः प्रवृत्ता। समाचारपत्राणां माध्यमेन दूरदर्शन प्रभावेण च सर्वोऽपि नूतनो गतिविधिः प्रत्यहं अनायासेन प्राप्यते।

"मनोरंजनक्षेत्रे" आविष्कारः -

मनोरंजनसाधनेषु अपि विज्ञानाविष्काराः क्रान्तिम् अजनयन्। सिनेमा-दूरदर्शनादीनाम् आविष्काराः प्रत्यहं प्रतिक्षणं वृत्तं बोधयन्ति। रेडियो-वीडियो क्रीडाः मनोरंजनं कुर्वन्ति। छायाचित्र निर्माणार्थं केमरा प्रभृतीनां निर्माणं बालार्थं विविधक्रीडनकानां निर्माणं न कस्य मनो हरति।

विज्ञानस्य दोषाः -

विज्ञानस्य यथैव लाभाः तथैव दोषाः अपि सन्ति। यथा विज्ञानेन मानवस्य उपकृतं तथैव अपकृतमपि लक्ष्यते। विज्ञानस्य दुरुपयोगेण बहुविधा दोषाः अपि समुत्पन्नाः अतो विज्ञानम् अभिशापरूपेणापि गृह्यते। विज्ञानस्य प्रभावेण जीवनं धर्महीनं, चरित्रहीनं, स्वास्थ्यहीनं, मनोबलहीनं, कर्मठताविरहितं सालसं च दृश्यते। विज्ञानेन जनाः केवलं घोरभौतिकवादिनः भवन्ति यस्मात् कारणात् तेषां ध्यानं मनागपि आध्यात्मिकविषये नास्ति। "विज्ञानस्य" प्रमुखा दोषाः एवं सन्ति -

(१) विज्ञानेन निर्मितानि युद्धयन्त्राणि मानवानां विनाशकाराणि सन्ति। यदि परमाणुयुद्धं प्रारभ्यते तर्हि विश्वस्य प्रलयमपि निश्चितमस्ति।

(२) विज्ञानस्य प्रभावेण जीवनं धर्महीनं, चरित्रहीनं, स्वास्थ्यहीनं, मनोबलहीनं कर्मठताविरहितं सालसं च दृश्यते।

(३) विज्ञानेन विकास नाम्ना ये महायन्त्रालयाः स्थापिताः ते ध्वनिप्रदूषणम्, जलप्रदूषणम्, वायुप्रदूषणं च विदधति। अतः मानवस्य जीवनं स्वास्थ्यं च संकटापन्नम्।

(४) युद्ध-सामग्री निर्माणे रसायनानाम् अपि प्रयोगो विधीयते। रासायनिक बम-जैविकबम प्रभृतयः क्षणेनैव सर्वं जगद् भस्मसात् कर्तुं प्रभवन्ति।

(५) विद्युत् प्रयोगेणापि मृतानां म्रियमाणानां सङ्ख्या वर्धत्येव नित्यम्। विद्युत् शक्त्या अनेकानि ईदृग्विधानि यन्त्राणि चाल्यन्ते यैः मानवानां चतुर्षु दिक्षु वातावरणं दोषयुक्तं भवति। तेन च अनेकाः व्याधयः प्रादुर्भूताः भवन्ति।

साम्प्रतिके काले यादृशी स्थितिः जगति वर्तमाना अस्ति तस्यां कस्यापि नरस्य जीवनं विज्ञानं विना चलितुं न शक्नोति। प्राचीनकाले शतयोजनपर्यन्तं मार्गमपि जनाः पदातिरूपेण गन्तुं समर्थाः आसन् परम् अद्यतने कोऽपि जनः पदातिरूपेण अल्पीयसीमपि यात्रां कर्तुं न क्षमोऽस्ति। अनेकानि यानानि विज्ञानस्यैव चमत्काराः सन्ति। विज्ञानस्य साहाय्येन एव अस्माकं देशे विविधयन्त्रशालानां निर्माणेन दैनिकोपयोगिवस्तुजातं निर्माय मानवजीवनं सरलतरं क्रियते। साम्प्रतिके युगे मानवैः समाचारपत्र प्रेषणक्षेत्रेऽपि महत् परिवर्तनं कृतम्। इदानीं दूरभाषणयन्त्रसाहाय्येन वयं शताधिकशतस्थितैः जनैः सह भाषणे साफल्यं प्राप्नुमः। वायरलेसमाध्यमेन वयं कस्यचिदपि सुदूरस्थितस्य एव स्थानस्य भाषणं सन्देशं वा संगीतादिकं च गृहे स्थिताः श्रोतुं समर्थाः स्मः। स्वास्थ्य-चिकित्साक्षेत्रेऽपि विज्ञानस्य विचित्रता दर्शनीया। आधुनिको वैज्ञानिकचिकित्सकः तु कृत्रिमांगप्रत्यारोपणे समर्थः। विज्ञानस्य यथैव लाभाः तथैव दोषाः अपि सन्ति। यथा विज्ञानेन मानवस्य उपकृतं तथैव अपकृतमपि लक्ष्यते। यदि अस्माभिः दोषाणां निराकरणं क्रियते तर्हि विज्ञानं "वरदानरूपम्" भविष्यति। अन्यथा "अभिशापरूपम्" भविता।

शिक्षायाः स्वरूपम्

कृपामयीविश्वालः

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 852

शिक्षा

शिक्षा इत्यस्य शब्दस्यार्थः भवति अन्तःकरणात् बहिरानयनम् इति । अर्थात् आन्तरिकशक्तीनां बहिरायनमेव भवति शिक्षा । व्यापकार्थे या आजीवनं प्रचलति सा शिक्षा इत्यभिधीयते । शिक्षा जन्मतः मृत्युपर्यन्तं प्रतिक्षणं प्रतिपदश्च मानवान् शिक्षयति । मानवः स्वजीवने यत्र कुत्रापि येन केन प्रकारेण यत् किमपि वा अनुभवति, सर्वं शिक्षया एव सिद्धं भवति ।

शिक्षायाः परिभाषा

- VIVEKANANDA - मानवान्तर्निहितपूर्णतायाः अभिव्यक्तिः एव शिक्षा ।
- FROBEL - शिक्षा नाम एषा प्रक्रिया वर्तते, यया बालकः जन्मजातशक्तीनां बहिः प्रकटनं कर्तुं शक्नुयात् ।

- MAHATMA GANDHI - बालके मनुष्ये च शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिकशक्तीनां उत्तमोत्तमसर्वाङ्गीणविकासः एव शिक्षा ।

शिक्षायाः उद्देश्यानि

पारम्परिकधारायाम् आधुनिकधारायां शिक्षायाः विविधानि उद्देश्यानि भवन्ति । यथा-

1. शिक्षायाः पारम्परिकोद्देश्यानि – आध्यात्मिकभावनायाः विकासः
चारित्रिकविकासः
ईश्वरभक्तेः धार्मिकभावनायाश्च विकासः
2. शिक्षायाः आधुनिकोद्देश्यानि - व्यक्तित्वस्य विकासः
सामाजिककुशलतायाः विकासः
राष्ट्रियभावनायाः विकासः

संस्कृतक्षेत्रे

पारम्परिकशिक्षाधारा

प्रथमा

मध्यमा

प्राकशास्त्री

शास्त्री

आचार्यः

आधुनिकशिक्षाधारा

उच्चप्राथमिकः

माध्यमिकः

उच्चमाध्यमिकः

स्नातकः

स्नातकोत्तरः

शिक्षायाः अभिकरणानि

अभि + करणम् इति शब्दद्वययोजनेन निष्पन्नोऽयं शब्दः। यस्य साहाय्येन सम्पूर्णकार्यस्य सिद्धिः भवति तदेव अभिकरणम् इति। अभिकरणम् इत्यस्य आङ्ग्लपदं भवति “ AGENCY ” अर्थात् “AN ORGANISATION PROVIDING A PARTICULAR SERVICE” इति । येन माध्यमेन शैक्षिकगतिविधयः प्रचलन्ति तद् माध्यममेव शिक्षायाः साधनम् अभिकरणं वा भवति। शिक्षाक्षेत्रे प्रधानतया त्रिविधानि अभिकरणानि सन्ति। यथा-

- I. औपचारिकम् अभिकरणम् (FORMAL AGENCY)
- II. अनौपचारिकम् अभिकरणम् (INFORMAL AGENCY)
- III. निरौपचारिकम् अभिकरणम् (NON-FORMAL AGENCY)

औपचारिकम् अभिकरणम्

येन माध्यमेन नियमितरूपेण पूर्वयोजनया वा शिक्षाप्रक्रियायाः आयोजनं क्रियते तत् माध्यमेन औपचारिकम् अभिकरणम् भवति। शिक्षायाः औपचारिकाभिकरणानि, यथा-

- i. विद्यालयः
- ii. महाविद्यालयः
- iii. विश्वविद्यालयः
- iv. पाठशालाः

अनौपचारिकम् अभिकरणम्

औपचारिकातः भिन्ना , औपचारिकसदृशं इदम् अभिकरणम् । छात्राणां नियतोपस्थितिः अत्र न भवति । बोधनं परीक्षास्तु भवन्ति । यथा -

- i. मुक्तस्वाध्यायकेन्द्रम्
- ii. दूरस्थशिक्षा
- iii. पत्राचारपाठ्यक्रमः

निरौपचारिकम् अभिकरणम्

येन माध्यमेन औपचारिक - अनौपचारिकयोः अभिकरणयोः यथावश्यकं संमिश्रणेन शिक्षायाः आयोजनं क्रियते तन्माध्यमं भवति निरौपचारिकम् अभिकरणम्। शिक्षायाः निरौपचारिकम् अभिकरणं भवन्ति -

- i. ज्ञानसञ्चारसाधनानि
- ii. चलच्चित्रगृहम्
- iii. मुक्तविश्वविद्यालयः
- iv. दूरस्थशिक्षा
- v. सङ्गणकयन्त्रम्

प्रस्तुतलघुशोधप्रबन्धस्य आवश्यकता

कस्मिन्नपि विषये अनुसन्धानकरणस्य प्राक् तस्य विषयस्य आवश्यकतायाः ज्ञानमतीव महत्वपूर्णं वर्तते।

1. दूरस्था तथा नियमितशिक्षा कार्यक्रमे अध्ययनरतच्छात्राणां शैक्षिकोपलब्धेः ज्ञानस्य स्पष्टीकरणम्।

2. पारम्परिकधारायां अध्ययनरतच्छात्राणां दूरस्थायां तथा नियमितशिक्षाक्षेत्रे अध्ययनरतच्छात्राणां शिक्षायाः अधिगमे सम्मुखीनं समस्यानाम् अध्ययनम्।

3. दूरस्थायां तथा नियमितशिक्षायां अध्ययनरताचार्यच्छात्राणां कक्षायाम् अधिगमस्य प्रभावानाम् अध्ययनम्।

4. दूरस्थायां तथा नियमितशिक्षायां अध्ययनरताचार्यच्छात्राणां शिक्षणाधिगमसमये अधिगमे जायमानबाधकानाम् अध्ययनम्।

समस्याकथनम्

प्रस्तुतलघुशोधसमस्यायाः शीर्षकमस्ति - पारम्परिकशिक्षाक्षेत्रे दूरस्थनियमित - आचार्यच्छात्राणां शैक्षिकाभिवृत्तेः अध्ययनम् ।

प्रस्तुतसमस्यायाः उद्देश्यानि-

1. श्रृङ्गेरीपरिसरस्य दूरस्थायां तथा नियमिताचार्यच्छात्राणां शिक्षणाधिग्रहणे पारम्परिकधारायाः प्रभावस्य अध्ययनम् ।

2. श्रीसदाशिवपरिसरस्य दूरस्थानां तथा नियमिताचार्यच्छात्राणां शैक्षिकसामञ्जस्यानाम् अध्ययनम् ।

मनुष्यस्यावयवे ध्वजाद्यष्टौ आयप्रभेदाः

गुरुनारायण नरसिंह भट्ट

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 854

देहो देवालयः प्रोक्तः इति वाक्यानुसारेण इदं शरीरं देवायतनमेव । इदं सम्पूर्णं वास्तुशास्त्रानुसारेण विद्यते इत्येव महत्वपूर्णोऽयं विषयः। वास्तुशास्त्रे ध्वजाद्यष्टौ योनयः निगदिताः। तदनुसारं देहे आयप्रभेदाः तत्फलचिन्तनक्रमः।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च सारमेयो वृषःखरः।

दन्ती काकः क्रमादेते.....। इति।

ऐन्द्रियदिशि ध्वजयोनिः, आग्नेय्यां धूमयोनिः, याम्यदिशि सिंहयोनिः, नैऋत्यां श्वानयोनिः, वरुणदिशि वृषभयोनिः, वायुदिशि गर्दभयोनिः, उत्तरदिशि गजयोनिः, ऐशान्यदिशि काकयोनिः चेति एवं रीत्या पूर्वादि दिक्षु ध्वजादि योनिस्थितिः वर्तते।

अङ्गेषु योन्यादि विभागः एवं क्रियते।

मूर्ध्निध्वजो घ्राणपुटे तु धूमश्चास्ये हरिः श्रोत्रदृशोः श्वसंज्ञः ।

कण्ठे वृषःपाणियुगे खरश्च गजश्च हृद्यङ्घ्रियुगेथ काकः ।

शिरसि ध्वजयोनिः, नासिकायां धूमयोनिः, मुखे सिंहयोनिः, श्रोत्रदृशोः श्वानयोनिः, कण्ठे वृषयोनिः, हस्तयोः खरयोनिः, हृदये गजयोनिः, पादयुगे काकयोनिः एवं मानवदेहे योनिसंज्ञाः निगदिताः।

प्रागादि दिक्षु मूर्धादिष्वङ्गेष्वष्टसु च स्थिताः ।

ध्वजाद्यास्तस्थितिस्पर्शफलमप्यथ कथ्यते ॥

पूर्वाद्यष्टदिक्षु मूर्धाद्यङ्गेषु ध्वजादि अष्टयोनिस्थावयवान् पृच्छकः संस्पृशति चेत् तस्य किमिति कथ्यते इति इत्थं निर्दिष्टम् -

केतुस्थो ध्वजसिंहगो वृषगजस्थानानि देहे स्पृशन्

सम्प्राप्नोति नरः क्रमेण धनगोयानानि भूषामपि ।

सिंहस्थोपि च सिंहगोवृषकरि श्रेष्ठध्वजान् संस्पृशन्

आयाति प्रतिपक्षनाशकमलासत्पुत्रबन्धवागमान् ॥

अत्र पूर्वादिदिक्फलं शुभं, विदिक्फलं अशुभमिति च ज्ञेयम्। यथा पृच्छकः ध्वजादियोनीनां पूर्वादि दिशि स्थित्वा तत्तद्योन्युक्ताङ्गं स्पृशति चेत् क्रमशः धनलाभः, पशुलाभः, वाहनलाभः, आभूषणादिप्राप्तिः, शत्रुनाशः, धनलाभः, सत्पुत्रलाभः, बन्धुलाभश्च भवति। पुनः विशेषतः सिंहयोनिस्थाने स्थित्वा वृषस्थानं स्पृशति चेत् कमलागमः अर्थात् सम्पत्प्राप्तिः भवति।

पृच्छकः वृषादियोनीनां दिशि स्थित्वा तत्तद्योन्युक्ताङ्गं स्पृशति चेत् क्रमशः वृषभलाभः, वाहनलाभः, विद्यालाभः, बन्धुलाभः, उत्तमगजलाभः, आभरणप्राप्तिः, बन्धुलाभः, सत्पुत्रलाभश्च भवति इति ज्ञेयम् ।

धूमस्थोऽपि च धूमकुकुरखरध्वांक्षप्रदेशान् स्पृशन्

मृत्युक्लेशभयव्रतक्षयकुटुम्बध्वंसमप्याप्नुयात् ।

श्वारूढः श्वखराभिधान बलिभुग्धूमस्थलानि स्पृशन्

व्याधिं पुत्रविनाशमेति विपदं वित्तक्षयं मानवः ॥

धूमादि योन्युक्तानां अग्न्यादि विदिक्षु स्थितः पृच्छकः देहे धूमाद्यङ्गान् स्पृशति चेत् क्रमशः मरणभयम्, दुःखम्, व्रतनाशः, कुटुम्बनाशः, रोगपीडा, पुत्रनाशः, आपत्प्राप्तिः, द्रव्यनाशश्च भवति इति ज्ञेयम्।

पुनश्च गर्दभादि योन्युक्तानां वाय्वादि दिशि स्थितस्तत्तदङ्गं स्पृशति चेत् क्रमशः विवादः, पशुनाशः, आयुधोपद्रवः, भार्यायाः रोगः, बन्धुपीडा, दन्तनाशः, नीचैः मरणम्, पुत्रापदश्च भवति।

अन्ततः दिग्योनिषु स्थित्वा दिग्योनिकावयवानां स्पर्शेन शुभफलं, विदिग्योन्यां स्थित्वा विदिग्योनिकावयवस्पर्शेन अशुभफलमिति ज्ञेयम्।

एवं पूर्वार्द्धदिक्षु स्थित्वा मूर्धाद्यङ्गेषु स्थितानां ध्वजादियोनिस्थानां देहस्यावयवानां स्पर्शनेन चिन्तनीयानां शुभाशुभफलानां चिन्तनं प्रश्नमार्गं नामके ग्रन्थे विस्तरेण कृतम् । दैवज्ञः एतान् विचारान् सम्यक् विचिन्त्य फलनिर्देशं कुर्यात्।

राष्ट्रियमानवाधिकारायोगः

मधुस्मिता राउत

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 904

प्रत्येकं राष्ट्रस्य औन्नत्यं मानवाधिकारान् एव आश्रयते। अधिकारैः कोऽपि मानवः स्वतन्त्रचिन्तनं कर्तुं शक्नोति। स्वतन्त्रचिन्तनेन मानवहिताय कल्याणकारीयोजनानां निर्माणमपि स्वतन्त्रत्वेन क्रियते। एतेषां मानवाधिकाराणां मानवसमाजे विशेषमहत्त्वमस्त्येवेति अधुना सर्वेऽपि देशाः अङ्गीकुर्वन्ति।

भारतस्य राष्ट्रपतिमहोदयेन 28 सितम्बर 1993 तमे वर्षे मानवाधिकारसंरक्षणाध्यादेशः - 1993 इति अधिघोषितः। तथा च अक्टुबरमासस्य 1993 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण राष्ट्रियमानवाधिकारायोगः संगठितः। एतस्यायोगस्य मुख्यालयः सरदारपटेलभवनं नवदेहल्यां वर्तते।

आयोगस्य संघटनम्

अस्मिन् आयोगे एकः अध्यक्षः, अन्ये सप्तसंख्यकाः सदस्याः च नियुक्ताः भवन्ति। अध्यक्षपदे उच्चतमन्यायालयस्य मुख्यन्यायाधीशः मुख्यन्यायाधीशचरः वा भवति। उच्चतमन्यायालयस्य न्यायमूर्तिः एकः सदस्यः, तथा च अन्यः एकः सदस्यः उच्चतमन्यायालयस्य मुख्यः न्यायमूर्तिः भवति। द्वौ अन्यौ सदस्यौ च मानवाधिकाराणां विषये व्यावहारिकज्ञानिनौ। त्रयः सदस्याः पदेन भवन्ति। ते निम्नोक्तानाम् आयोगानाम् अध्यक्षः भवन्ति। यथा-

1. राष्ट्रियाल्पसंख्यकायोगस्य अध्यक्षः।
2. राष्ट्रियानुसूचितजातिजनजात्यायोगस्य अध्यक्षः।
3. राष्ट्रियमहिलायोगस्याध्यक्षा च।

अध्यक्षस्य सदस्यानाञ्चावधिः

आयोगस्य अध्यक्षस्य सदस्यानां च पञ्चवर्षात्मककार्यकालः भवति। पञ्चवर्षतः प्राक् यदि तेषां वयः सप्ततिवर्षं पूर्णं भवति चेद् तत् पदं त्यक्तव्यमिति।

आयोगस्य महासचिवः

अस्मिन् आयोगे एकः महासचिवः भवति, स च आयोगस्य मुख्यकार्यपालकाधिकारी भवति। महासचिवः आयोगस्य विभिन्नसदस्यानां साहाय्येन सर्वविधकार्याणि सम्पादयति , कार्याणां प्रयोजनमपि विदधाति।

आयोगस्य कार्याणि -

1. आयोगः न्यायालयस्य समक्षं मानवाधिकारहननसम्बन्धितकार्ये न्यायलयीयहस्तक्षेपं कर्तुं शक्नोति ।
2. राज्यसर्वकारस्याधीने केषुचित् चिकित्सालयेषु, कारागारेषु, सामाजिकसंस्थासु चापेक्षितपरिवर्तमानयनाय प्रस्तावस्वीकृतिः।
3. संविधानेन प्रणीतनियमानां संरक्षणाय कार्यान्वयनाय उपायप्रदानम्।
4. मानवाधिकारानामुपभोगे समुपगतानां बाधानां निवारणाय समुचितोपायानां कार्यान्वयनम्।
5. मानवाधिकारसम्बन्धितानां सन्धीनाम् अन्ताराष्ट्रियविधीनाञ्च अध्ययनम्।

पाठ्यचर्या

प्रियङ्का सेनापति

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 905

शाब्दिकार्थः

Curriculum derived from the Latin word ' Currere ' which means Race course or Run way. पाठ्यचर्या तादृशः शिक्षणकार्यक्रमः समालोचितो भवति यस्याधारेण छात्राः

स्वीयोद्देश्यानि, आदर्शान्, आशाः, अभिलाषारित्यादीन् सम्पादयितुं शक्नुवन्तीति। शिक्षणं नाम अध्ययनाध्यापनप्रक्रियैव। औपचारिक-अनौपचारिक-निरौपचारिकाभिकरणद्वारा प्राप्यमाणा शिक्षैषा त्रिमुखी भवति। यस्यामध्यापकः, छात्रः, पाठ्यचर्या चैतानि त्रीण्यङ्गानि सम्प्रधानानि भवन्ति।

पाठ्यचर्यायाः परिभाषाः -

1. Cunningham - पाठ्यचर्या कलाकारस्य/अध्यापकस्य हस्ते वर्तमानमेकमुपकरणं भवति। सः स्वसामग्रीः अथवा छात्रान् स्वीकृत्य स्वीयोद्देश्यानुगुणं कलाभवने अथवा विद्यालये तं परिवर्तयति इति।
2. माध्यमिकशिक्षायोगः - विद्यालयीय सर्वप्रकारकानुभवाः ये सन्तुलितव्यक्तित्वस्य क्रमिकविकाससम्पादनाय छात्राणां सर्वप्रकारकजीवनानुभवसम्बद्धाः भवन्ति इति।
3. Frobel - मानवप्रजातेः सम्पूर्णज्ञानस्य, अनुभवस्य च सारभूता भवति पाठ्यचर्या इति।
4. M.S.Ansari - पाठ्यचर्यायां विद्यालयीय सर्वप्रकारकानुभवाः अन्तर्भवन्ति। ये अधिगन्तृणां व्यवहारे अभिलषितपरिवर्तनानि आनेतुं शक्नुवन्ति, अर्थात् - कक्षाप्रकोष्ठस्याभ्यन्तरे बाह्ये च क्रियमाणाः सर्वे अनुभवाः अस्याम् अन्तर्गच्छन्ति इति।

पाठ्यचर्या-पाठ्यक्रमयोः भेदः -

पाठ्यचर्या-

1. कक्षाप्रकोष्ठस्याभ्यन्तरे बाह्ये च क्रियमाणानां सर्वेषामनुभवानां समष्टिरूपा भवति पाठ्यचर्या।
2. इयं व्यापिका भवति।
3. अनया सर्वाङ्गीणविकासः जायते।
4. इयम् अङ्गीभूता भवति।

पाठ्यक्रमः -

1. पाठ्यांशानां समुचितक्रमविन्यासः पाठ्यक्रमेति नाम्ना व्यवहियते।
2. अयं सीमितः भवति।
3. कक्षाप्रकोष्ठस्याभ्यन्तरेव प्रचलति।
4. अस्मिन् सहगामीक्रियाः नान्तर्भवन्ति।

देशस्य छात्रेभ्यः राष्ट्रीयप्रतिवेदनम्

जयश्री बेहेरा

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 907

भारतस्य भविष्यनिर्मातारः प्रियच्छात्रबान्धवाः! भवतां मङ्गलं कामये। सम्प्रति देशे केचन स्वार्थलोलुपाः राजनेतारः देशविरुद्धये छात्रान् शस्त्रं निर्माय विध्वंसादिध्येयेन “नागरिकतासंशोधन” प्रावधानं इति कारणं प्रस्थाप्य एकं गहनं षडयन्त्रम् अकारयन्। छात्राः देशनिर्माणस्य न केवलं महत्वपूर्णशृङ्खलाः अपि तु देशस्य पुरोधनि च सन्ति। छात्रैः सह क्रियमाणं स्वस्वार्थसाधनोपायमिदं षडयन्त्रं शनैः शनैः सुस्पष्टं भवति।

भारतं युष्माकं जन्मभूमिः। छात्रधर्मस्तु केवलं राष्ट्रनिर्माणाय अध्ययनम्, स्वकीयजननिजनकयोः अभिलाषापूर्तिः च, तदतिरिच्य न कोऽपि। कथं यूयं राजनैतिकदलानां राष्ट्रद्वेषात्मकाभियानस्य शस्त्रं भूत्वा स्वकीयभविष्येन सह धूतं कुरुथ ? कथम् ?

प्रियच्छात्रबान्धवाः! “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि” इति स्मृत्वा भारतमातुः सुसन्तति इव आचरेयुः। सतर्कः भव। कोऽपि किङ्करः युष्मान् मिथ्याप्रलोभनेन राष्ट्रप्रोहार्ये सज्जः कर्तुं सफलः मा भवेत्, येन युष्माकं छात्रजीवनं कलुषितं न भविष्यति।

भारतस्य गौरवान्विते इतिहासे छात्रवर्गः राष्ट्रद्वेषेन कुकृत्येन देशविरुद्धेः अङ्कितं मा भवेत्, एतदर्थं सतर्कः भव।

राजनैतिकदलानि क्षणभङ्गुराणि, परन्तु अस्माकं देशः तु अद्यापि वर्तते। सोऽपि विधास्यति। भारतीयराजनीतेः स्तरः चिन्तनञ्च गते पतितम् इव प्रतीयते। राजनीतेः अधः पतनं यदि स्वोपक्रमे सफलः स्यात् तर्हि स्वकीयदुष्कृत्येः युष्माकं मस्तके दोषारोपणं करिष्यति। अतः छात्राः! यूयं सज्जाः सतर्काश्च भवथ।

देशस्य सम्पत्तिः युष्माकं राष्ट्रीयसम्पत्तिः अस्ति। अतः स्वकीयरष्ट्रसम्पत्तेः हानिः कीदृशः राष्ट्रधर्मः?

साक्षरतायाः महत्त्वम्

शुभश्री महाराणा

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 908

आधुनिककालेऽस्मिन् शिक्षायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णस्थानं वर्तते। प्रजातंत्रात्मकं भारतम्। प्रजातन्त्रेऽस्मिन् शिक्षायाः साक्षरतायाश्च विशिष्टमहत्त्वमस्ति। जनसंख्यादृष्ट्या अस्माकं देशः विश्वे द्वितीयस्थाने वर्तते। परन्तु शिक्षादृष्ट्या एतस्य स्थितिः अत्यन्तं चिन्तनीया वर्तते। अत्र साक्षरतायाः प्रतिशतम् अत्यल्पं वर्तते। भारतवर्षस्य अशीतिः प्रतिशतं जनाः ग्रामे निवसन्ति, येषु अनेके निरक्षराः सन्ति। साक्षरतायाः नास्ति ते अक्षरज्ञानमपि न जानान्ति। ते स्वनाम लेखितुमपि समर्थाः न भवन्ति।

राज्ये सर्वकारः अस्तानां दिशि जागरूकतां प्रदर्शयति। एतन्निमित्तं सर्वकारीयव्ययविवरणे धनस्य व्यवस्था अपि सर्वकारेण क्रियमाणा वर्तते। किन्तु अपेक्षितपरिणामः नावलोक्यते। न केवलं केन्द्रसर्वकारः अपितु राज्यसर्वकाराः अपि अस्मिन् विषये प्रयासरताः सन्ति। शिक्षकाः नवयुवकाश्च साक्षरतायाः कृते प्रयत्नं कुर्वन्तः सन्ति। परन्तु वस्तुस्थितिरियं वर्तते यत् केवलं पत्रेषु जनाः साक्षराः वर्तन्ते, वास्तवतया ध्वस्तव्ययानुगुणं परिणामः न तथा दृश्यते। ध्वस्तापव्ययः अधिकः जायमानः वर्तते। घोषणानुसारं साक्षराः कुत्रापि न दृश्यन्ते। इदमपि सत्यं वर्तते यत् -ग्रामेषु जनाः जागरूकाः न वर्तन्ते, ते शिक्षायाः महत्त्वं न अवगच्छन्ति। येषु जनेषु जागृतिः भवेत् ते शिक्षायाः साक्षरतायाश्च महत्त्वमवगच्छेयुः। महत्त्वं विज्ञाय पठनार्थं स्वयमेव अग्रे आगच्छेयुः, तथा पूर्णसाक्षरतां सम्पादयन्तु।

यावज्जीवेत्सुखंजीवेत्

मधुस्मितामिश्रः

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 909

चार्वाकाणां चत्वारः सम्प्रदायाः सन्ति। तत्र देहात्मवादिनः चार्वाकाः सर्वप्रधानाः सन्ति। एते चार्वाकाः शरीरस्यैवात्मत्वं स्वीकुर्वन्ति। छान्दोग्योपनिषदः अष्टमाध्याये चार्वाकदर्शनस्य बीजानि सुरक्षितानि सन्ति। बृहस्पतिरेव चार्वाकदर्शनस्य सर्वप्रथमः प्रचारकः आसीत्।

देहात्मवादिनः चार्वाकाः प्रलये न हि विश्वसन्ति। एतेषां मतानुसारं सृष्टिः स्वयमेव भवति अथवा मातृपित्रोः परम्परया भवति। एते प्रतिपादयन्ति यत् - येन प्रकारेण वर्षाकाले

पृथिव्यादिभूतेभ्यः सहसा कीटाः समुत्पद्यन्ते तथैव मनुष्यादि जीवेभ्यः तेषां चैतन्यं निष्कारणमेवोत्पद्यते। इमे चार्वाकाः आत्मव्यतिरिक्तं परमात्मानं न स्वीकुर्वन्ति। यतोहि तेषां मतानुसारं परलोकः अपि कश्चन नास्ति, मरणानन्तरं जीवस्य अस्तित्वमपि नास्ति। शरीरमेव जीवस्य सत्ता। शरीरविनाशसमकालमेव जीवस्यविनाशो भवति। अतः एते वदन्ति-

"यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥"

काव्यप्रयोजनम्

सुमित्रा साहु

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 910

इह संसारे नैवम्भूतः कश्चन जनः वर्तते यः प्रयोजनमन्तरा कर्मणि प्रवृत्तः भवति। अत उक्तम्-
"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"। अत्र विचारयामः काव्यस्य किं तावत् प्रयोजनम्?
मम्मटानुसारम् -

काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे॥

अर्थात् - काव्यं यशनिमित्तम्, अर्थागमनाय, व्यवहारज्ञानाय, अमङ्गलविनाशाय, श्रवणमात्रेणापारानन्दाय तथा कान्तासम्मितोपदेशद्वारेण सदुपदेशप्रदानाय अलं भवति। एतदपि सिषाधयिषुः ग्रन्थकारः आदौ यशः प्रतिपादयति।

यशसे- सर्वजनमनोरञ्जकं काव्यं विरचय्य प्राप्नुवन्ति कवयः विमलं यशम्, कविसंसारे सर्वजनविदितस्य कालिदासस्य तथा तदनन्तरं सम्भूतानां दण्डिभारविमाघादीनां काव्यानि भृशं पठित्वा पाठकाः समर्थयन्ति प्रशंसाम्।

अर्थकृते- न केवलमिदं यशः अपि तु काव्यनिर्माणेन काव्यकर्तारः लभन्ते अर्थमजस्रम् । प्रवादो वर्तते पुरा धावकः नाम महाकविः रत्नावलीनाटिकां श्रीहर्षनाम्ना विलिख्य लेभे बहूनि धनानि। भारविरपि "सहसा विदधीत न क्रियाम्" इति, माघः अपि "कुमुदवनमपश्री" इति विलिख्य बह्वर्थराशिं प्राप्तवान्। अधुना अपि साहित्यिकाः ग्रन्थान् विलिख्य साहित्यैकेडमीपक्षतः तथा राष्ट्रपतिसकाशात् आसादयन्ति, अर्थेन साकं प्रशंसायाम्। अतः काव्यम् अर्थगमनाय।

व्यवहारविदे- व्यवहारस्य वित् तस्मै व्यवहारविदे। राज्ञि कथं व्यवहरणीयम्, मुनेः सविधे कथमाचरणीयमिति काव्यनुशीलनेन सम्यक् ज्ञायते। अतः काव्यं व्यवहारज्ञानाय अलं भवति।

शिवेतरक्षतये- काव्यद्वारा अमङ्गलस्य विनाशो जायते। एतदपि आलंकारिकः मम्मटः प्रतिपादयति यत्- पुरा मयुरः नाम महाकविरासीत्। सः कुष्ठरोगेण पीडितः आसीत्। गङ्गाकूले सूर्यशतकं रचयित्वा तस्मात् दुःसाध्यरोगान्मुक्तः जातः। तस्मात् कारणात् काव्यं शिवेतरक्षतये इति समीचीनम्।

सद्यः परनिर्वृत्तये- यदि केनचित् वृक्षरोपणं क्रियते वा यागादि कार्यं क्रियते तर्हि विलम्बेन तत्फलमासाद्यते । परन्तु काव्यं श्रवणात् परं जनाः सद्यः अपारमानन्दं प्राप्नुवन्ति। काव्यस्य प्रयोजनविषये "सद्यः परनिर्वृत्तये" इति मतं सुसङ्गतम्।

कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे- यथा कान्ता सुमिष्टवचनमुक्त्वा स्वप्रियं स्वाभिमुखं करोति तथा काव्यानि अपि सरसतां प्रतिपाद्य रावणकंसादिवन्नाचरणीयं सर्वदा रामकृष्णादिवत् आचरणीयमिति उपदिशति । अतः काव्यं "कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे" इति मतं समीचीनम्।

किं ज्ञानमेव अलम् ?

कार्तिक मिश्रा

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 911

सत्यमेव जयते, विद्या ददाति विनयम्, न गणस्याग्रतो गच्छेत्, ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः इत्येतादृशानि शास्त्रवाक्यानि बहुत्र सभासु कक्ष्यासु वा नैकानाम् अध्यापकानाम्, प्राज्ञानाम्, उच्चस्तरारूढव्यक्तिविशेषाणाम्, मार्गदर्शकाणाम् आस्यात् असकृत् शृण्वः वयम्। किन्तु तान् विदुषः श्रावं श्रावमपि जीवने कदापि किञ्चिदपि परिवर्तनं न समायातम्। तथैव तेषु श्रद्धाभावना विश्वासो वा न समुत्पन्नः। अथ च कश्चन सामान्यः जनः न किमपि वदति, न बोधयति, न च करोति भाषणम्। परं तं दृष्ट्वा जीवने महत्परिवर्तनं सञ्जातमस्ति पुनश्च तस्मिन् अतीवश्रद्धाविश्वासौ विद्येते। तर्हि किमर्थमयं विचित्रो भेदः ?

प्रियपठितारः ! भेदः सुस्पष्टः उद्घाटितश्चैव वर्तते यद् वयं जीवने विविधशास्त्राणां लौकिकविषयाणां स्फिरं ज्ञानं सम्पादयामश्चेदपि यदि आचारे तस्य ज्ञानस्य अनुसरणं न क्रियते

आहोस्वित् आचारे तस्य ज्ञानस्य प्रभावः न दृश्यते तर्हि यद्यपि जनाः उत छात्राः अस्माकं सम्मुखे सम्मानं श्रद्धां च प्रदर्शयिष्यन्ति किन्तु वस्तुतः तेषां मनसि अस्मभ्यं किञ्चिदपि स्थानं न भविष्यति । अथ च ईदृशम् आडम्बरावच्छिन्नसम्मानं विनाशाय एवास्माकम् ।

परन्तो मनस्येकं वचस्येकम् आचरणमपि ज्ञानानुरूपं भवति चेत् सर्वे अस्माकं प्रत्येकं वचसि श्रद्धाविश्वासौ स्थापयिष्यन्ति । तथैव वयमपि सर्वान् अदभ्रोत्तमरीत्या बोधयितुं प्रभविष्यामः । अतः वास्तविकरूपेण यदि कश्चिद् अध्यापकः कस्यचिद् जनस्य मनसि गुरोः पदमलङ्करोति चेत् सः अध्यापकः न तु केवलं विपुलपाण्डित्येन अपितु स्वीयाचरणेन तत्स्थानभाजो भवति ।

मानवस्य श्रेष्ठधर्मः

करिस्मा बेहेरा

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 919

"नरत्वं दुर्लभं लोके", मनुष्यः इतरप्राणिभ्यः भिन्नः श्रेष्ठतमो जीवश्च। मनुष्यः स्वकीयां बुद्धिं लक्ष्यसाधनाय व्यवहरति। संसारेऽस्मिन् कोऽपि लक्ष्यहीनः भवितुं नेच्छति। परन्तु लक्ष्यसाधनाय बहुनि विघ्नानि जायन्ते। मानवस्तु विघ्नानि अतिक्रम्य लक्ष्यस्थलम् अधिगन्तुम् इच्छति। विभिन्नानां मनुष्याणां जीवनस्य लक्ष्यमपि विविधतया भवति। केषाञ्चित् जीवनस्य लक्ष्यम् ईश्वरप्राप्तिः, केषाञ्चित् जीवन्मुक्तिः, केषाञ्चित् जनसेवा परोपकारो वा भवति। यथा-

न त्वहं कामये राज्यं, न सुखं न पुनर्भवम्।

कामये दुःखतप्तानां, प्राणिनामार्त्तिं नाशनम्॥

एतदपि साधु वर्तते। अस्माकं भारतवर्षे बहवः मनुष्यास्सन्ति, ये च परोपकारं जनसेवां वा स्वजीवनस्य मुख्यलक्ष्यरूपेण स्वीकृतवन्तः। एतेषु जनेषु राजाराममोहनरायः, महात्मगान्धिः निःस्वार्थपराः जनाः आसन् । शिक्षास्वास्थ्यकृषिमाध्यमेन अपि जनसेवा क्रियते। परन्तु तत्र आन्तरिकप्रयोजनं वर्तते। या सेवा कायामनवाक्येन च क्रियते सा एव सेवा पदवाच्या भवति। नोचेत् सेवा निःफलं भवति।

1• शिक्षकः - शिक्षकः शिक्षां ददाति। अज्ञानिभ्यः ज्ञानं वितरति। छात्राणां भविष्यं निर्माति।

2• चिकित्सकः - चिकित्सकः अपि व्याधिभिः आतुराणां जनानां सेवां करोति। व्याधितः विमुक्तं कृत्वा आनन्देन कालं यापयितुं प्रेरयति च।

- 3• कृषकः - कृषकः अपि जनसेवां करोति, परिश्रमं कृत्वा शस्यमुत्पाद्य क्षुधीतानां जनानां मुखे अन्नं ददाति। देशस्य खाद्यस्य आवश्यकतां संपूरयति।
- 4• नेता - देशभक्तनेतारः अपि देशस्य सेवकाः भवन्ति। तेऽपि यथाशक्ति जनानां सेवां कुर्वन्ति।
- 5• सैनिकः - सैनिकाः तु स्वप्राणविनिमयेन देशं रक्षन्ति। देशस्य धनजीवनस्य सुरक्षा तेषामुपरि एव न्यस्ता भवति।

इत्थं समाजस्य विविधजनाः विविधोपायेन जनसेवां देशसेवां च कुर्वन्ति। एतेषु कायमनोवाक्यैः संपादिता सेवा यथार्थसेवा भवति। अनेन मानवसेवा प्रकृष्टः धर्मः। कथ्यते - " दरिद्रनारायणां सेवा एव ईश्वरसेवा", तपयज्ञादिभिः यत् कर्म क्रियते, यश्च धर्मः लभ्यते, तत्तु स्वार्थाय भवति। परं दरिद्रजनानां या सेवा क्रियते, सा तु प्रकृष्टमानवसेवा भवति। एतदर्थं मदरटेरेसा विदेशिनी भूत्वा अपि भारतवर्षस्य दरिद्रजनानां सेवां कृत्वा स्वपराकाष्ठां प्रदर्शितवती।

अत एव परोपकाराय यत् क्रियते स एव यथार्थतया धर्मो भवति। परोपकारः सर्वेषां जनानां लक्ष्यं स्यात् । साधूच्यते "परोपकाराय स्वर्गाय" एतदर्थमेव सज्जनाः स्वजीवनस्य सकलं समयं परोपकाराय नियोजयन्ति। न तु स्वार्थाय। यस्य या शक्तिः भवति, सा शक्तिः परोपकाराय स्यात्। कथ्यते -

"शक्तिः परेषां परिरक्षणाय", "परोपकाराय सतां विभूतयः" । पुनश्च कथ्यते - धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञं उत्सृजयेत् ।

अत एव सर्वथा परोपकारः जीवनस्य लक्ष्यं स्यात्।

छात्राणामध्ययनं तपः

रञ्जुला पद्मान

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 918

भारतवर्षे वर्णानाम् आश्रमाणाञ्च माहात्म्यं वर्तते। सर्वाणि शास्त्राणि वर्णाश्रमाणां माहात्म्यं स्वीकुर्वन्ति। मनुस्मृतौ समाज-ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राख्येषु वर्णविभागेषु जीवनं च ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ- सन्यासाख्येषु आश्रमेषु विभक्तः। तत्र ब्रह्मचर्याश्रमः जीवनस्तरे प्रथमे चरणे वर्तते। अस्याम् अवस्थायां जीवनम् उन्नत्युन्मुखं भवति। शरीरस्य सर्वे अवयवाः वर्द्धन्ते। बुद्धिरतीव

स्वस्था भवति। अत एव अस्यामवस्थायां बालकस्य अभिभावकैः नूनं सावधानैः भवितव्यः येन बालस्य कुपथि प्रवृत्तिः माभूत् । इयमेवावस्था वर्तते यस्यां बालः अध्ययनं करोति। अत एव भारतीयैर्मनीषिभिः एका व्यवस्था संपादिता सा तु अध्ययनाध्यापनयोर्विधिः। अस्मिन् प्रसङ्गे वेदस्य वचनम् स्मरणीयम्। यथा -

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत्।"

प्राचीने भारते सर्वेषां ब्रह्मचारिणां गुरोर्गृहे निवासस्य व्यवस्था आसीत्। अस्मिन् प्रसङ्गे मनुना उक्तम् -

"चर्तुथमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्॥"

वेदा अपि ब्रह्मचर्यावस्थायां अध्ययनस्य आवश्यकताविषये मतमुपस्थापयन्ति। यथा -

"स्वाध्यायोऽधेतव्यः"

भगवान् श्रीकृष्णः अध्ययनस्य तपस्वरूपतां प्रतिपादयन् अस्ति -

"स्वाध्यायमभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।"

वेदेषु उक्तमस्ति यत् -

"स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।"

मनुना अपि उक्तं यत् वेदानामभ्यसनमेव द्विजानां परमं कर्तव्यम्। यथा -

"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥"

एतेन विवेचनेन ज्ञायते यत् छात्रावस्थायां अध्ययनमेव परमं तपः। तपो हि नाम बाह्याभ्यन्तराणि सर्वाणि इन्द्रियाणि संयम्य स्वलक्ष्यप्राप्तये कृतमनुष्ठानमेव। अनेन अध्ययनेन लक्ष्यभूतस्य ज्ञानस्य प्राप्तिर्भवति। अस्य अध्ययनस्य आजीवनं आवश्यकता वर्तते। अध्ययनपराङ्मुखानां विदुषां शास्त्राणि शनैः शनैः विस्मृतिं यान्ति। अत एव अध्ययनशीलानामेव सर्वत्र सम्मानं भवति। एतैः अध्ययनशीलैः विद्वद्भिः देशः समुन्नतिं याति। मनुना उक्तम् -

"एतत्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥"

विश्वामित्र-वशिष्ठ-याज्ञवल्क्य-वामदेव-प्रभृतिभिः दृष्टानां वेदमन्त्राणां महत्वं वैदेशिकाः अपि स्वीकुर्वन्ति। अध्ययनादेव एषां महर्षीणां वाल्मीकि-व्यास-पाणिनि -कात्यायन-पतञ्जलि-कालिदास-भारवि-माघ-वाणभट्टप्रभृतीनां विदुषां गौरवं विश्वेऽस्मिन् विख्यातमस्ति ।

छात्रः राजनीतिश्च

अशोकडंगवालः

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 920

छात्रजीवनं मानवजीवनस्य सर्वाधिकः महत्वपूर्णो कालोऽस्ति। कालेऽस्मिन् छात्रः यान् विषयानधीते उत यानि नैतिकमूल्यानि स आत्मसात् करोति तान्येव जीवनमूल्यानि तस्य भावीजीवनं निर्धारयन्ति। पुस्तकाध्ययनेन सः ज्ञानमवाप्नोति, परन्तु एतदतिरिच्य बहूनि बाह्यकारकाणि तस्य जीवनचक्रं प्रभावयन्ति। विभिन्नप्रकारेण आर्थिकाः, राजनैतिकाः, धार्मिकाश्च परिवेशाः तस्य जीवनं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण प्रभावयन्ति। छात्रजीवने पदे-पदे अवाप्ताः अनुभवारेव तस्य व्यक्तित्वनिर्माणस्य प्रमुखाः हेतवः भवन्ति।

मानवः एकः सामाजिकः प्राणी वर्तते। अतः यत्र सः निवसति, तत्रत्यैः पार्श्विकस्थैः जायमानैः कार्यकलापैः सः स्वं पृथक् स्थापयितुं शक्नोति। तस्य राष्ट्रस्य राजनीतिकधार्मिकार्थिकपरिस्थितयः तस्य जीवनं प्रभावयन्ति। सामान्यतया जनानां धारणेयं वर्तते यत् छात्रजीवने राजनीतेः समावेशः वर्जितः।

प्राचीनकाले तु विषयोऽयं केवलं राजपरिवारं यावदेवातिष्ठत्। राजनीतेः शिक्षा राजपरिवारेभ्यरेव दीयते स्म, परन्तु गच्छता कालेन नियमचक्रेऽस्मिन् परिवर्तनमागतम्। अधुनेयं कस्यचिद् वर्गस्य उत जातिविशेषस्य कृते नास्ति। आधुनिके यः कोऽपि छात्रः, सः कस्यापि वा धर्मस्य सम्प्रदायस्य वा भवत्वमुं विषयं प्रमुखत्वेन अध्येतुं शक्नोति।

स्वतन्त्रतायाः परं गतेषु पञ्चदशकेषु देशस्य राजनीतेः स्वरूपस्य परिवर्तनं दृष्टम्। साम्प्रतं राजनीतिक्षेत्रं स्वार्थिभिः राजनेतृभिः पूर्णमस्ति। एतादृशाः स्वीयं कार्यम् उत आत्मविषये एव चिन्तयन्ति, न तु राष्ट्रस्य कृते न वा राष्ट्रसम्मानाय। विभिन्नापराधिनः अद्यापि महत्वपूर्णायां पद्द्याम् अलंकृतास्सन्ति। भारतीयनागरिकास्मः इत्यतः अस्माकं दायित्वं वर्तते यत् वयं राष्ट्रस्य राजनीतौ वर्धतापराधं तिष्ठेम। विद्यार्थिनः यदि राजनीतेः मूलसिद्धान्तान् ज्ञास्यन्ति चेद् तदैव एते नागरिककर्तव्यानि ज्ञात्वा सेवां निर्वहिष्यन्ति। महात्मागान्धिनः कुशलाः, महन्तः राजनीतिज्ञाः चासन्। यथापि अनेन सह ते स्वामिनः समाजसुधारकाश्चाप्यासन्। साम्प्रतं छात्रैः तेषां जीवनात् प्रेरणा प्राप्तव्या।

राजनीतौ अनपराधिकरणं कर्तुमिदमावश्यकं वर्तते यत् वयं प्राथमिकादारभ्य एव छात्रेभ्यः राजनीतिशिक्षां यच्छेम। शिक्षकाणामिदं दायित्वं वर्तते यत् छात्रान् वास्तविकपरिस्थितेः परिचयं

कारयेयुः, येन ते प्रौढाः सम्भूय सदसद् मध्ये परिचयं प्राप्नुयुः। सर्वेषां विद्यार्थिनामिदं कर्तव्यं भवति यत् इमे राष्ट्रहितमेव सर्वोत्कृष्टं चिन्तयेयुः। यतोहि एतैः ह्येवाग्रे राष्ट्रसंरक्षणं कर्तव्यम्। अतः राष्ट्रस्योचितानुचितविषयेषु एतेषामाबाल्यादेव स्पष्टं ज्ञानं भवेत्।

विद्यार्थिजीवनं परमं पवित्रं राजनीतिजीवनमपवित्रञ्च मन्यते यतोहि अध्ययनं सद्गनसा क्रियते परं राजनीतौ तन्न परिदृश्यते। अतः शिक्षणे राजनीतिशिक्षा भवेन्न तु छात्रजीवने।

मे प्रियतमा

श्रीकान्तनायकः

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 921

नामास्ति तस्यास्त्ववाच्यं हि कस्मै,
स्निह्यामि यस्यां सततं सदाहम्।
वर्षस्य योगेऽस्ति नवाधिकस्य,
रात्रे वियोगस्य यया ममास्ति॥ १॥

आयाति चिन्ता शयने हि यस्याः,
पाठे तथा जागरणे सदैव।
कक्षे बहिर्वा पठने प्रसङ्गे,
तस्याः कथां केवलमेव वच्मि ॥ २॥

एकाकिनः वै पथि गच्छतश्च,
प्रत्येकमङ्गं मम सर्वदैव।
तस्याः गुणं रूपशरीरदिव्यम्,
आरात्रिपर्यन्तमहं स्मरामि॥ ३॥

कोणेषु सर्वेषु सदा हि कक्षे,
सर्वेषु कालेषु मनोगता सा।
अन्यत्र सर्वत्र सदैव वै,
राराजते सा हृदि सुप्तदेशे॥ ४॥

सा जीवनं मे हि तथैव चान्नम्,
सा प्रेरिका मे सुपथस्य लोके।
सा जीविका मेऽस्ति सदास्ति नम्या,
सर्वस्वमेवास्ति मम प्रिया सा॥ ५॥

प्रातर्नम्या पुनर्धेया, सदा वन्द्या सदा प्रिया।
मया हि सेवितव्या सा, सा मे संस्कृतपुस्तिका॥
सा मे संस्कृतपुस्तिका.....॥

सम्प्रेषणम्

संगीत सुना

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 922

सम्प्रेषणं नाम परस्परसूचनानां विचाराणाम् आदानप्रदानम् । 'सम्प्रेषणम्' इति पदम् आङ्गलभाषायाम् Communication इत्युच्यते । Communise इति पदस्यार्थः Common अर्थात् सामान्यमित्यर्थः । अतः उच्यते सम्प्रेषणमेका तादृशी प्रक्रिया, यत्र व्यक्तिः परस्परं सामान्यावबोधमाध्यमेन आदानप्रदानार्थं प्रयतते । अस्य वाक्यस्य तात्पर्यं वर्तते यत् शिक्षया शिक्षणेन च विना विचाराणां सूचनानां च आदानप्रदानं न सम्भवति ।

परिभाषा

केषाञ्चन शिक्षाविदां मतानि परिभाषात्वेनात्र उपस्थाप्यन्ते।

*एण्डरसनमहोदयानुसारम् - "सम्प्रेषणं काचित् गतिशीला प्रक्रिया, यत्र व्यक्तिः चेतनाचेतनावस्थयोः वा अन्येषां विचारान् साङ्केतिकरूपेण उपकरणैः प्रभावयति" इति ।

*एडगर डेले महोदयानुसारम् - "सम्प्रेषणं विचारविनिमयस्य मनोभावविचारान् भावनाञ्च परस्परं ज्ञातुम् अवगन्तुं च काचित् प्रक्रिया" इति।

*लेलेडे ब्राउनमहोदयानुसारम् - "सम्प्रेषणं तथ्यानां, विचाराणां कार्यपद्धतेः वा अन्तः परिवर्तनं प्रसारणञ्च भवति" इति।

सम्प्रेषणस्य प्रक्रिया

छात्रशिक्षकयोर्मध्ये जायमानं सम्प्रेषणम् अन्तःप्रक्रिया इति उच्यते । अस्मिन् सम्प्रेषणे शिक्षकस्य महती भूमिका वर्तते । परन्तु अधिगमदृष्ट्या छात्राणां क्रियाशीलता अत्र महत्वपूर्णा भवति ।

एवं रीत्या सम्प्रेषणे त्रयः घटकाः सम्मिलिताः भवन्ति । तद्यथा -

- 1) पाठ्यवस्तु
- 2) शिक्षणविधिः
- 3) शिक्षणोपकरणानि च ।

पुनः शिक्षणे चतस्रः प्रमुखप्रक्रियाः भवन्ति । तद्यथा-

- 1) पठनम्
- 2) लेखनम्
- 3) भाषणम्
- 4) श्रवणञ्चेति ।

मौखिकसम्प्रेषणे अन्तर्भवति भाषणश्रवणप्रक्रिया ।

मुद्रितसम्प्रेषणे अन्तर्भवति पठनलेखनप्रक्रिया ।

सम्प्रेषणस्य प्रकाराः

सम्प्रेषणस्य प्रकारद्वयं वर्तते । यथा-

- 1) शाब्दिकसम्प्रेषणम् 2) अशाब्दिकसम्प्रेषणम्
- 1) शाब्दिकसम्प्रेषणम् - शाब्दिकसम्प्रेषणे सर्वदा भाषायाः प्रयोगः कर्तुं शक्यते । एतत् सम्प्रेषणं मौखिकरूपेण वाचा तथा लिखितरूपेण शब्दैः सङ्केतैः वा स्वविचारान् अन्यस्य पार्श्वे प्रस्तोतुं शक्नोति ।
- 2) अशाब्दिकसम्प्रेषणम् - अशाब्दिकसम्प्रेषणे भाषायाः प्रयोगः न क्रियते । अत्र वाक्सङ्केतः, चक्षुहस्तपादादिसङ्केतादयः प्रमुखसम्प्रेषणानि भवन्ति ।

मार्गदर्शकः

रवीश जोशी

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 923

इह जगति सर्वेऽपि जन्तवः सुखेन जीवनं यापयितुमिच्छन्ति। तदर्थं यत्नमपि कुर्वन्ति च। तत्र बहुधा यत्ने कृते सत्यपि केचन एव तत्र फलं प्राप्नुवन्ति। किमत्र कारणमिति जिज्ञासायां तेषां मार्गे भिन्नत्वं भवति। मार्गदर्शकेष्वपि तस्मात् इदं वक्तुं शक्यते यत् मार्गानुसारं मार्गदर्शकानुसारञ्च अस्माकं यत्नस्य फलं लभ्यते। तदत्र मार्गदर्शकस्य विषये किञ्चित् विचारयामः।

तर्हि कः भवति मार्गदर्शकः ? कः तस्य गुणविशेषः ? इति बहुधा विचारसारणी चित्तभित्तौ आयाति। “मार्गस्य दर्शकः मार्गदर्शकः”। शिक्षकः निर्देशकः, पथप्रदर्शकः, गुरुः इति बहुधा अस्यैव नामान्तराणि भवन्ति। सर्वेषामपि सर्वदा कार्यकरणावसरे मार्गदर्शकस्य आवश्यकता भवत्येव। गृहादेव यदि वयं चिन्तयामः तर्हि अस्माकं जन्मारभ्य पितरौ अस्मभ्यं दर्शयन्ति मार्गान्। कस्मिन् मार्गे गमनमुचितं कस्मिंश्चानुचितम् इति ते कथयन्ति। किञ्चित् यदि वयं वयसा प्रौढाः भवामः तदा शालायां शिक्षकः मार्गदर्शकः भवति। शिक्षकः सामान्येन सर्वान् मार्गं दर्शयति परन्तु ज्ञानविषये। किन्तु यः अस्माकम् उन्नतौ प्रेयसे श्रेयसे च महान्तं परिश्रमं वहति स्वस्य शिष्यस्य उत्कर्षं दृष्ट्वा स्वयं तुष्यति आत्मनः अपेक्षया शिष्यमुन्नतस्तरे द्रष्टुमिच्छति सः भवति सार्थको मार्गदर्शकः। अपि च निवृत्तिविषये अर्थात् आध्यात्मिकविषयान् यः बोधयति सोऽपि मार्गदर्शकः एव। किन्तु तस्य कृते सद्गुरुः इति नामान्तरेण वयं व्यवहरामः।

न केवलं विद्याविषये यः मार्गं दर्शयति सः मार्गदर्शकः भवति। किन्तु लोके वयं देशान्तरं यदा अटामः तदा अनभिज्ञातस्थलं यः परिचाययति सोऽपि मार्गदर्शकः इति पदेन व्यवहियते। अपि च विद्यास्तरे ये विद्यावारिधिः, विशिष्टाचार्यः इत्यादिपदवीः चिकित्सन्ति। तेषामपि कश्चन नाम्ना मार्गदर्शकः भवति। तत्तु नियमानुसारं सर्वेषां भवत्येव। किन्तु मार्गदर्शकशब्दः अस्माकं संस्कृतौ विशालार्थे परिगण्यते। यतोहि मार्गाः बहुविधाः भवन्ति। सन्मार्गाः, विपरीतमार्गाः चेत्यादयः। तत्र यन्मार्गं वयं प्रविशामः। तदनुगुणं तत्रापि पथप्रदर्शकः भवन्ति एव। मार्गदर्शकः यादृशः अस्मभ्यम् उपलभ्यते तदनुगुणमेव कार्येषु फलमपि वयं प्राप्नुमः। मार्गदर्शकः अस्ति इत्यतः किमपि कार्यं सिद्ध्यति एव इति न। “मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति” “प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति” इति चास्ति खलु सुन्दरी सूक्तिः। सर्वदा मार्गदर्शकाः लभन्ते इति नास्ति। यदा वयं प्रौढाः भवामः तदा उचितानुचितो विवेकः अस्मासु भवति। तदनुगुणं यः पन्थाः साधुः यश्च असाधुरिति वयं ज्ञातुं

शक्नुमः। तदवसरे आत्मा एव अस्माकं मार्गदर्शकरूपेण भवति। यदि अस्मासु सञ्चिन्तनं भवति। श्रूयते खलु सुभाषितम्-

“गुरवो बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः।

गुरवो दुर्लभाः सन्ति शिष्याः चित्तापहारकाः”॥

तस्मात् सद्गुरुरेव अस्माभिः अनुसर्तव्यः शरणीकरणीयः च। तदैव प्रारब्धे कर्मणि वयं यशस्काः भवामः।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनम्

तृप्ती साहु

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 926

महत्त्वम्

‘व्याकरण’ शब्दस्य व्युत्पत्तिः वि + आ + कृ + ल्युट् प्रत्ययस्य योगेन अभवत् । अर्थात् व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् । येन शब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययविधानं तत् व्याकरणमिति कथ्यते । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । वेदाङ्गानां विषये पाणिनीयशिक्षायां कथ्यते यत् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोतमुच्यते॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं।

तस्मात्साङ्गमधित्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥

रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम् -

(1) रक्षा

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति। व्याकरणाध्ययनस्य प्रधानलक्ष्यं वेदस्य रक्षा विद्यते। वेदस्योपयोगः यज्ञयागविधानेषु विद्यते। कस्य मन्त्रस्य प्रयोगः कस्मिन् यज्ञे भवेत् इति सैव विद्वान् कथयितुं शक्नोति यः एषु मन्त्रेषु आगतानां पदानां स्वरूपं जानाति। श्रुतेः प्रामाण्यं स्वीकृत्य व्याकरणस्याध्ययनं प्रति द्विजस्य कर्तव्यमस्ति।

(2) ऊहः

न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्राः निगदिताः 'ऊहः' एतस्यार्थो इति नवीनपदानां कल्पना यज्ञस्यावश्यकतानुसारम् एषां मन्त्राणां शब्दानां विभिन्नविभक्तिषु च विपरिणामः अनिवार्यो भवति। एतत्कार्यं व्याकरणज्ञानाद् एव कर्तुं शक्नोति।

(3) आगमः

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयः इति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने कृतो यत्नः फलवान् भवति।

(4) लघुः

“ब्राह्मणेनावश्यं शब्दाः ज्ञेयाः” इति न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपयेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्। लघुतायाः कृते व्याकरणस्य पठनपाठनम् अनिवार्यं भवति। व्याकरणस्य अध्ययनं सकलशास्त्राणां कुञ्चिका वर्तते, यथा सरलतया तेषां रहस्योद्घाटनं भवितुमर्हति।

(5) असंदेहः

याज्ञिकाः पठन्ति – स्थूलस्पृशतिमग्निवारुणिमनड्वाहिमालभेत इति। तस्यां संदेहः – स्थूला चासौ स्पृशति च स्थूलानि वा स्पृशन्ति यस्याः सा स्थूलस्पृशतीति। वैदिकशब्दानां विषये शङ्कायाः निवारणं व्याकरणेनैव कर्तुं शक्यते।

व्याकरणस्य महत्त्वविषये एका लोकोक्तिः प्रसिद्धा वर्तते -

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्॥

वचने का दरिद्रता

भवानी पात्र

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 928

विलक्षणेऽस्मिन् संसारे द्विप्रकारकं वचनं भवति - प्रियमप्रियञ्च । प्रियवचने काचित् अपूर्वाकर्षिका शक्तिः भवति । येन सा मानवानां चित्तम् आकर्षति । प्रियवाक्यस्य भाषणेन सर्वे जनाः संतुष्यन्ति । प्रियवचनेन महद् पुण्यं संजायते, अन्ततः सद्गतिरपि प्राप्यते । प्रियवचनं सर्वान्

जागतिकान् कामान् दोग्धि, असौभाग्यं दूरीकरोति, यशः प्रसारयति, अपूर्ण्यं च विनाशयति । यदि कश्चित् जनः अपराधं कृत्वा प्रिवचनम् उक्त्वा क्षमा याचते, तदा मनुष्याः तं क्षमन्ते । प्रियभाषणेन शत्रवः अपि मित्रायन्ते ।

परन्तु ये जनाः अप्रियवचनानि उच्चारयन्ति, तेभ्यः सर्वे कुप्यन्ति द्रुह्यन्ति च । खड्गेन छिन्नं शरीरस्याङ्गं कालक्रमेण स्वस्थं भवति, परं यदि कश्चित् जनः वीभत्सवचनं प्रयुज्य जनानां मर्मस्थलं विदारयति, तर्हि तत् कदापि न विस्मर्यते । उक्तं च -

"छिन्नं रोहति खड्गेन शरैर्विद्धंश्च रोहति।

वचो दुरुक्तवीभत्सं वाक्क्षतं तु न रोहति॥"

प्रियभाषणेन जिह्वायाः छेदनं न भवति, न चास्ति तालुपतनादि भयम् । अतः अस्माभिः अप्रियवचनं कदापि न वक्तव्यम्, अपितु प्रियमेव वक्तव्यम् । यतो हि उक्तम् -

"वचने का दरिद्रता"।

आधुनिकेऽस्मिन्काले केन्द्रीयविश्वविद्यालयमाध्यमेन संस्कृतस्य प्रचारः

पुपुनदासः

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 929

संस्कृतं संस्कृतेर्मूलं ज्ञानविज्ञानवारिधिः।

वेदतत्त्वार्थसंजुष्टं लोकाऽऽलोककरं शिवम्॥

सुविदितमेतत् समेषामपि शेमुषीमतां यत् भारते संस्कृतस्य कियन्महत्वं वरीवृत्यत इति। इदानीं संस्कृताभिवृद्धिः किम्प्रयोजिना ? किन्नाम संस्कृतमिति जिज्ञासितञ्चेत् परिष्कृतं परिशुद्धं, व्याकरणादिदोषरहितं यत् तद् संस्कृतम्। प्राचीनैः ऋषिभिः मुनिभिश्च भाषागत-दोषपरिष्कारेण अपशब्दादिनिवारणेन या परिष्कृता भाषा व्यवहृतिमायाति सैव संस्कृतभाषा इति नाम्ना सम्बोध्यते प्रशस्यते आद्रीयते च। सैव देववाणी, गीर्वाणवाणी, गीर्वाणगीरित्यादिभिर्नामधेयैः व्यवहृयते। सेयं भाषा भारतीयानां प्राणरूपिणी आचारविचाप्रवर्तिनी कर्तव्याकर्तव्यबोधिनी लोकद्वयहितसम्पादिनी च। इदमेवालक्ष्यमाधुनिककवयः विस्तृण्वन्ति -

उच्चाचारं विचारं चरिचरिणचये चारु संचारयन्ति,
सञ्चारोच्चारणं चोच्चमुचितरुचितं चेतसा चेतयन्ति।
सञ्चितं चोरयन्ति चिरपरिचरणा चञ्चुरा चञ्चरीव,
चर्च्यार्चामञ्चचञ्चुः शुचिरुचिमुचिरा सञ्चिदानन्दवाणी॥

एवं विद्यमानानां ग्रन्थानां, काव्यानां च संस्कृतस्य चारुत्वमुपवर्णितम् ।

संस्कृतस्य विपुलं साहित्यम् -

भारतवर्षस्य समस्तमपि प्राचीनवाङ्मयं संस्कृतभाषामाश्रित्यैवातिष्ठते। निखिलमपि वैदिकवाङ्मयम्, रामायणादिमहाकाव्यानि संस्कृतभाषाश्रितानि एवञ्च हिन्दुजनानां धर्मग्रन्थः आदिपुरुषः वेदोऽपि संस्कृतभाषायामेवास्ति सा च भाषेदानीं लुप्तप्रायेवास्ति। तस्याः प्रचाराय प्रसाराय च महान् परिश्रमः विधेयोऽस्माभिः।

अधुना वर्तमाना संस्कृतस्य स्थितिः दुस्सहा वर्तते। बहवो जनाः नैव जानन्ति संस्कृतं किमिति। तादृशानां ग्रामीणजनानां संस्कृतादज्ञानां कृते संस्कृतं परिज्ञापयितुं केन्द्रीयविश्वविद्यालयरूपोपायः श्रेयस्करोऽस्ति। यतो हि यस्य विद्यालयस्य यावती मान्यताऽस्ति, तया मान्यतया सर्वोऽपि लोकः संस्कृते आकृष्टो भवति।

केन्द्रीयविश्वविद्यालयमाध्यमेनसंस्कृताभिवृद्धेः उपायाः -

1. पुरा विविधशास्त्रेषु तलस्पर्शापाण्डित्यं पण्डिताः प्रापुः। इदानीं विद्यमानानां विदुषां संख्या क्षीयमाणा दरीदृश्यते। प्राचीनाध्ययनाध्यापनप्रणाल्याः शैथिल्यमेव अस्य निदानमतः तस्य पुनरुज्जीवनाय केन्द्रीयविश्वविद्यालयस्यापेक्षा अस्त्यैव। इदानीं संस्कृताध्ययनाध्यापनं भागशः संस्कृतेन भागशः प्रादेशिकभाषाभिश्च प्रचलति। परं सर्वेष्वपि विश्वविद्यालयेषु सर्वेष्वपि स्तरेषु संस्कृताध्ययनस्य माध्यमः अनिवार्यतया भवति चेत् संस्कृताभिवृद्धिः भवत्यैव।

2. केन्द्रीयविश्वविद्यालयमाध्यमेन नवीनशब्दानामाविष्कारः ।

अस्मिन्नाधुनिककाले विविधशास्त्रेषु आधुनिकविज्ञाने च विविधाः नूतनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तेषां समानार्थकशब्दानामाविष्करणाय भाषाशास्त्रविदां सहाय्येन, केन्द्रीयविश्वविद्यालयकरणेनापि सिद्ध्यति।

3. केन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य माध्यमेषु अधिकाधिकसंस्कृतकार्यक्रमाणां प्रसारः ।

इदानीं संस्कृते केचनैव कार्यक्रमाः आकाशवाण्यां दूरदर्शने च प्रसरन्ति। केन्द्रीयविश्वविद्यालयीकरणेन अधिकं प्रसारयन्ति।

4. केन्द्रीयविश्वविद्यालयेन विज्ञानविषयकग्रन्थानां प्रकाशनव्यवस्था।

संस्कृतभाषायां न केवलं साहित्यादिग्रन्थाः वरीवृत्यन्ते अपितु ज्योतिषराजनीतिशास्त्रादिविषयकाः अपि आविर्भविष्यन्ति। तेन आङ्ग्ले पाठयतां विज्ञानगणितभौतिकशास्त्रज्ञानां संस्कृते जिज्ञासा बोभूयते। इत्थं संस्कृतप्रचारप्रसाराय माध्यमोऽयं सम्राजते।

5. केन्द्रीयविश्वविद्यालयेन संस्कृते सांस्कृतिककार्यक्रमाणामायोजनम् ।

संस्कृताभिवृद्धये संस्कृतगीतकाव्यानां कालिदासादिमहाकवीनां काव्येभ्यः चितानां पद्यानां गायनार्थं विश्वविद्यालयेषु प्रतियोगिताः आयोज्यन्ते चेत्, जनान् आकर्षति तत्सर्वम्, अथ च सर्वकारस्य स्वयंसेवासंस्थानानाञ्च सहयोगेन संस्कृताभिवृद्धये केन्द्रीयविश्वविद्यालयानां निर्माणं सम्भवति येन संस्कृतमुन्नतिपथं नेतुं शक्यामः।

अद्येद्युः अत्याधुनिकयुगे संस्कृतभाषा अनर्घा प्रेष्टा च वर्तते । भारतस्य भाषैषा सांस्कृतिकः निधिः । विश्वसंस्कृतिपरिज्ञानाय संस्कृतभाषापरिहार्या । संस्कृतभाषाश्रयैव संस्कृतिः सुदूरपूर्ववर्तिषु ब्रह्मदेश-श्याम-राव-समुद्रादिद्वीपेषु प्रचारः भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमरूपवगमनाय संस्कृतं विहाय नान्याः गतिः। संस्कृतवाङ्मयाश्रयेणैव पाश्चात्यपौरस्त्ययोः संस्कृत्योः समन्वयः सम्पर्कः सङ्गतिः अवगम्यते। एवञ्च संस्कृतावृद्धये केन्द्रीयविश्वविद्यालयस्यापेक्षास्त्यैव इति।

सुवर्णा सद्वृत्ता विविधललितालङ्कृतिचणा,
गुणाढ्या निर्दोषा विबुधनिवधराधितपदा।
सुरीतिप्रदयाता भवविभवरूपाश्रितरसाः,
सदेयं सर्वाणी जयतु सरवाणीह सततम्॥

योगः

प्रकाश चन्द्र मेहेर

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 930

अस्य योगशास्त्रस्य रचयिता महर्षि पतञ्जलिः। अयं पतञ्जलिः जीवः ईश्वरश्चेति तत्त्वद्वयं स्वीकरोति। “धर्मार्थिकाममोक्षाणामारोग्यमूलमुत्तमम्” धर्मस्य अनुष्ठानम्, अर्थोपाजनम्,

दिव्यकामना, शिवसङ्कल्पेनसन्ततिप्राप्तिः एवं मोक्षस्य सिद्धिः इति चतुर्विधपुरुषार्थान् सिद्धीकर्तुं सरलतोभावेन मानवैः भवितव्यम्। चित्तवृत्तिनिरोधः एव योगः। योगेन प्रकृतिपुरुषविवेकः तत्पश्चात्कैवल्यं प्राप्तुं शक्नोति अभ्यासेन वैराग्येण च चित्तवृत्तिनिरोधः भवति । श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उक्तञ्च -

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥

पदार्थानुरूपं चित्तविकारो भवति। तेनैव आत्मा तान् बोधयति- योगशास्त्रानुसारम् आत्मा निर्विकारः। सदैव परिवर्तितेषु चित्तवृत्तिषु तस्य प्रतिबिम्बपतनेन परिवर्तनमाभासते। फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणः सत्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः तद्विपर्ययया असिद्धिः तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः तुल्यः भूत्वा कर्माणि करणीयानि। अभ्यासेन वैराग्येण च चित्तवृत्तिनिरोधो भवितुं शक्यते। इत्थमभ्यासरूपेण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधिप्रभृतयोऽङ्गानि। तेषामभ्यासेन प्रकृतिपुरुषविवेको भवति। ईश्वरप्रणिधानमपि अभ्यासान्तर्गतम्। अनेनापि चित्तवृत्तिनिरोधः भवितुं शक्यते। अस्माकं जीवने योगस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। येन मनुष्यस्य आचारे व्यवहारे च परिवर्तनम् आगच्छति ।

भारतीयशिक्षाव्यवस्था

बसन्त बाहाला

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 931

प्राचीनकाले भारतदेशः 'विश्वगुरु' इति नाम्ना विज्ञायते स्म, परन्तु सम्प्रति भारतस्य कीदृशी स्थितिः वर्तते विषयोऽयं तु निश्चयेन विचारणीयः एव । अस्य कारणं किम् ? अयम् अपि चिन्तनीयः विषयः वर्तते । मम दृष्ट्या अस्य मुख्यं कारणमेकमेवास्ति, तच्च वर्तमानकाले भारतीयशिक्षाव्यवस्था ।

शिक्षायाः प्रथमरश्मिः भारतवर्षे एव अपतत् इति सर्वे जानन्ति एव । यदा सम्पूर्णसंसारः गहनान्धकारे शयनं करोति स्म। तदा भारतीयाः ज्ञानस्य सागरे निमज्जनं कुर्वन्ति स्म । अस्माकं

देशादेव शिक्षायाः प्रचारः प्रसारश्च सम्यकरूपेण अभवत्। यदा संसारस्य अन्यदेशेषु मानवाः पशुः इव विचरन्ति स्म तदा भारतीयाः शिक्षिता भूत्वा सम्यक्तया जीवनं यापयन्ति स्म । यतोहि तस्मिन् समये भारतस्य शिक्षाव्यवस्था सुदृढा आसीत् । अत एव तस्मिन् काले भारतं विश्वगुरुः इति नाम्ना अपि प्रस्थितः आसीत् ।

कालान्तरे भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां परिवर्तनं जातम् । भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः उपरि शनैः शनैः पाश्चात्यशिक्षायाः प्रभावः जातः । तस्याः शिक्षायाः कोऽपि आधारः तु नासीदेव परन्तु तस्याः प्रभावः अस्माकं सुव्यवस्थितशिक्षाव्यवस्थायाः उपरि अपतत् । भारतीयशिक्षायाः आधारः संस्कृतभाषा अस्ति इति तु सर्वे जानन्ति एव । संस्कृता, परिष्कृता, परिमार्जिता, व्याकरणादिदोषरहिता इयं भाषा संस्कृतम्, एतस्याः भाषायाः स्थाने आङ्गलभाषायाः जागरणम् तदानीमभवत् । तस्याः एव पतनं जातमित्युक्ते शिक्षाव्यवस्थायाः दशा का भविष्यति ? इत्यस्मिन् विषये भवन्तः एव चिन्तयन्तु । प्राचीनकाले भारतीयजनाः संस्कृतभाषायाः माध्यमेन एव अध्ययनं कुर्वन्ति सः। अत एव तस्मिन् काले भारतदेशः विश्वगुरुः आसीत् ।

अधुना भारतीयाः स्वीयसंस्कारान् विस्मृत्य वेगेन पाश्चात्यसंस्कारान् धारयन्ति । तत्रापि मुख्यरूपेण तु युवानः पाश्चात्यसंस्कारान् स्वीकुर्वन्ति । युवानः कस्यापि देशस्य प्रगतेः आधारशिला भवन्ति । यदि ते एव स्वीयसंस्कारान् त्यक्त्वा विदेशीयसंस्कारान् अनुसरन्ति चेद् देशस्य स्थितिः कीदृशीस्यादिति चिन्तनीयोऽयं विषयः।

अतः देशस्य पुनः पूर्वस्थितेः प्राप्त्यर्थं किं करणीयम् ? इति प्रश्ने सति, उत्तरम् अस्माकं समक्षे अस्ति यत् -

देशस्य शिक्षाप्रक्रियायां संशोधनं करणीयम् । देशस्य शिक्षाप्रक्रिया ईदृशी भवेत् यया देशस्य सर्वाङ्गीणः सर्वोत्तमश्च विकासः भवेत् । आधुनिकोऽयं युगः पुनः संस्कृतस्य युगः स्यात् । शिक्षायाः प्रत्येकस्मिन् अपि क्षेत्रे संस्कृतभाषा अनिवार्या स्यात्, आधुनिकशिक्षा स्यात् परं तथा सह षोडशसंस्कारणाम्, वेदानाम्, धर्मशास्त्राणां ज्ञानमपि सर्वेषां भवेत् । यतः वास्तविकतया अस्माकं सर्वाङ्गीणः सर्वोत्तमश्च विकासः भविष्यति, येन निश्चयेन भारतं पुनः संसारे विश्वगुरुरिति पदं प्राप्तुमर्हति ।

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः

द्वितीकृष्ण पाणीग्राही

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 935

अस्मिन् प्रपञ्चे मनुष्याणां भावानाम् आदानप्रदानस्य एका प्रक्रिया सर्वथा प्रचलति। भावानाम् आदानप्रदानाय नैकाः मार्गाः भवन्ति तेषु वाणी अपि एकं प्रधानमङ्गं भजते। इयम् एव वाणी मानवं सुशिक्षितं सुप्रतिष्ठितं च सम्पादयति । वाणी एव मनुष्यस्य सर्वविधसमस्यानां समाधाने साहाय्यं करोति इतरसंकटापन्नेषु च रक्षति। उदाहरणार्थं यथा कुरुक्षेत्रे अर्जुनमुद्दिश्य श्रीकृष्णः आदिदेश यत् -

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥

(श्रीमद्भगवद्गीता १७/१५)

अस्यार्थः वर्तते वाक्यम् उद्वेगरहितम्, सत्यम्, हितप्रेमयुक्तञ्च भवति चेद् स्वाध्यायेन अभ्यसनेन च वाणी तपोनिष्ठा, परिष्कृता प्रभावपूर्णा च भवति। एवं रूपेण साधुवाणीं प्रयुज्य श्रीकृष्णेन अर्जुनस्य मोहभङ्गः अपि कृतः।

इत्थमेव मानवाः सम्प्रति समाजे तु परस्परं प्रीतिं सौहार्दं च संस्थाप्य स्वकार्याणि साधयन्ति। वाणी लोकेऽस्मिन् कुत्रचित् स्थलेषु हितसाधिका सत्यपि दुष्प्रवृत्तिमानवानां कृते परिपालनाय कष्टकरा अनुभूयते। उदाहरणतया विभीषणेन रावणस्य हितसाधनाय आदिष्टः वर्तते यत् -

सुलभाः पुरुषाः राजन् सततं प्रियवादिनः।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥

(रामायणयुद्धकाण्डः १६/२१)

प्रीतियुक्तं मनोहरसाधकं च वक्षमाणपुरुषाः अनायासेन लभ्यन्ते परन्तु अप्रियसत्यवचनस्य वक्ता श्रोता च कष्टेन एव प्राप्येते किञ्च तद्वचनं श्रवणे यदि कटुः स्याच्चेदपि अप्रत्यक्षरूपेण तद्वचनं हितसाधकमेव भवति।

एवं रूपेण समाजेऽस्मिन् मानवानां भावानां विनिमयं हितसाधकं मनोहरसाधकञ्च यदि भवति चेत् मानवानां मध्ये सामञ्जस्यबलं दृढतां प्राप्नोति। प्रीत्या वाणी प्रयुज्य परस्परं सम्मिल्य सहकार्यं क्रियते चेत् मानवः आदर्शपूर्णजीवनम् अतिवाहितुमर्हति।

भारतीयशिक्षादर्शनयोर्सम्बन्धः

गुम्मडिमङ्गतायारु

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 936

शिक्षा एवं दर्शनमिति शब्दौ भिन्नौ चेदपि लक्ष्यार्थः समानः वर्तते। संसारे मानवजीवननिमित्तं शिक्षा एवं दर्शनम् उभयोः आवश्यकता अनिवार्या भवति। पुनः शिक्षा तथा दर्शनस्य लक्ष्यं एकमेव भवति, ज्ञानोपार्जनमेवं मानवानां कृते उभयोः आवश्यकता अस्ति। दर्शनं मानवजीवनस्य लक्ष्यनिर्धारणं करोति। एवं तत्र निर्धारणे शिक्षा एका माध्यमरूपा भवति। पुरातनकालादारभ्य आधुनिकयुगेऽपि शिक्षायाः महत्त्वं सर्वत्र अवलोक्यते। यथा पुरातनकाले व्यक्तित्वनिर्माणे शिक्षा विद्यारूपेण प्रचलिता आसीत्, गुरुकुलेषु मनुष्याः वेदशास्त्रादीनां ज्ञानग्रहणं विधाय तेषां जीवनं सार्थकं विहीतवन्तः। तथैव इदानींतन समाजेऽपि शिक्षायाः आवश्यकता व्यक्तित्वनिर्माणे भवति।

शिक्षा शब्दः शिक्ष् विद्योपादाने इति धातुना निष्पन्नः भवति। दर्शनं दृश् धातोः ल्युट् प्रत्यये सति निष्पन्नं भवति। इतोऽपि दृश्यते ज्ञायते विचार्यते परमतत्वम्, अनेन इति दर्शनम्। दर्शनं नाम तत्वज्ञानम्। एवञ्च दर्शनं प्राचीनकालादारभ्य वर्तमानयुगेऽपि महत् योगदानं ददाति। यथा पुरातनयुगे मनुष्याणां व्यक्तित्वघटने दर्शनशास्त्रादि पठनम् नूनमेव आसीत्। तथैव इदानीमपि दर्शनस्य महत्त्वं व्यक्तित्वघटने अधिकम् अवलोक्यते। एवं हि द्वयोर्मध्ये नित्यसम्बन्धः भवति।

शिक्षायाः माध्यमेन अधिकाधिकरूपेण ज्ञानप्राप्तिः भवति। एवं शिक्षा तथा भारतीयदर्शनम् अस्माकं जीवनं सञ्चालयितुम् साध्ये भवतः। परस्परसम्बन्धेन मानवजीवनस्य महत्त्वम् उभाभ्यां साध्यते। एवम् उत्तममार्गेषु च एते अस्मान् नयन्ति। शारीरिकमानसिकविकासार्थं शिक्षादर्शनयोः अध्ययनं सर्वैरपि अवश्यमेव करणीयम्।

रामायणम्

वेङ्कटरमण गणपति हेब्बार

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः – 941

“वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कविता वनचारिणः।

गुणवन् रामकथानकं को न याति परां गतिम्॥”

इदं वाक्यम् अक्षरशः तथ्यम्। बहुभ्यः बहुधा श्रोतुमपीदं रामायणं न हि कस्यापि सहृदयस्य रसिकस्य मनसि अलम्भावमापादयति। आदिकाव्यत्वेन प्रसिद्धमिदं श्रीमद्वाल्मीकिमहर्षिविरचितं रामायणं न केवलं कालापेक्षया आद्यम्, अपि तु “क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः” इत्युक्ते रमणीयकविशिष्टेषु काव्येषु आद्यं रमणीयतममिति वचनं नूनं विदितवेदनमेव।

“रामायणम्” इति पदञ्च एवं व्याकुर्वन्ति रामः अयनं (प्रतिपाद्यः) यस्य तत् रामायणम् इति एकः रामस्य अयनं रामायणम् इत्युक्ते रामचरितम् इत्यर्थः इत्यपरः। रामः अय्यते (प्राप्यते) अनेन इति रामायणम् इति कश्चन। परन्तु एषु अर्थेषु रामचरितस्येव प्रतिपादकत्वात् “रामायणम्” इत्यर्थः साधुतमः। अस्य काव्यस्य प्रसिद्धिश्च रामायणम् इत्येव। रामायणपदस्य रामस्य अयनमिति व्युत्पत्ति सिद्धम्। अत्र संज्ञायां णत्वविधानेन रामायणपदस्य संज्ञात्वेऽपि यौगिकार्थः न परित्यक्तुं शक्यः। न हि इदं पदं डित्थादिपदवत् केवलं रूढम्, किन्तु योगरूढम्। एवञ्च अस्य काव्यस्य रामचरितमेव विषयः इति एतन्नाम्ना स्पष्टमवगम्यते।

तमसायाः नद्याः तटे विहरन् व्याधनिहृतसहचरशोकसंविद्धहृदयां रुदतीं चक्रवाकीं दर्शं दर्शं महर्षेः वाल्मीकेः करुणापरिपूर्णहृदयं कवितारूपेण प्रस्फुटितमासीत्। अनन्तरं रामायणं विरच्य भगवान् वाल्मीकिः तस्य प्रचारस्य समुचितम् आधिकारिणं चिन्तयन् आसीत्। तदा द्वौ कुमारौ समुपस्थितौ। तच्चिन्ताशमनायैव महर्षिश्चतावेव रामायणप्रचाराय समुचितौ अधिकारिणाविति तदर्थं पर्यगृहीत्। अनन्तरं तयोः चतुर्विंशतिसहस्र (२४,०००) श्लोकयुक्तम् इमम् आदिकाव्यं रामायणं क्रमेण –

बालकाण्डम्, अयोध्याकाण्डम्, अरण्यकाण्डम्, किष्किन्धाकाण्डम्, सुन्दरकाण्डम्, युद्धकाण्डम्, उत्तरकाण्डम् इति अन्वर्थनामानि सप्तकाण्डानि उपदिदिशुः।

कस्यापि युगस्य साहित्यं तात्कालिकस्य समाजस्य दर्पणो भवति। तत्र राष्ट्रस्य आशानाम् आकाङ्क्षाञ्च अभिव्यक्तिः भवति। रामायणे वैदिकाः एव विचाराः सविस्तारं व्याख्याताः सन्ति। अपूर्वायां शैल्यां प्राचीनानाम् आर्याणां साहसिकगौरवमयञ्च जीवनम् अनुपमायां सङ्गीतमय्यां

छन्दोबद्धायां संवेदनशीलशैल्यां चित्रयित्वा महाकविः वाल्मीकिः साहित्यं कलायाः भव्ये स्वरूपे ससर्ज। सजीवघटनानां भावनानाञ्च अङ्कनेन महाकविः मानवीयदृष्ट्या तादृशविवेचनाभिः च तत्सृष्टं साहित्यं साधारणजनस्यापि कृते रसस्य आनन्दस्य च स्रोतः स्वरूपं सञ्जातम्। विदुषां समीक्षाणां रामायणमहाकाव्यविषये इदं समीक्षणं समुचितं यत् 'नास्ति कश्चन पक्षः मानवजीवनस्य यस्य दृश्याङ्कनं' रामायणे न प्राप्यते, नापि वर्तते तथाविधः कश्चन सिद्धान्तः, यस्य आभासः तत्र नोपलभ्यते।

लौकिकपक्षे महाकविः वाल्मीकिः मूलतः स्वकीये महाकाव्ये कलायाः जीवनस्य च सुन्दरतायाः अनुपमं समन्वयं "सत्यं शिवं सुन्दरं" च तत्र साकारञ्चकार। रसपेशलं वर्णनं रामायणस्य हृदयमस्ति। यद्यपि परिवर्तितं कवीनां काव्यम् अलङ्कारभारनतम् व्यग्रमिव लक्ष्यते किन्तु आदिकवेरस्य काव्यस्तु सहजस्वाभाविकतया भावसौन्दर्यचेतनया च सम्प्रक्तमेव भासते। गुणाः अलङ्काराः ध्वन्यादयश्च यद्यपि भेदोपभेदसहिताः अत्र काव्ये प्राचुर्येण समुपलभ्यन्ते, तथापि प्राधान्यस्तु आत्मभूतस्य रसस्यैव अत्रास्ति। यदि इदमुच्येत यत् महाकाव्यस्य सर्वप्रथमं सर्वगुणसम्पन्नञ्च निदर्शनं वाल्मीकिरामायणमेव अस्ति, तर्हि न स्यात् काऽपि अतिशयोक्तिः।

अत एव भारतीयसाहित्ये समाजे च यः प्रभावः रामायणस्य अङ्गीकृतः नाद्यावधि कस्यचन अन्यस्य काव्यस्य कृते समुपलभ्यते। रामायणोपजीव्यानां नाटकानां, महाकाव्यानां, गीतकाव्यानां चम्पूकाव्यानाञ्च संख्या बहला अस्ति। भारतीये जनजीवनेऽपि अस्य अविनाशी प्रभावो लक्ष्यते। अस्य देशस्य मनीषा सदा त्यागमेव सर्वातिशयमानवीयगुणं स्वीचक्रे। रामायणे च महोच्छ्रस्य परिवारस्य सैव त्यागकथा वर्णिता अस्ति। पितुः दशरथस्य पुत्रवियोगे प्राणत्यागः सुतस्य रामस्य पितुः दशरथस्य मातुः कैकेयाश्च वचनं पालयतः गृहत्यागः, भार्यायाः सीतायाः अनुजस्य लक्ष्मणस्य च रामस्य कृते ऐश्वर्यत्यागाः भ्रातुः भरतस्य अग्रजस्य रामस्य कृते सर्वविधैश्वर्यसुखत्यागः एते सर्वेऽपि त्यागाः स्नेहेनैव सुखेन विहिताः विद्यन्ते।

रामायणस्य अध्ययनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या ऐतिहासिकदृष्ट्या वा उपयोगी वर्तते, अपि तु व्यावहारिकदृष्ट्यापि परमोपयोगी वर्तते। इदं हि भारतीयजीवनमूल्यानामाधारशिला वर्तते। गहनजीवनारण्यपथभ्रष्टानां जनानां कृते रामायणस्य श्लोकः वेदवाक्यमिव मार्गदर्शनं करोति। समाजस्य उच्चतमवर्गतः निम्नतमवर्गं यावत् सर्वेषु वर्गेषु रामायणस्य व्यापकः गम्भीरश्च प्रभावः वर्तते। अत्र इदमेव निदर्शनं यत् इदानीन्तनकालेऽपि रामस्य रामायणस्य च अस्तित्वं मन्यमानाः अयोध्यायां राममन्दिरं निर्मातुम् अनुज्ञां ददुः। कापि अन्या साहित्यिकी, धार्मिकी वा कृतिः एतस्य तुलनायां प्रस्तोतुं न शक्यते। रामायणे न केवलम् अस्माकं मानसेषु रमते अपितु सर्वेषां

आकाङ्क्षासु, भावनासु, आचारेषु, व्यवहारेषु च सम्प्रक्तं वरीवर्ति। अनेनैव महाकाव्येन भारतीय मानसेषु रामराज्यस्य स्वर्णमयीपरिकल्पना अङ्कितता वर्तते।

इदं खलु जायापत्योः सम्बन्धम्, पितृपुत्रयोः कर्तव्यम्, गुरुशिष्ययोः पारस्परिकव्यवहारम्, भ्रातुः भ्रातरं प्रति कर्तव्यम्, व्यक्तेः समाजं प्रति उत्तरदायित्वम्, आदर्शस्य पितुः मातुः सुतस्य भ्रातुः पतये जायायाश्च चित्रणम्, आदर्शगृहस्य जीवनस्य अभिव्यक्तिरूपं महाकाव्यमस्ति रामायणम्। रामायणं भारतीयसंस्कृतेः आकाशदीपः। इदं न केवलं काव्यं महाकाव्यं वा वर्तते अपि तु इदं हि आर्यजातेः आचारशास्त्रम्, धर्मशास्त्रञ्च वर्तते। इदं खलु मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणआदर्शं प्रस्तौति। रामायणे सभ्यसमाजस्य स्थितिविशेषाः अशनपानादिप्रकाराः, वेषभूषारीतिपरम्पराः मनोरञ्जनप्रकाराणि धर्मस्य दर्शनस्य च विशदं स्वच्छं च वर्णनं सचित्रं समुपलभ्यते। स्वयमेव भगवता रामायणप्रणेतामहर्षिणा स्वकीयं महाकाव्यं 'पुरातनः इतिहासः' इति अभिहितम्।

भारतीयसंस्कृतौ यानि मौलिकानि तत्त्वानि यथोहि आध्यात्मिकता, धर्मपरायणता, कर्मणः फलं, पुनर्जन्म, यमनां नियमानं च परिपालनं, पञ्चमहायज्ञाः, वर्णाश्रमव्यवस्था, विश्वबंधुत्वभावना समन्वयवदिता, पुरुषार्थचतुष्टयम् इत्यादीनि तानि सर्वाण्यपि तत्र रामायणमहाकाव्ये निबिडतया सन्निविष्टानि दृश्यन्ते। रामायणस्य आदर्शश्लिष्टाउक्तयः अस्माकं जनानां जिह्वासु सदैव नरीनृत्यन्ते।

भारतीयपरम्परायां रामायणं खलु महाकाव्यं सदापि 'इतिहासः' इति स्वीक्रियते। शैलीदृष्ट्या रामायणं समुत्कृष्टं काव्यमस्ति, तथापि विषयवस्तुदृष्ट्या घटनादृष्ट्या च इदं महाकाव्यम् इतिहासमिव भाति। पितुरादेशात् रामस्य वनगमनम्, वनवासविधौ रामेण राक्षसानां संहारः, रावणकृतं सीतापहरणम्, हनुमता सीतायाः अन्वेषणम्, लङ्कायाश्च महासङ्ग्रामः रामपक्षकृतः रावणपक्षपराजयः तेनैव च रूपेण असत्ये सत्यस्य, अधर्मे धर्मस्य च विजयः इत्यादयः विषयाः रामायण महाकाव्ये सन्ति। यथार्थघटनानां वर्णनं यत् रामायणमहाकाव्ये कृतं विद्यते तत् महाकाव्यं निश्चयेनैव महत्वदायीम् ऐतिहासिकं महाकाव्यम् इतिहासो वा भवितुमर्हति।

अनेन विवेचनेन इदं वक्तुं समुचितमस्ति यत् वाल्मीकीयम् आदिकाव्यं रामायणं तादृशम् अजरम् अमरञ्च महाकाव्यं वर्तते, यस्य महत्वं सांस्कृतिक-साहित्यिक-राजनैतिक-ऐतिहासिक दृष्टिभिः सर्वातिशायी वरिवर्ति।

शिक्षाप्रशासनस्यार्थः परिभाषा च

शिवप्रसादकेशन्

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 942

शिक्षाप्रशासनं शिक्षायाः गत्यात्मकपक्षः वर्तते। शिक्षादर्शनं शिक्षायाः उद्देश्यानि निर्धारयति। शिक्षाप्रशासनं शिक्षणपद्धतिं तत्वानि च विवृणोति। शिक्षाप्रशासनमेतेषामुद्देशानां प्रास्यर्थं शिक्षामुद्यमरूपेणोपस्थापयति। शिक्षाप्रशासनं दर्पणमिव समाजस्य स्थितिं विद्यालयद्वारा प्रदर्शयति, परिवर्तनार्थं प्रयतते च। विद्यालयः समाजस्य लघुरूपं भवति। समाजस्य प्रत्येकं नागरिकं तत्र समायोजितुं शिक्षाप्रशासनावसरं प्रकल्पयति। परं शिक्षाप्रशासनं भिन्न भिन्नरूपेण व्याख्यातं वर्तते। प्रधानपरिभाषाणामवलोकनेन तदवगम्यते।

१.स्टिपन् ऐ नेजविच् (1969)

शिक्षाप्रशासनं शैक्षिकसंस्थायाः पूर्वनिर्धारितोद्देश्यानां प्रास्यर्थं विविधसाधनानां क्रियाशीलतायाः, निर्वहणस्य, उत्तेजनस्य, एकीकरणस्य च प्रक्रिया वर्तते।

२.एन् एस् एस् इ (National society for the study of education)

सुदीर्घनायकत्वस्य योगदानेन सह विशालसामाजिकदूरदृष्ट्या शैक्षिकक्रियाकलापानाम्, योजनानाम्, कार्यक्रमाणाम्, सौविध्यानाञ्च शैक्षिकमार्गदर्शकरूपसामाजिकनैपुण्यमेव शैक्षिकप्रशासनं वर्तते।

३.कन्सैस् एज्युकेशन डिक्शनरि (1982)

शिक्षाप्रशासने शैक्षिकसंस्थायाः व्यवस्थापनम्, सङ्घटनम्, क्रियान्वयनम्, निरीक्षणञ्च समन्वितं वर्तते। सामान्यतः पाठनं विहाय संस्थायाः सर्वाणि कार्याणि समन्वितानि भवन्ति।

४. गुड् महोदयः

“डिक्सनरी आफ् एज्युकेशन” अनुसारं प्रशासने निर्धारितानां नियमानाम् अनुरोधेण शैक्षिकसङ्घटनस्य क्रियाकलापानां सर्वेऽपि प्रविधयः, सर्वाश्च प्रक्रियाः शैक्षिकप्रशासने निहिताः भवन्ति।

उपर्युक्ताभिः परिभाषाभिः पञ्चशः प्रमुखाः अंशाः स्पष्टतां यान्ति।

- शिक्षाप्रशासनमेकं सामञ्जस्यपूर्णं, संघीभूयकार्यकरणेन समग्रसाधनानां प्रयत्नानाञ्च क्रियाशीलतारूपप्रधानं वर्तते।
- शैक्षिकोद्देश्यानां प्राप्तौ विशिष्टं पात्रं निर्वहति।

- शिक्षाप्रशासनं व्यक्तिविकासे, सामाजिकविकासे च सहयोगं प्रददाति।
- छात्राणाम्, शिक्षकाणाम्, अभिभावकानाम्, सामाजिकानाञ्च प्रयत्नैः शिक्षाप्रशासनं समन्वयं, साफल्यञ्च प्राप्नोति ।
- शिक्षाप्रशासनं सामाजिकप्रक्रिया वर्तते, येन सामाजिकपरिवर्तनमपि संपद्यते।

राष्ट्रनिर्माणे शिक्षाशिक्षकयोः योगदानम्

माधवः

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 947

शिक्षा कस्यापि राष्ट्रस्य आत्मारूपेण तिष्ठति यां विना राष्ट्रस्य कल्पना एव न क्रियते। सा शिक्षा मानवानां कृते भवतु अथवा पशूनां कृते। पशूनां कृते शिक्षा केवलं जीवनयापनाय भवति, परं च मानवानां शिक्षा न केवलं उदरपूरणार्थमपि च समाजे प्रतिष्ठायै, दयाभावनायै, नैतिकमूल्याय, धर्माय, कर्त्तव्याकर्त्तव्याय, परोपकाराय, इत्यादिरूपेण सर्वाङ्गीणविकासाय भवति। यया विना मानवः पशोः अपेक्षया अधमः भवति। यतोहि पशवः तु येन-केन प्रकारेण उदरं पोषयित्वा मानवानां कृते अहर्निशं परोपकारं कुर्वन्तः भवन्ति। परं च अशिक्षिताः मानवाः न तु सम्यक्तया उदरं पूरयन्ति तथा च अहर्निशं समाजे विषरूपेण स्थित्वा संस्कृतेः, प्रकृतेश्च मूलं कर्तयन्ति। तथा संस्कृतेः कर्तनं भवति चेद् राष्ट्रस्य कर्तनं भवति एवं रूपेण राष्ट्रस्य विनाशः भवति।

अतः यथा आत्मना विना शरीरस्य अस्तित्वं नास्ति तथैव शिक्षां विना राष्ट्रस्यास्तित्वं नास्ति। अतैव शिक्षिका राष्ट्रस्य तादृश्यावश्यकता विद्यते यस्योपरान्ते कस्यापि वस्तुनः आवश्यकता न भवति। यथात्मा शरीरस्य सर्वावश्यकतां पूरयति तथैव शिक्षा सर्वासामावश्यकानामावश्यकतां पूरणं करोति इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। यतोहि मानवानां जीवने चतस्रः आवश्यकताः भवन्ति धर्मार्थकाममोक्षश्च। एतासामावश्यकतानां पूर्तिः केवलं शिक्षा एव करोति। अतः मानवः शिक्षितश्चेद् राष्ट्रं शिक्षितं, राष्ट्रं शिक्षितश्चेद् तस्य विकासः निश्चितः एव।

मन्येऽहं शिक्षायाः विना राष्ट्रस्य कल्पना न क्रियते। शिक्षायाः उपरि शिक्षकः भवति यं विना शिक्षायाः कल्पना न सम्भवति। कोऽपि शिक्षकः कस्यापि राष्ट्रस्य राष्ट्रपितारूपेण विद्यते यः शिक्षया राष्ट्रस्य पालन-पोषणं करोति। एकस्मिन् शिक्षके वैज्ञानिकस्य, चिकित्सकस्य, अभिनेतुः, मातुः, पितुः

इत्यादीनां गुणाः निवसन्ति तान् गुणानाश्रित्य स्वकीयान् शिष्यान् पाठयति। अस्माकं परम्परायां तु शिक्षकस्य स्थानं सर्वोपरि विद्यते उक्तञ्च -

“गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुस्साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्री गुरुवे नमः॥”

प्रकृतिः

रश्मिता

शिक्षाशास्त्री द्वितीयवर्षम्

अनुक्रमाङ्कः - 949

शून्यतायाः विशालप्राङ्गणे (क्रीडाङ्गणे)

क्रीडति इन्द्रधनुः गगने

विकीरति तस्य स्वर्णिमकिरणानि ॥ [१]

प्रकृतिः शाश्वद्भवति महनीया

तस्याः मायां को वा जानाति

सजीवानिर्जीवा वा सा ॥ [२]

यस्याः उपरि शोभन्ते उत्तुङ्गपर्वताः

केन उपादानेन निर्मितं शरीरं तस्याः

नानाविधरूपेण रूपायिता सा मधुमयी प्रकृतिः ॥ [३]

रूपस्यादरो जगति सर्वदा भवति

प्रकृतिजाः सर्वे भवन्ति शोभनीयाः

वन-वृक्ष-लता-समुद्र-गिरि-पर्वताः ॥ [४]

शब्दमयजगतः रूपमयावताराः

सर्वे प्रतिफलनं यान्ति प्रकृत्याम्

यस्याः विना निर्देशं रवेरुदयम् अस्तं न ॥ [५]

इङ्गितेन च वितरति चन्द्रः शीतलकिरणम्

प्रकृतेः प्रधानतां को वा न जानाति

अतः सदा प्रकृतिः प्रधाना भवति ॥ [६]

सर्वमिदं मिथ्या, प्रकृति तु सत्यशिवरूपा

या कदा लयं न याति, सर्वदा सा सनातनी

सर्वे स्व स्व कार्यं समाप्य प्रकृतौ यान्ति विलीनाः ॥ [७]

अवशेषं केवलं शून्यं महाशून्यं महाशून्यम्

हिन्दीधारा

एक आदर्श शिक्षक की भूमिका

छाया गडदे

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 802

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः॥

मनुष्य को गुणवान, ज्ञानवान एवं विनम्र इत्यादि बनने के लिए शिक्षा अत्यन्त आवश्यक है क्योंकि बिना शिक्षा के मनुष्य पशुतुल्य होता है। यथा - भर्तृहरि जी ने नीतिशतक में कहा है

“ विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता

विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥”

मनुष्य के कार्य , व्यवहारादि में सुन्दरता, शिष्टता, सभ्यता आदि शिक्षा के माध्यम से ही आती है। शिष्ट, सभ्य, सौम्य और विनम्र बनने के लिए एक आदर्श शिक्षक की आवश्यकता होती है। शिक्षा जगत में आदर्श शिक्षक का गौरवपूर्ण स्थान है। बच्चों की शिक्षा का पूर्ण दायित्व शिक्षक पर ही निर्भर करता है। समाज और राष्ट्र के निर्माण में शिक्षक का महत्वपूर्ण योगदान होता है। शिक्षक चाहें तो देश को रसातल में पहुंचा सकता है और चाहे तो देश को स्वर्ग बना सकता है। एक आदर्श शिक्षक ही देश के लिए योग्य नागरिक का निर्माण कर देश के भविष्य को बना सकता है।

गुरु का अर्थ - गुरु का अर्थ शास्त्र में बताया गया है कि - गु का अर्थ है अन्धकार / अज्ञान तथा रु का अर्थ है प्रकाश /ज्ञान अर्थात् गुरु व्यक्ति को अज्ञान रूपी अन्धकार से ज्ञानरूपी प्रकाश की ओर ले जाता है इसलिए गुरु को साक्षात् ईश्वर माना गया है। गुरु वह होता है जो अपने शिष्यों एवं छात्रों को सन्मार्ग पर चलने के लिए हमेशा उनका मार्गनिर्देशन करते हैं एवं उन्हें सही मार्ग पर चलने के लिए सही दिशा देते हैं। गुरु का अर्थ है - “गृणात्युपदिशति वेदशास्त्रविद्यामाचारं च स गुरुः, आचार्यः पिता वा” गुरु उनको कहते हैं जो हमेशा (प्रतिदिन, प्रतिक्षण)

“ स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताघ्नता जानता संगमेमहि ॥”

(ऋग्.. ५/५१/१५)

की शिक्षा देते हैं और ऐसी शिक्षा केवल एक सच्चा, अच्छा, ईमानदार, आदर्श एवं उत्तम शिक्षक ही दे सकता है। उत्तम शिक्षक वही है, जो ज्ञानी भी हो और अपने ज्ञान को दूसरों में संप्रेषित करने में सक्षम हो। ऐसे शिक्षक को ही सर्वोपरि प्रतिष्ठापित करना चाहिए अर्थात् ऐसे आदर्श शिक्षक ही प्रतिष्ठा के योग्य होते हैं। यथा कालिदास ने मालविकाग्निमित्र में कहा है -

“ श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥”

(मालविकाग्निमित्रम्)

ऐसे आदर्श शिक्षक ही समाज में पूजनीय, सम्माननीय, प्रतिष्ठित एवं आदरणीय होते हैं। उपनिषद् में भी कहा गया है - “मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्य देवो भव, अतिथिदेवो भव”। गुरु देवतुल्य होता है जिस प्रकार देवता हमारे अच्छे -बुरे समय में हमारी सहायता करते हैं उसी प्रकार एक आदर्श शिक्षक भी हमारी ज्ञानार्जन एवं विकट परिस्थितियों में हमारी सहायता करते हैं।

आदर्श शिक्षक का महत्त्व - राष्ट्र का सच्चा और वास्तविक निर्माता एक आदर्श शिक्षक ही होता है क्योंकि वह अपने विद्यार्थियों को शिक्षित - दीक्षित एवं विद्वान् बनाकर ज्ञान की एक ऐसी अखण्ड ज्योति जला देता है। जो देश और समाज के अन्धकार को दूर कर ज्ञान का प्रकाश फैलाती है। प्रत्येक देश के विद्यार्थी उस देश के भावी निर्माता होते हैं इसलिए उनका सामाजिक, नैतिक एवं मानसिक विकास शिक्षक पर ही निर्भर करता है। जैसे शिक्षक शिक्षा देंगे वैसे ही विद्यार्थी बनेंगे इसलिए आदर्श शिक्षक का होना आवश्यक है। एक आदर्श गुरु में नम्रता और श्रद्धा होती है इसलिए कबीर जी ने कहा है -

“ ऐसी बाणी बोलिए मन का आपा खोए ।

अवरन को शीतल करे, आपहु शीतल होय ॥”

शिक्षक उस कुम्हार के समान होता है जो शिष्य रूपी घड़े को अपने प्रयत्नों द्वारा सुन्दर, सुशोभित रूप प्रदान करता है। हमारी संस्कृति में तो गुरु को मात - पिता एवं ईश्वर से भी बड़ा बताया गया है। कबीरदास ने तो गुरु को ईश्वर से बड़ा बताकर कहा है कि यदि गुरु और ईश्वर दोनों खड़े हो तो मैं सबसे पहले गुरु के ही चरणस्पर्श करूंगा क्योंकि गुरुने ही मुझे ईश्वर की पहचान कराई है। कबीरदास का दोहा -

“ गुरु गोविन्द दोऊ खडे काके लागूं पाय ।

बलिहारी गुरु आपने गोविन्द दियो बताय ॥”

आदर्श शिक्षक के गुण –

१) विषय का पूर्णज्ञाता	८) उत्तम वेशभूषा
२) समय की पाबन्दी	९) धैर्यवान्
३) ज्ञान – पिपासु	१०) उच्च गुणवत्ता
४) अनुशासन का पालनकर्ता	११) आत्मविश्वासी
५) कर्तव्यपरायण	१२) उत्तम सम्प्रेषक
६) विनम्र	१३) सदाचारी
७) कुशल एवं प्रभावशाली वक्ता	१४) उत्तम मार्गदर्शक

अतः कहा जा सकता है कि एक आदर्श शिक्षक ही समाज एवं राष्ट्र की उन्नति में सहायक होता है। आदर्श शिक्षक एवं आदर्श विद्यार्थी ही देश के भविष्य होते हैं, इनके बिना देश एवं समाज की स्थिति भी अच्छी नहीं हो सकती। इनके बिना देश रसातल को ही प्राप्त होगा। अतः हमारे राष्ट्र एवं समाज को आगे बढ़ाने के लिए आदर्श शिक्षक का होना आवश्यक है। ये ही देश के भविष्य हैं, इनके बिना देश एवं समाज की कल्पना भी नहीं की जा सकती।

अपने आप पर विश्वास

जयन्त कुमार सरकार

शिक्षाशास्त्र प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क – 809

आत्मविश्वास एक ऐसा आदर्श है जो कि सभी प्राणियों को सर्वाधिक सहायता करता है। यदि यह आत्मविश्वास और भी विस्तृत रूप से प्रचारित होता या कारण रूप से कार्यरूप में परिणत हो जाता तो मेरा दृढ़ विश्वास है कि जगत में जितने दुःख और समस्याएं हैं वे अधिकांश समाप्त हो जाता। मानव जाति के समग्र इतिहास में सभी महान पुरुषों महिलाओं में यदि कोई सशक्त प्रेरणा रही तो वो है – “आत्मविश्वास”। वे महान लोग इस विश्वास के साथ जन्म लिए थे कि वे महान बनेंगे और बने भी। मनुष्य कितनी भी गिरी हुई अवस्था में पहुंच जाए, एक समय ऐसा आता है जब उस समय के साथ ऊर्ध्वगामी मोड़ लेता है और अपने आप पर भरोसा करने लगता है।

जो व्यक्ति स्वयं से घृणा करने लगता है तब मान लीजिए उसका पतन का द्वार खुल चुका है और यही बात राष्ट्र के विषय में भी है। अतः हमारा पहला कर्तव्य यह है कि हम स्वयं से घृणा न

करें क्योंकि आगे बढ़ने के लिए स्वयं पर विश्वास रखना अत्यावश्यक है और फिर ईश्वर में। जिसे स्वयं पर विश्वास नहीं उसे ईश्वर में कभी विश्वास नहीं हो सकता।

“तुम जो कुछ सोचोगे वहीं हो जाओगे”। यदि तुम अपने आप को दुर्बल सोचोगे तो दुर्बल हो जाओगे, बलवान सोचोगे तो बलवान। इससे हमें यह शिक्षा मिलती है कि अपने आप को बलवान समझो, न कि दुर्बल। यह भाव हम में चाहे अब तक प्रकट न हुआ हो पर हममें हैं जरूर। हममें ज्ञान, शक्ति, पवित्रता और स्वाधीनता का भाव विद्यमान हैं, फिर हम इन सब को क्यों नहीं व्यक्त कर सकते? इसीलिए कि इन पर हमारा विश्वास नहीं है। यदि इन सब पर विश्वास कर सकें तो विकास जरूर होगा।

संसार के इतिहास में ऐसा कम ही व्यक्तियों का इतिहास है जिनमें आत्मविश्वास था। जैसे - स्टीव जोब्स, मेसी, रोनाल्डो, अमिताभ बच्चन, स्टीफेन विलियम हैकिंग आदि। यह आत्मविश्वास अंतस्थित शक्तियों को प्रकट कर देता है, तब व्यक्ति कुछ भी कर सकता है। असफला तब प्राप्त होती है जब तुम अन्तस्थित शक्तियों को अभिव्यक्त करने की चेष्टा नहीं करते। जिस क्षण व्यक्ति यह आत्मविश्वास खो देता है, उसी क्षण वह असफलता को बुलावा देता है।

आत्मविश्वास की कुछ परिभाषाएं विद्वानों के मतानुसार -

अपनी क्षमता को पहचानकर और उस पर विश्वास करके कोई एक बेहतर दुनिया बना सकता है- दलाई लामा।

बड़े काम करने के लिए आत्मविश्वास पहली अनिवार्यता है - सैम्युएल जॉसन।

सफलता के लिए आत्मविश्वास आवश्यक है और आत्मविश्वास के लिए तैयारी।

NCERT का संपूर्ण परिचय

मुकुल राय

शिक्षाशास्त्र प्रथमवर्ष

अनुक्रमांक - 811

भूमिका

NCERT को हिन्दी में (राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद) इस नाम से जाना जाता है जिसका English में full form इस प्रकार National council of educational

research and training है। यह भारत सरकार द्वारा बनाया गया एक संगठन है। यह कक्षा १ से लेकर कक्षा १२ तक के students के लिए विभिन्न भाषाओं में सभी विषयों को लिए किताबें प्रकाशित करता है, जिस कारण इस संस्था का नाम NCERT दिया गया है।

What is NCERT?

इंटरमीडिएट विद्यालयों को शिक्षा से जुड़े सभी मामलों पर केन्द्र सरकार एवं राज्य सरकार को सलाह देने को लिए स्थापित किया गया है। NCERT के प्रमुख कार्य अच्छी शिक्षा में प्रशिक्षण को सहयोग देना होता है। स्कूलों में शिक्षा पद्धति में लाए गए बदलाव और अन्य शैक्षणिक संगठनों से जुड़े लगभग हर एक कार्य में NCERT की उपस्थिति किसी न किसी रूप में रहती है।

NCERT की स्थापना

भारत सरकार को शिक्षा मंत्रालय ने २७ जुलाई १९६१ को राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद की स्थापना कि थी। लेकिन इसने १ सितंबर १९६१ को औपचारिक रूप से अपना अभिनय शुरु किया और इस संस्थान का नाम NCERT रखा गया है। इसका उद्देश्य शिक्षा को बढ़ावा देना और उसका विकास करना है और परिषद की स्थापना सात मौजूदा राष्ट्रीय सरकारी संस्थानों को मिलाकर कि गई थी। जो निम्न लिखित है।

१. केन्द्रीय शिक्षा संस्थान।
२. टेक्स्ट बुक रिसर्च केंद्रीय ब्यूरो।
३. केन्द्रीय शैक्षिक और व्यावसायिक मार्ग दर्शन ब्यूरो।
४. माध्यमिक शिक्षा के लिए विस्तार कार्यक्रम निदेशालय।
५. राष्ट्रीय शिक्षा संस्थान।
६. राष्ट्रीय मौलिक शिक्षा केन्द्र।
७. नेशनल इंस्टीट्यूट ऑफ ऑडियो विजुअल एजुकेशन।

कई अन्य शैक्षणिक संस्थानों में एनसीईआरटी सहयोगी तौर पर कार्यरत है। इनमें प्रमुख है

१. राष्ट्रीय शिक्षा संस्थान, नई दिल्ली।
२. केन्द्रीय शिक्षा प्रौद्योगिकी संस्थान, नई दिल्ली।
३. पं. सुदरलाल शर्मा केन्द्रीय व्यावसायिक शिक्षा संस्थान भोपाल।
४. क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान अजमेर।
५. क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान, भोपाल।
६. क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान, भुवनेश्वर।

७. क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान, मैसूर।

८. उत्तर पूर्वी क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान, शिलांग।

NCERT का प्रमुख उद्देश्य—

इसका उद्देश्य शिक्षा से जुड़े मामलों में सुधार करना तथा शैक्षिक अनुसंधान को बढ़ावा देने , अभिनव विचारों और अभ्यासों का प्रयोग करना , शिक्षकों को शिक्षा में सुधार लाना , शिक्षा सम्बन्धी सामग्री की पूर्ति करना है और इसके उद्देश्य निम्न हैं -

१. बचपन कि शिक्षा।
२. राष्ट्रीय पाठ्य रूप रेखा को लागू करना।
३. प्राथमिक शिक्षा सार्वभौमिकरण (यूईई)।
४. व्यावसायिक शिक्षा।
५. लड़कियों की बाल शिक्षा।
६. प्रतियोगी मूल्य शिक्षा।
७. शिक्षकों की शिक्षा में सुधार।
८. छात्रों के विचारों में सुधार।

शिक्षा का महत्त्व

चन्दनबिशाल

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 812

आज की आधुनिक दुनिया में शिक्षा सबसे महत्वपूर्ण उपकरण है। शिक्षा एक और सभी को एक जीवन लक्ष्य प्राप्त करने का अधिकार देती है। शिक्षा सभी आयु-समूहों में महत्वपूर्ण है।

विद्यार्थी

बच्चे स्कूल में अपनी शिक्षा के माध्यम से कई विषयों और कई जीवन कौशल सीखते हैं। अंग्रेजी, गणित, विज्ञान, भाषा, सामाजिक विज्ञान, कला और शिल्प ऐसे कुछ प्रमुख विषय हैं जिन्हें बच्चे स्कूल में अपनी शिक्षा के माध्यम से सीखते हैं। जीवन कौशल सीखना शायद अच्छी शिक्षा का सबसे महत्वपूर्ण उद्देश्य है। खेलना और अच्छे सामाजिक कौशल सीखना भी स्कूली शिक्षा का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है।

किशोर

किशोर शिक्षा मुख्य रूप से करियर विकास पर केंद्रित है। कॉलेज शिक्षा वयस्क दुनिया के लिए छात्रों को तैयार करने के लिए आगे के जीवन कौशल प्रदान करती है। हालांकि मुख्य उद्देश्य उन्हें अपने चुने हुए कार्यक्षेत्र में अकादमिक ज्ञान, प्रौद्योगिकी प्रशिक्षण और कौशल प्रशिक्षण से जोड़ता है।

इसके विभिन्न प्रकार हो सकते हैं

इंजीनियरिंग, चिकित्सा, कानून, इलेक्ट्रॉनिक्स, प्रशासनिक, भाषा, कला, प्रबंधन, वाणिज्य, वित्त, आदि। वयस्क: वास्तविक जीवन में, वयस्क आयु-समूहों में और जीवन भर कुछ हद तक शिक्षा जारी रहती है। एक संपूर्ण जीवन जीने के लिए, हर व्यक्ति को अपने जीवन स्तर में नए जीवन कौशल के बारे में सीखने और शिक्षित करने के लिए खुले दिमाग होना चाहिए। वयस्कों के रूप में आप अपने करियर कौशल को उन्नत करने के लिए शैक्षिक पाठ्यक्रम अपना सकते हैं, अपने करियर के अलावा नए कौशल सीख सकते हैं, नई प्रौद्योगिकियाँ सीख सकते हैं, नई भाषाएँ सीख सकते हैं, विशेष रूप से आज की तेजी से बदलती दुनिया में, अपने आप को शिक्षित करना महत्वपूर्ण है। बदलती दुनिया के अनुरूप रहने के लिए नवीनतम तकनीकी विकास।

शिक्षा की कमी क्यों है आज ?

इसकेतन साहा

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क -813

स्कूल की कमी -

आज भी कई ऐसे गाँव हैं, जहाँ स्कूल नहीं है। गाँव के बच्चों को शिक्षा प्राप्त करने के लिए कई किलोमीटर दूर जाना पड़ता है। जिस कारण कुछ लोग जा पाते हैं, लेकिन अधिकतर नहीं जा पाते हैं।

जनसँख्या वृद्धि -

देश की जनसँख्या दिन प्रतिदिन बढ़ती जा रही है, इसका प्रभाव देश के हर क्षेत्र में नजर आ रहा है। जनसँख्या वृद्धि का भी प्रभाव इसमें नजर आ रहा है, हर व्यक्ति को शिक्षा नहीं मिल पा रही है। जितनी जनसँख्या है उसके हिसाब से स्कूल नहीं खुल रहे हैं।

पैसों की कमी -

देश में आज भी गरीबी मुख्य समस्या है। कई ऐसे परिवार हैं जिन्हें एक समय के खाने के लिए भी बहुत मेहनत करनी पड़ती है, ऐसे में वे लोग पढाई के लिए अतिरिक्त धन कहा से लायेंगे। धन की कमी के चलते परिवार का मुखिया बच्चों को शिक्षा देने में असमर्थ होता है। इसके साथ ही लोगों की यह भी सोच होती है कि, अगर बच्चा स्कूल जायेगा तो पैसे कमाने के लिए काम नहीं करेगा और पैसा ज्यादा जरूरी है। (कई बार एक परिवार में एक बच्चे को शिक्षा देने के लिए बस पैसे होते हैं)

महंगी शिक्षा -

भले ही आज देश में शिक्षा के लिए बड़ी बड़ी मुहीम चलाई जा रही, योजनायें निकाली जा रही हैं, लेकिन इन सब के बावजूद अच्छी शिक्षा आज महंगी है। सरकारी स्कूलों की हालत आज किसी से छुपी नहीं नहीं है, और प्राइवेट स्कूलों की शिक्षा महंगी है।

लड़कियों को शिक्षा नहीं दी जाती -

समाज में आज भी लड़के - लड़कियों में फर्क किया जाता है। लड़कियों को शिक्षा देने के अधिकार पर आज भी समाज भिन्न विचार रखता है। छोटी अवस्था में लड़कियों को घर के काम करने की ही शिक्षा दी जाती है, और लड़कों को बस स्कूल भेजा जाता है।

शिक्षा का स्तर कठिन है -

स्कूल में आज पढाई का स्तर बहुत बदल चुका है, बसते का बोझ बढ़ता ही जा रहा है। कई बच्चे इससे घबराते हैं और स्कूल नहीं जाना चाहते हैं। आजकल स्कूल की पढाई में बच्चों के साथ साथ माँ बाप को भी मुख्य भूमिका निभानी पड़ती है, लेकिन जो माँ बाप अशिक्षित होते हैं, उन्हें यहाँ परेशानी से गुजरना पड़ता है।

स्कूल है पैसे कमाने का जरिया -

स्कूल आजकल पैसा कमाने का जरिया बन गया है। ढेरों स्कूल तो खोले जा रहे हैं, लेकिन शिक्षा का स्तर गिरता जा रहा है। पढाई को छोड़ सब होता है, और फीस के नाम पर अधिक से अधिक पैसा लिया जाता है।

अंतरराष्ट्रीय योग दिवस

सौम्यरञ्जन प्रधान

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 814

योग की परिभाषा-

हालांकि योग की परिभाषा भिन्न मतों के अनुसार भिन्न रही है। जिसे कई रूप में परिभाषित किया गया जैसे कि-

संयोग इत्युक्तः जीवात्म परमात्मने अर्थात् जीवात्मा तथा परमात्मा का पूर्णतया मिलन ही योग है। (विष्णुपुराण)

सिद्धासिद्धयो समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते (2/48) अर्थात् दुःख-सुख, लाभ-अलाभ, शत्रु-मित्र, शीत और उष्ण आदि द्वन्दों में सर्वत्र समभाव रखना योग है। (भगवद्गीता) कुशल चितैकगता योगः अर्थात् कुशल चित्त की एकाग्रता योग है।

'योग शब्द 'युजिर योग तथा 'युज संयमने धातु से भी उत्पन्न हुआ है, किन्तु तब इस स्थिति में योग शब्द का अर्थ क्रमः योगफल अथवा जोड़ से है। आत्मा और परमात्मा के मिलन को भी योग की संज्ञा दी जाती रही है। योग एक, ऐसी कठिन व सरल साधना है जिसको धारण करने से हृदय की विकृतियों का शुद्धि करण होना निश्चित है। वर्तमान समय में योग जैसे प्राचीन संस्कृति विलुप्त होने की कगार पर थी। किन्तु कुछ महापुरुषों के अथक प्रयासों से, योग जैसे क्रिया को विश्व मंच पर पिछले कई वर्षों में जो ख्याति प्राप्त हुई, वह अपने आप में एक बड़ी उपलब्धि से कम नहीं है। वर्तमान में योग के कारण ही विश्व के लोगों ने शायद भारत की आत्मिक शक्ति को अवश्य पहचान लिया होगा। यदि प्रत्येक व्यक्ति योग को, अपने जीवन में गंभीरता से अपना ले, तो विश्व पटल पर, निरोगी काया के साथ-साथ, अध्यात्म की गंगा का, अविरल बहना निश्चित है। किन्तु समस्त विश्व में योग क्रिया को धरातल पर उतारना काफी कठिन है। योग जो, कि भारतीय संस्कृति का अभिन्न अंग है, की छाप समस्त विश्व पटल पर पुनः तब पड़ी जब संयुक्त राष्ट्र संघ ने योग के महत्व पर मंथन कर, 21 जून 2015 को प्रथम बार अंतरराष्ट्रीय योग दिवस मनाने का निर्णय लिया। इस अवसर पर 192 देशों और 47 मुस्लिम देशों ने योग दिवस का आयोजन कर सिद्ध कर दिया कि असंभव कार्य भी संभव हो सकता है। तत्पश्चात संयुक्त राष्ट्र संघ ने भविष्य में भी विश्व में प्रति वर्ष 21 जून को योग दिवस मनाने की भी घोषणा की।

सूक्ष्म शिक्षण

शुभ राय

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 815

सूक्ष्म शिक्षण प्रशिक्षण में कक्षा शिक्षण प्रक्रियाओं की शिक्षा के लिए एक प्रशिक्षण प्रणाली है। सूक्ष्म शिक्षण पर शोधकार्य के आधार पर स्पष्ट हो चुका है कि इस प्रणाली से कम समय में अधिक लाभान्वित हुआ जाता है। वास्तव में यह कौशल शिक्षण प्रशिक्षण का एक तरीका है। जिसमें प्रशिक्षणार्थी विषय के एक भाग को एक शिक्षण कौशल के रूप में प्रयोग करके छात्रों के एक छोटी संख्या को अल्प समय तक पढ़ाता है। प्रशिक्षणार्थी जब पढ़ाना समाप्त करता है, तब पर्यवेक्षक उस सुझाव देते हैं। सुझाव के आधार पर प्रशिक्षणार्थी दोबारा पाठयोजना निर्माण करते हैं। यदि फिर पाठयोजना की आवश्यकता हुई तो तीसरी बार वही पाठ्यविन्दु पढ़ाता है। सूक्ष्म शिक्षण कला शिक्षण प्रशिक्षण की एक व्यवहारात्मक विधि है।

सूक्ष्म शिक्षण प्रणाली का आविष्कार 1968 ई. में अमेरिका देश के स्टेनफोर्ड विश्वविद्यालय में हुआ। इस प्रणाली का आविष्कार डीएलन ने किया है। डीएलन ने बताया - "सूक्ष्म शिक्षण कक्षा के आकार एवं कक्षा सभा के रूप में शिक्षण जटिलताओं को कम करता है"। सूक्ष्म शिक्षण में वास्तविक शिक्षण की जटिलताओं को चार प्रकार से व्यक्त किया जाता है -

(1) पाठ्यवस्तु को छोटा किया जाता है।

(2) कक्षा की अवधि 35 - 40 मिनट से घटाकर 5 -10 मिनट तक किया जाता है।

(3) छात्रों के संख्या घटाकर 5 - 10 तक किया जाता है।

(4) शिक्षण के अनेक कौशलों पर ध्यान न देकर एक कौशल को एक समय में अभ्यास के लिए लिया जाता है।

इस प्रकार से पाठ्यवस्तु, समय, छात्र-संख्या, कौशलों को घटाकर सूक्ष्म किया जाता है।

सूक्ष्म शिक्षण का अनेक परिभाषा हैं। उनमें से प्रमुख परिभाषाएँ इस प्रकार है -

डी. डब्ल्यू.एलन के अनुसार - "सूक्ष्म शिक्षण सरलीकृत शिक्षण प्रक्रिया है जो छोटे आकार की कक्षा में कम समय में पूर्ण होती है"।

प्रो. बी. के. पासी के अनुसार - "सूक्ष्म शिक्षण एक प्रशिक्षणविधि है जिसमें छात्राध्यापक किसी एक शिक्षण कौशल का प्रयोग करते हुए थोड़ी अवधि के लिए छोटे छात्र समूह को कोई एक सम्प्रत्यय पढ़ाता है"।

एलन और रियान ने अपनी पुस्तक "माइक्रोटीचिंग" में सूक्ष्म शिक्षण को पाँच मूलभूत सिद्धान्तों पर आधारित बताया -

- (1) सूक्ष्म शिक्षण वास्तविक शिक्षण है।
- (2) इस प्रणाली में साधारण शिक्षण की जटिलताओं को कम कर दिया जाता है।
- (3) एक समय में किसी भी एक विशेष कार्य एवं कौशल के प्रशिक्षण पर ही बल दिया जाता है।
- (4) अभ्यास की प्रक्रिया पर अधिक नियंत्रण रखा जाता है।
- (5) परिणाम सम्बन्धी ज्ञान एवं प्रतिपुष्टि के प्रभाव की परिधि विकसित होती है।

पूर्वलिखित तथ्यों के आधार पर बताया जा सकता है कि सूक्ष्म शिक्षण वास्तविक शिक्षण का महत्वपूर्ण भाग है।

महावाक्यविवेक

अमित कुमार

शिक्षाशास्त्री प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क — 819

येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।

स्वादस्वादू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥1॥

जिससे देखता है, सुनता है, सूँघता है, बोलता है, स्वादु अस्वादु को जानता है, उसीको "प्रज्ञान" कहा जाता है। 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' ये चार महावाक्य हैं। जिनसे मुमुक्षु को मोक्ष के साधन ब्रह्मात्मैकता का ज्ञान हो जाता है। इन्हीं चारों वाक्यों के अर्थों का निरूपण इस पर करण में किया है। सबसे प्रथम ऋक्शाखा के ऐतरेयारण्यके 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इस महावाक्य का अर्थ बताया जाता है कि—चक्षु और श्रोत्र के द्वारा बाहर निकली हुई अन्तःकरण की वृत्ति से उपहित जिस चैतन्य से यह संसार रूपादि पदार्थों को देखा करता और शब्दों को सुना करता है, नासिका के द्वारा बाहर निकली हुई अन्तःकरण वृत्ति को उपाधि बनाये हुए जिस चैतन्य से शब्द बोले जाते हैं, रसना से निकले हुए अन्तःकरण की वृत्ति को अपनी उपाधि बनाये हुए जिस चैतन्य से स्वादु और अस्वादु रस पहचाने जाते हैं, एवं और भी सकलेन्द्रियों तथा अन्तःकरण की भिन्न भिन्न वृत्तियों से जिस चैतन्य की सूचना तत्त्वदर्शी को जब तब मिला करती है उसी चैतन्य को इस महावाक्य में 'प्रज्ञान' कहा गया है।

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।

चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि ॥2॥

अब ब्रह्मात्मैकता शब्द का अर्थ बताया जाता है (उत्तम कहाने वाले) चतुर्मुख इन्द्र तथा (मध्यम कहाने वाले) मनुष्यों में तथा (अधम कहाने वाले) घोड़े गाय आदि में (एवं आकाशादि भूतों में) जो चैतन्य व्यापत हो। रहा है (जिस से इस जगत के जन्मस्थिति और प्रलय हो भी रहे हैं और प्रतीत भी हो रहै है) वही ब्रह्मात्मैकता है। क्यों कि सब जगह रहने वाला प्रज्ञान ही ब्रह्म है। इसी से कहता हूं किमुझे में भी जो प्रज्ञान है वह भी ब्रह्म ही है (क्यों कि मेरे और उनके 'प्रज्ञान' में कोई भी भेद नहीं है) ।

परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणि।

बुद्धेः साक्षितयास्थित्वास्फुरन्नहमितीर्यते॥3॥

(अब यजुः शाखा की बृहदारण्यक उपनिषद्के 'अहं ब्रह्मास्मि' इस वाक्य के अर्थ को प्रकट करने के लिये इस श्लोक में 'अहं' शब्द का अर्थ बताया जाता है) यों तो सभी देहों में परमात्मा परिपूर्ण हो रहा है और वह सभी की बुद्धियों का साक्षी भी है, परन्तु जब किसी अधिकारि देह में परिपूर्ण हुआ वह परमात्मा, बुद्धि के साक्षि रूप में अधिकारी को भासने भीलग पड़ता है तब उसी स्फूर्तियुक्त परमात्मा को इस वाक्य में 'अहं' (मैं) कहा गया है। यद्यपि परात्मतत्त्व समस्त देशों, सम्पूर्ण कालों, तथा सकल वस्तुओं से अपरिच्छिन्न ही है, परन्तु वह इस मायाकल्पित जगत्में माया की ओढ़नी ओढ़कर छिप कर बैठ गया है । जब तो वही परमात्मा शमदमादि साधनो से युक्त होने के कारण, ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति के योग्य बने हुए, और श्रवणमननादि किये हुए, मनुष्यादि के अधिकारि शरीर में, बुद्धिमान किं वा सूक्ष्म शरीर का भासा हो कर फिर प्रकाशित होने लग पड़ता है—इस महावाक्य का 'अहं' शब्द की ओर कोइ शारा कर रहा है ।

स्वतः पूर्णः परात्मान्नब्रह्मशब्देनवर्णितः ।

अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेनब्रह्मभवाम्यहम्॥4 ॥

(अब इसी 'अहंब्रह्मास्मि' महावाक्य में ब्रह्मशब्द का अर्थ बताया जाता है) स्वभाव से ही (देशकालादि के परिच्छेद मेंने आनेवाले) परिपूर्ण परमात्मा को इस महावाक्य में जो कि 'अस्मि' (हूँ) पद है, उससे जजीव और ब्रह्म की एकता का परामर्श किया गया है । जिसका यही सारांश होता है कि मैं ब्रह्म ही हूँ। (मनुष्यादि देहों के परिच्छेद में आकर कैदी बना हुआ— इन देहेन्द्रियादि रूपी उपनेत्र की क्षुद्र और संकीर्ण दृष्टि से ही विचार करने वाला— क्षुद्रप्राणी मैं नहीं हूँ) ।

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम्।

सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वंतदितीयते॥5॥

अब सामवेद शाखा के छान्दोग्य उपनिषद्के 'तत्त्वमसि' इस महावाक्य का अर्थ बताने के लिए पहले (तत्) पद का लक्ष्य अर्थ बताया जाता है। सृष्टि से पहले जो सजातीय, विजातीय और स्वगत भेद से शून्य, तथा नाम रूप से रहित सद्ब्रह्म "सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इस श्रुति में बतायी गई हैं, सृष्टि बन जाने के बाद अब भी वह सद्ब्रह्म वैसी की वैसी ही है, यह बात विचारदृष्टि से ही देखने की है। उस सद्ब्रह्म में अब भी कोई शिकार नहीं आया है "तत्त्वमसि" इस महावाक्य का (तत्) शब्द उसी की ओर को इशारा कर रहा है [तत्शब्द के उस लक्ष्यार्थ तक केवल अधिकारी की ही उदारदृष्टि पहुँच सकती है। जिसका यह देह अन्तिम देह हो, जिसको इस देह के पश्चात्दूसरा देह मिलना ही नहीं हो, उसी को हम अधिकारी देह कहते हैं। सब से पिछले देह को ही विद्याधिकारी देह भी कहा जाता है।

श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्रत्वंपदेरितम्।

एकताग्राह्यतेऽसीतितदैक्यमनुभूयताम्॥6॥

अब "तत्त्वमसि" के (त्वं) पद का लक्ष्यार्थ बताया जाता है। श्रवणादि का अनुष्ठान करके जिन से इस महावाक्य को समझना है, उसके देहेन्द्रियों किं वा तिनो देहों से अलग रहने वाला, उसके तीनों देहों का साक्षि, जो कोई भी पदार्थ है, उसी को इस महावाक्य का "त्वं" पद लक्षणा से कहता रहा है। इसीवाक्य के 'असि' पद से "तत्" और "त्वं" दोनों पदों में रहने वाली एकता का ग्रहण अधिकारी को कराया जाता है। ममुक्षु लोगों को चाहिये कि उन 'तत्' और 'त्वं' पदार्थों की जो एकता अब प्रमाण पुष्ट हो चुकी है उसका दिव्यानुभव वे भी लें।

स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितोमतम्।

अहंकारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेतिगीयते॥7॥

अब क्रमानुगत अथर्ववेद के अयमात्मा ब्रह्म इस वाक्य के अर्थ काव्याख्यान करते हुए (अयम्) और (आत्मा) इन दोनों का जो अभिप्राय है उसको क्रम से दिखाया जाता है। जो तत्त्वदर्शी स्वयं प्रकाश होने के कारण ही प्रत्यक्ष हो रहा हो, उसको इस महावाक्य का (अयम्) कर रहा है। क्यों कि यह तत्त्वदर्शी धर्माधर्मादि के समान सदा परोक्ष रहने वाला नहीं है तथा घटादि के समान दृश्या पदार्थ भी नहीं है। अहंकार से लेकर देह पर्यन्त (अहंकार प्राणी मन इन्द्रिय तथा देह का) जो संघात है, उस सभी का अधिष्ठान तथा सभी का साक्षि होने के कारण जो तत्त्वदर्शी सभी से प्रत्येक है, किं वा सभी का आन्तर है, इस महावाक्य में उसी को (आत्मा) कहा गया है। क्यों कि वह तो सभी के अन्दर व्याप्त रहने वाली वास्तु है।

दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।

ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥8॥

अब अयमात्मा (ब्रह्म) इस महावाक्य के ब्रह्म शब्द का जो अर्थ विवक्षित है उसका वर्णन किया जाता है। इस दृश्यमान क्षणभंगुर जगत का जो सत्यतत्त्व है, उसी को (ब्रह्म) शब्द कह रहा है। स्वयंप्रकाश तथा आत्मरूप जो ब्रह्म है वह यह आत्मा ही तो है। सब को सदा प्रत्यक्ष रहने वाले इस आत्मा से भिन्न कोई भी ब्रह्म नाम का तत्त्व नहीं है। आकाशादि जगत, जो किदृश्य होने के कारण ही मिथ्या है, इस जगत का जो अधिष्ठान है—इस जगत की बाधा हो जाने पर भी जो पारमार्थिक तत्त्वशेष रह जाता है, जिनको सच्चिदानन्द स्वरूप भी कहा जाता है, वहीं तो इस वाक्य के (ब्रह्म) शब्द का अर्थ है। महावाक्य का संपिण्डित अर्थ तो यह हुआ कि—ऐसा जो स्वयंप्रकाश तथा आत्मरूप ब्रह्म है वह यही आत्मा है। इस आत्मा से भिन्न किसी को ब्रह्म समझना भारी भूल है।

शिक्षा के वैयक्तिक तथा सामाजिक उद्देश्य

वेदपाल साहू

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 820

परिचय

मानव बड़ा है अथवा समाज ? यह प्रश्न प्राचीनकाल से ही विद्वानों के समक्ष विचारणीय रहा है। कुछ विद्वान्समाज की अपेक्षा व्यक्ति के व्यक्तित्व पर बल देते हैं, को कुछ समाज के हित के समक्ष व्यक्ति को बिलकुल महत्व हीन मानते हुए उसे समाज की उन्नति के लिए बलिदान तक कर देने के पक्ष में हैं। इस वाद विवाद के आधार पर की शिक्षा के वैयक्तिक तथा सामाजिक उद्देश्यों का सर्जन हुआ है।

वैयक्तिक उद्देश्य का अर्थ

शिक्षा का वैयक्तिक उद्देश्य एक प्राचीन उद्देश्य है। इस उद्देश्य के सार्थक समाज की अपेक्षा व्यक्ति को बड़ा मानते हैं। उसका विश्वास है कि व्यक्तियों के बिना समाज को रीकल्पना है। व्यक्तियों ने ही मिलकर अपने हितों की रक्षा करने के लिए समाज की रचना की है तथा समय-समय पर संस्कृति, सभ्यता एवं विज्ञान के क्षेत्रों में भी अपना-अपना योगदान दिया है।

संसार में समस्त अच्छी बातों की उत्पत्ति व्यक्ति के स्वतंत्र प्रयासों द्वारा होती है। इस सत्य को ध्यान में रखते हुए व्यक्ति का हित तथा उसका विकास ही शिक्षा का उद्देश्य होना चाहिये।

जब व्यक्ति को उसकी मूल-प्रवृत्तियों के अनुसार व्यवहार करने से रोक कर उसके उपर सामाजिक आदर्शों को बल पूर्वक थोपा जाता है तो वह नाना प्रकार के मानसिक रोगों का शिकार बन जाता है। यह अमनोवैज्ञानिक है। अतः व्यक्ति की मूल-प्रवृत्तियों को ध्यान में रखते हुए उसके सामने ऐसी परिस्थितियों को उत्पन्न करना चाहिये जिससे उसका स्वाभाविक विकास होता रहे।

व्यक्ति अपने हितों के लिए समाज का निर्माण करता है। अतः शिक्षा का उद्देश्य व्यक्तित्व का विकास होना चाहिये। समाज की संस्कृति तथा सभ्यता व्यक्तियों के द्वारा ही एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक परिभारित रूप से आगे बढ़ती है। ऐसी दशा में व्यक्तिक विकास शिक्षा का महत्वपूर्ण उद्देश्य है।

व्यैक्तिक उद्देश्य के विपक्ष में तर्क :-

शिक्षा के व्यैक्तिक उद्देश्य को आत्मनुभूति के रूप में उचित माना जा सकता है। परन्तु आत्माभिव्यक्ति के रूप में इसके निम्नलिखित दोष हैं -

वास्तविक जीवन के लिए

इस उद्देश्य के अनुसार प्रत्येक बालक की शिक्षा उसकी जन्मजात शक्तियों तथा रुचियों के अनुसार होनी चाहिये। परन्तु, प्रत्येक बालक की रुचियाँ तथा प्रवृत्तियाँ अगल-अलग होती हैं, इसलिए प्रत्येक बालक के लिए शिक्षा के अलग-अलग उद्देश्य निर्धारित करने होंगे। तथा सबके लिए अलग-अलग पाठ्यक्रमों की व्यवस्था करनी होगी।

मनुष्य के सामाजिक स्वरूप की उपेक्षा

प्रत्येक व्यक्ति सामाजिक प्राणी है। उसके व्यक्तित्व का विकास समाज के सहयोग से ही होता है। अतः समाज के इस त्रण को चुकाना उसका परम कर्तव्य है। यदि व्यक्ति के आचरण से समाज को कोई लाभ नहीं पहुँचता तो उसका जीवन व्यर्थ है। ऐसी स्थिति में व्यैक्तिक उद्देश्य का ढोल पीटना उचित नहीं है।

वातावरण में अनुचित परिवर्तन

इस उद्देश्य के अनुसार व्यक्ति को अपने वातावरण के साथ सामंजस्य स्थापित करने के लिए अनुकूल परिस्थितियाँ होनी चाहिये। यह कोई संतोषजनक आदर्श नहीं है। मनुष्य का आदर्श वातावरण पर विजय प्राप्त करके उसमें आवश्यकतानुसार परिवर्तन करने की चेष्टा करना भी है।

व्यक्तित्व का विकास सामाजिक वातावरण में ही होता है जहाँ कि सामाजिक रुचियों और क्रियाओं का उसे भोजन मिलता है।

इस प्रकार शिक्षण की योजना ऐसी होने चाहिये कि व्यक्ति और समाज दोनों के बीच में समन्वय स्थापित किया जा सके। इससे व्यक्ति और समाज दोनों की प्रगति सम्भव है। अतः जहाँ एक ओर बालक को उसके विकास हेतु पूर्ण अवसर प्रदान किये जाने चाहिये वहाँ दूसरी ओर शिक्षा प्राप्त करने के पश्चात् बालक को भी नागरिक के रूप में समाज की उन्नति में यथाशक्ति योगदान देना चाहिये।

आधुनिक शिक्षा प्रणाली

रामेश्वरप्रसाद

शिक्षाशास्त्र प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 830

भारत की संस्कृति अत्यंत महत्वपूर्ण एवं गौरवशाली है। यहां अनेक ऋषि मुनि, विचारक, दार्शनिक आदि ज्ञानी पुरुषों का अवतरण हुआ। जिन्होंने ग्रंथों की विवेचना की, एवं वेद, पुराण इत्यादि प्राचीन ग्रन्थों की रचना की। जिनसे यह ज्ञात होता है कि उस समय की शिक्षा का कितना प्रचार-प्रसार था।

धीरे-धीरे समय परिवर्तन होता गया और प्राचीन शिक्षा आधुनिक शिक्षा के रूप में परिवर्तित हो गयी। ऐसे नहीं की शिक्षा का प्रचार प्रसार वर्तमान में हुआ है अपितु इसका वैदिक काल से ही प्रचलन चला आ रहा है। वैदिक काल में शिक्षा गुरुओं के समीप में रहकर ही ग्रहण की जाती थी जो कि वेद, पुराणों से संबंधित थी।

आधुनिक शिक्षा प्रणाली

सन् 1835 ई० में जब वर्तमान शिक्षा प्रणाली की नींव रखी गई थी तब लार्ड मैकाले ने स्पष्ट शब्दों में कहा था कि - "अंग्रेजी शिक्षा का उद्देश्य भारत में प्रशासन के लिए बिचौलियों की भूमिका निभाने तथा सरकारी कार्य के लिए भारत के विशिष्ट लोगों को तैयार करना है"।

आधुनिक शिक्षा प्रणाली का महत्त्व

आधुनिक शिक्षा प्रणाली ने देश में प्रत्येक व्यक्ति के लिए शिक्षा के द्वार खोल दिये हैं। हर स्थान पर व हर गाँवों में शिक्षा के अवसर जुटाये जा रहे हैं। शिक्षालयों में किसी के साथ किसी भी

प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाता है, अपितु सभी को समान रूप से शिक्षा प्रदान की जाती है। चौदह वर्ष तक अनिवार्य शिक्षा कर दी गयी है, जिसके अन्तर्गत आठवी कक्षा तक पढ़ने वाले छात्रों से किसी प्रकार का शुल्क नहीं लिया जाता है, और माध्यमिक स्तर तक बच्चों को लगभग हर विषय से अवगत कराया जाता है जो कि जीवन के लिए उपयोगी है।

दसवी कक्षा के बाद छात्र अपनी रुचि के अनुसार अपनी योग्यता बढ़ा सकता है। तदुपरांत स्नातक स्तर पर उसको एक विषय में पारंगत बनाया जाता है, ताकि वह किसी एक विषय का पूर्ण ज्ञान व हर विषय का थोड़ा-थोड़ा ज्ञान रखता हो।

आधुनिक शिक्षा प्रणाली के दोष

आधुनिक शिक्षा प्रणाली में प्रथम दोष यह है कि यहाँ शिक्षा की द्वैध प्रणाली है। बड़े घर के बच्चों के लिए अंग्रेजी माध्यम के पब्लिक स्कूल और साधारण घर के बच्चों के लिए सरकारी व अर्द्ध-सरकारी विद्यालय हैं।

आजीविका के आधार पर यदि बात की जाए तो प्रायः ऐसे देखने को मिलता है कि अंग्रेजी भाषा होने के कारण उच्च पदों पर केवल पब्लिक स्कूल के बच्चे ही जा सकते हैं, तथा उनके अधीन सरकारी अर्द्ध-सरकारी स्कूल के बच्चे रहते हैं। इस प्रकार विद्यालयों से ही शासक व शासित तथा शोषक व शोषितो का निर्माण हो जाता है। जब तक भारत से यह प्रणाली समाप्त नहीं होती, तब तक मैकाले की शिक्षा प्रणाली समाप्त नहीं हो सकती है।

दुर्भाग्यपूर्ण बात यह है कि स्वतंत्रता के बाद विश्वविद्यालयों में उच्च शिक्षा व प्राविधिक शिक्षा का स्तर तो बढ़ा है परंतु प्राथमिक शिक्षा का आधार दुर्बल होता चला गया। शिक्षा का लक्ष्य राष्ट्रीयता, चरित्र निर्माण व मानव संसाधन विकास के स्थान पर मशीनीकरण रहा है जिससे चिकित्सकीय तथा उच्च संस्थानों से उत्तीर्ण छात्रों में लगभग 40 प्रतिशत से भी अधिक छात्रों का देश से बाहर पलायन जारी रहा है।

सुधार के उपाय

व्यक्ति जिस देश में निवास करता है उसे स्वभाषा में ही शिक्षा प्रदान की जानी चाहिए, जिसके द्वारा स्व-संस्कृति से अपनत्व की भावना बढ़ती है तथा हमारी संस्कृति भी जीवित रहती है। चूँकि स्वभाषा, स्व-संस्कृति के ज्ञान से स्वतः ही राष्ट्र-प्रेम, समाज प्रेम व जन प्रेम पैदा होता है। अतः देश में सबके लिए एक जैसी शिक्षा प्रणाली हो। राष्ट्र-प्रेम व नैतिक-शिक्षा पर विशेष बल दिया जाए। हमारे यहाँ धार्मिक शिक्षा, विज्ञान की शिक्षा व सैनिक शिक्षा अनिवार्य कर देनी चाहिए।

समाज के प्रति शिक्षा के कर्तव्य

मुकुल शर्मा

शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 831

जहां एक और शिक्षा के दार्शनिक, मनोवैज्ञानिक एवं वैज्ञानिक आधारों को महत्वपूर्ण स्थान दिया जाता है, वहां दूसरी ओर युग की मांग के अनुसार शिक्षा के कर्तव्यों पर भी विशेष बल दिया जाना चाहिए। शिक्षा के सामाजिक कर्तव्यों का अर्थ यह है कि शिक्षा के द्वारा बालकों में सामाजिक भावनाओं तथा सामाजिक गुणों को विकसित किया जाए, जिससे वे अपने अधिकारों तथा कर्तव्यों का पालन पोषण कर सकें एवं कुशल नागरिक के रूप में अपने भार को स्वयं वहन करते हुए समाज की प्रगति में अधिक से अधिक योगदान दे सकें।

इस प्रकार से कहा जा सकता है कि, समाज के प्रति कर्तव्य इस बात पर बल देते हैं कि शिक्षा के द्वारा बालक को सुयोग्य, सञ्चरित्र एवं कर्मठ नागरिक बनाया जायें। जिससे कि वे समाज के उत्तरोत्तर उन्नति के शिखर पर चलता रहे।

समाज के प्रति शिक्षा के कर्तव्य को निम्नलिखित रूपों से समझा सकता है -

१) समाज की संस्कृति तथा सभ्यता का संरक्षण (Preservation of culture and civilization)

शिक्षा का सर्वोपरि कर्तव्य यह है कि, समाज की संस्कृति तथा सभ्यता का संरक्षण करें। वस्तुस्थिति यह है कि, समाज के रीति-रिवाज, परंपराएं नैतिकता तथा आदर्श एवं भाषा आदि शिक्षा तथा संस्कृति के आधार होते हैं, अतः शिक्षा को चाहिए कि वह इनका संरक्षण करें।

२) संस्कृति एवं सभ्यता का पोषक(Maintenance of culture and civilization)-

शिक्षा का दूसरा कर्तव्य है यह है कि, वह समाज की संस्कृति एवं सभ्यता का पोषण करें। इस संबंध में शिक्षा ऐसी होनी चाहिए कि, व्यक्ति समाज की संस्कृति एवं सभ्यता का जीवन में सदैव आचरण करता रहे।

३) समाज की आवश्यकताओं की पूरक(Fulfilment of Social Needs) -

शिक्षा का तीसरा एवं सर्वाधिक महत्वपूर्ण कर्तव्य यह है कि, वह समाज की आवश्यकताओं की पूरक हो। शिक्षा को चाहिए कि समाज की बदलती हुई आवश्यकता को पहचाने तथा व्यक्ति को इस प्रकार से प्रशिक्षित करें कि, वह समाज की बदलती हुई आवश्यकताओं को पूरा कर सकें।

४) पाठ्यक्रम में सुधार(Improvement in Curriculum) -

शिक्षा का चौथा कर्तव्य यह है कि, वह समाज के बदलती हुई आवश्यकताओं के अनुसार पाठ्यक्रम में सुधार करें। यदि शिक्षा अपने पाठ्यक्रम में सुधार नहीं करेगी तो वह व्यक्तियों को इस

योग्य नहीं बना सकेगी कि वह चुनौतियों का मुकाबला करते हुए समाज की बदलती हुई आवश्यकताओं को पूरा कर सकें, इस संबंध में शिक्षा को सतर्क रहने की आवश्यकता है।

५) बालकों की रचनात्मक शक्तियों का विकास)Development of Construction Powers)

जब तक शिक्षा बालकों की रचनात्मक शक्ति का विकास नहीं करेगी तब तक वह समाज के विकास में योगदान नहीं दे सकेंगे। इस दृष्टि से शिक्षा इस प्रकार हो कि वह बालकों की रचनात्मक शक्तियों का निर्माण करें।

“इसी प्रकार समाज के भी शिक्षा के प्रति कर्तव्य हैं जैसे - स्कूलों की स्थापना, व्यावसायिक शिक्षा की व्यवस्था, पुस्तकालय की स्थापना, व्यायामशालाओं का निर्माण इत्यादि”।

उपार्जित विवरणों से हम इस निष्कर्ष पर आते हैं कि, शिक्षा और समाज का अटूट संबंध है, दूसरे शब्दों में समाज अपनी विचारधारा व आदर्शों तथा आवश्यकताओं को प्राप्त करने के लिए शिक्षा की व्यवस्था करता है और शिक्षा समाज का नव निर्माण करती है। अतः शिक्षा तथा समाज एक दूसरे के पूरक हैं।

शिक्षा का हमारे जीवन में महत्व

प्रियाङ्का दाश

शिक्षाशास्त्र प्रथमवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 836

अशिक्षित को शिक्षा दो
अज्ञानी को ज्ञान,
शिक्षा से बन सकता है,
मेरा भारत देश महान....

संग बड़े बचपन के साथी
कौन कहाँ कल जायेगा
स्कूल में जो संग बिताया,
वक्त बहुत याद आएगा...

बुझने लगी हो आँखे तेरी,
चाहे थमती हो रफ्तार,

उखड़ रही हो साँसे तेरी,
दिल करता हो चित्कार,

दोष विधाता को न देना,
मन में रखना तु ये आस
रण विजयी बनता वही
जिसके पास हो आत्मविश्वास...

कोशिशों के बावजूद हो जाती है कभी हार,
होके निराश मत बैठना मन को अपने मार,
बढते रहना आगे सदा हो जैसा भी मौसम,
पा लेती है मंजिल चीटियाँ भी
गिर-गिर कर हर बार...

जिंदगी में कभी उदास न होना
ये जिंदगी एक संघर्ष है चलती ही रहेगी
कभी अपने जीने का अंदाज न खोना,
टूटने लगे हौसले तो ये याद रखना,

बिना मेहनत के तख्तो-ताज नहीं मिलते
डूँढ लेते हैं अंधेरों में मंजिल अपनी
क्योंकि जुगनु कभी रोशनी के
महताज नहीं होते...

भारत में शिक्षा

सन्ध्याराणी पृष्ठी
शिक्षाशास्त्रि प्रथमवर्ष
अनुक्रमाङ्क – 844

भारत में अन्य देशों की तुलना में शिक्षित लोगों का प्रतिशत काफी कम है। इंग्लैंड, रूस तथा जापान में लगभग शत-प्रतिशत जनसंख्या साक्षर है। यूरोप एवं अमेरिका में साक्षरता का प्रतिशत 90 से 100 के बीच है जबकि भारत में 2001 में साक्षरता का प्रतिशत 65.38 है।

1951, 1961 तथा 1971 की जनगणना में साक्षरता दर की गणना करते समय पांच वर्ष या उससे ऊपर की आयु के व्यक्तियों को सम्मिलित किया गया है अर्थात् पांच वर्ष से कम आयु के सभी बच्चों को निरक्षर किया गया है चाहे वे किसी भी स्तर की शिक्षा ग्रहण किए हैं।

2001 की जनगणना में उस व्यक्ति को साक्षर माना गया है जो किसी भाषा को पढ़ लिख अथवा समझ सकता है। साक्षर होने के लिए यह जरूरी नहीं है कि “व्यक्ति ने कोई औपचारिक शिक्षा प्राप्त की हो या कोई परीक्षा पास की हो”।

सन् 1976 में भारतीय संविधान में किए गए संशोधन के बाद शिक्षा केन्द्र, “और राज्यों की साक्षर जिम्मेदारी बन गई है”। शिक्षा प्रणाली और उसके ढांचे के बारे में फैसले आमतौर पर राज्य ही करते हैं। लेकिन शिक्षा के स्वरूप और गुणवत्ता का दायित्व स्पष्ट रूप से केन्द्र सरकार का ही है।

सन् 1986 की राष्ट्रीय शिक्षा नीति तथा 1992 की मार्च योजना में 21वीं शताब्दी के प्रारम्भ होने से पहले ही देश में चौदह वर्ष तक के सभी बच्चों को संतोषजनक गुणवत्ता के साथ निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा, एवं उपलब्ध अन्तर्गत सरकार की वचनवद्धता के अनुसार सकल घरेलू उत्पाद का छः प्रतिशत शिक्षा के क्षेत्र के लिए खर्च किया जाएगा इस धनराशि का 50 प्रतिशत प्राथमिक शिक्षा पर व्यय किया जाएगा।

आठवीं पंचवर्षीय योजना में शिक्षा के लिए योजना खर्च बढ़ाकर 19,600 करोड़ रुपए कर दिया गया, जबकि पहली योजना में यह 153 करोड़ रुपए था। सकल घरेलू उत्पाद के प्रतिशत की दृष्टि से शिक्षा पर खर्च 1951-52 को 0.7 प्रतिशत से बढ़कर 1997-98 में 3.6 प्रतिशत हो गया।

नौवीं योजना में शिक्षा खर्च 20,381.64 करोड़ रुपए रखा गया। इसमें 4,526.74 करोड़ रुपए का वह प्रावधान शामिल नहीं है जो नौवीं पंचवर्षीय योजना के अन्तिम तीन वर्षों में प्राथमिक स्कूलों में पोषाहार सहायता के लिए किया गया।

हिन्दी व्याकरण शिक्षण

विनय कुमार शुक्ल

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क – 901

किसी भी भाषा के अंग प्रत्यंग का विश्लेषण तथा विवेचन व्याकरण (ग्रामर) कहलाता है। व्याकरण वह विद्या है, जिसके द्वारा किसी भी भाषा को शुद्ध बोला, पढ़ा और शुद्ध लिखा जाता है।

किसी भी भाषा के लिखने, पढ़ने और बोलने के निश्चित नियम होते हैं। भाषा की शुद्धता व सुंदरता को बनाए रखने के लिए इन नियमों का पालन करना अत्यंत आवश्यक होता है। ये नियम भी व्याकरण के अंतर्गत आते हैं। व्याकरण भाषा के अध्ययन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा होता है जिसमें भाषा को शुद्ध करने वाले नियम बतलाये गए होते हैं।

व्याकरण का दूसरा नाम "शब्दानुशासन" भी है। वह शब्दसंबंधी अनुशासन करता है, बतलाता है कि किस शब्द का प्रयोग किस तरह करना चाहिए। भाषा में शब्दों की प्रवृत्ति अपनी ही रहती है, व्याकरण के कहने से भाषा में शब्द नहीं चलते। किन्तु भाषा की प्रवृत्ति के अनुसार व्याकरण शब्दप्रयोग का निर्देश करता है। यह भाषा पर शासन नहीं करता, उसकी स्थितिप्रवृत्ति के अनुसार लोकशिक्षण करता है। जैसे-

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनो श्वजनो माऽभूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत्॥

(पुत्र ! यदि तुम बहुत विद्वान नहीं बन पाते हो तो भी व्याकरण (अवश्य) पढ़ो ताकि, 'स्वजन' 'श्वजन' (कुत्ता) न बने और 'सकल' (सम्पूर्ण) 'शकल' (टूटा हुआ) न बने तथा 'सकृत्' (एक बार) 'शकृत्' (गोबर का घूर) न बन जाय।

हिंदी व्याकरण के सभी स्वरूपों का चार खंडों के अंतर्गत अध्ययन किया जाता है -

1. वर्ण विचार
2. शब्द विचार
3. वाक्य विचार
4. छन्द विचार

वर्ण विचार

वर्ण विचार हिंदी व्याकरण का पहला खंड है जिसमें भाषा की मूल इकाई ध्वनि तथा वर्ण , पर विचार किया जाता है। इसके अंतर्गत हिंदी के मूल अक्षरों की परिभाषा , उच्चारण , उपभेद-भेद , वर्णमाला इत्यादि संबंधी नियमों का वर्णन किया जाता है।

शब्द विचार

शब्द विचार हिंदी व्याकरण का दूसरा खंड है जिसके अंतर्गत शब्द की परिभाषा-भेद , निर्माण आदि से , रूपांतरण , विच्छेद , संधि , उपभेद संबंधित नियमों पर विचार किया जाता है। शब्द की परिभाषा - एक या अधिक वर्णों से बनी हुई स्वतंत्र सार्थक ध्वनि शब्द कहलाता है। जैसे - , नयन , कमल, शेर , कुत्ता-अनेक वर्णों से निर्मित शब्द (और) व (नहीं) न-एक वर्ण से निर्मित शब्द परमात्मा , सर्वव्यापी , प्रासाद इत्यादि।

वाक्य विचार

वाक्य विचार हिंदी व्याकरण का तीसरा खंड है जिसमें वाक्य की परिभाषा, उपभेद-भेद, संरचना आदि से संबंधित नियमों पर विचार किया जाता है।

छन्द विचार

छन्द विचार हिंदी व्याकरण का चौथा खंड है जिसके अंतर्गत वाक्य के साहित्यिक रूप में प्रयुक्त होने से संबंधित विषयों पर विचार किया जाता है। इसमें छंद की परिभाषाप्रकार आदि पर, विचार किया जाता है।

शिक्षण विधि

किसी भी भाषा को छात्रों तक पहुंचाने के लिए जिस माध्यम का प्रयोग करते हैं अथवा शिक्षक शिक्षार्थी को ज्ञान प्रदान करने के लिए जिस विधि का प्रयोग करता है उसे शिक्षण विधि कहते हैं। "शिक्षण विधि" पद का प्रयोग बड़े व्यापक अर्थ में होता है। एक ओर तो इसके अंतर्गत अनेक प्रणालियाँ एवं योजनाएँ सम्मिलित की जाती हैं, दूसरी ओर शिक्षण की बहुत सी प्रक्रियाएँ भी सम्मिलित कर ली जाती हैं। कभी-कभी लोग युक्तियों को भी विधि मान लेते हैं; परंतु ऐसा करना भूल है। युक्तियाँ किसी विधि का अंग हो सकती हैं, संपूर्ण विधि नहीं। एक ही युक्ति अनेक विधियों में प्रयुक्त हो सकती है।

निगमनात्मक तथा आगमनात्मक विधि

पाठ्यविषय को प्रस्तुत करने के दो ढंग हो सकते हैं। एक में छात्रों को कोई सामान्य सिद्धांत बताकर उसकी जाँच या पुष्टि के लिए अनेक उदाहरण दिए जाते हैं। दूसरे में पहले अनेक उदाहरण देकर छात्रों से कोई सामान्य नियम निकलवाया जाता है। पहली विधि को निगमनात्मक विधि और दूसरी को आगमनात्मक विधि कहते हैं। ये विधि व्याकरण शिक्षण के लिए सबसे उपयुक्त मानी जाती है।

संश्लेषणात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि

दूसरे दृष्टिकोण से शिक्षण विधि के दो अन्य प्रकार हो सकते हैं। पाठ्यवस्तु को उपस्थित करने का ढंग यदि ऐसा है कि पहले अंगों का ज्ञान देकर, तब पूर्ण वस्तु का ज्ञान कराया जाता है तो उसे संश्लेषणात्मक विधि कहते हैं। जैसे हिंदी पढ़ाने में पहले वर्णमाला सिखाकर तब शब्दों का ज्ञान कराया जाता है। तत्पश्चात् शब्दों से वाक्य बनवाए जाते हैं। परंतु यदि पहले वाक्य सिखाकर तब शब्द और अंत में वर्ण आ जाएँ तो यह विश्लेषणात्मक विधि कहलाएगी क्योंकि इसमें पूर्ण से अंगों की ओर चलते हैं।

दृष्टांतविधि

वस्तुविधि का एक दूसरा रूप है दृष्टांतविधि। वस्तुविधि में जिस प्रकार वस्तुओं के द्वारा - ज्ञान प्रदान किया जाता है दृष्टांतविधि में उसी प्रकार दृष्टांतों के द्वारा। दृष्टांत दृश्य भी हो सकते हैं आद चित्रपट ,मानचित्र ,और श्रव्य भी। इसमें चित्रि के सहारे वस्तु का स्पष्टीकरण किया जाता है। साथ ही उपमाचुटकुले आदि के द्वारा भी विषय का स्पष्टीकरण हो सकता है। ,कहानी ,उदाहरण , कथनविधि एवं व्याख्यानविधि

वस्तु एवं दृष्टांतविधियों से ज्ञान प्राप्त करते करते जब बच्चों को कुछ कुछ अनुमान करने तथा अप्रत्यक्ष वस्तु को भी समझने का अभ्यास हो जाता है तबकथनविधि का सहारा लिया जाता है। , इसमें वर्णन के द्वारा छात्रों को पाठ्यवस्तु का ज्ञान दिया जाता है,परंतु इस विधि में छात्र अधिकतर निष्क्रिय श्रोता बने रहते हैं और पाठन प्रभावशाली नहीं होता। इसी से प्रसिद्ध शिक्षाशास्त्री हर्बर्ट स्पेंसर ने कहा हैज्ञान द्वारा :उन्हें अधिक से अधिक स्वत ,बच्चों को कम से कम बतलाना चाहिए" - व्याख्यानविधि का ही :। व्याख्यानविधि इसी की सहचरी है। उच्च कक्षाओं में प्रायः"सीखना चाहिए प्रयोग लाभदायक समझा जाता है।

कथनविधि में प्रायः के पहर्ब :ाँच सोपानों का प्रयोग किया जाता है। वे हैं

(1) प्रस्तावना, (2) प्रस्तुतीकरण, (3) तुलना या सिद्धांतस्थापन, (4) आवृत्ति, (5) प्रयोग।

परंतु केवल ज्ञानार्जन के पाठों में ही पाँचों सोपानों का प्रयोग होता है। कौशल तथा रसास्वादन के पाठों में कुछ सीमित सोपानों का ही प्रयोग होता है।

प्रश्नोत्तर विधि (सुकराती विधि)

प्रश्न यद्यपि एक युक्ति है फिर भी सुकरात ने प्रश्नोत्तर को एक विधि के रूप में प्रयोग करके इसे अधिक महत्व प्रदान किया है। इसी से इसे सुकराती विधि कहते हैं। इसमें प्रश्नकर्ता से ही प्रश्न किए जाते हैं और उसके उत्तरों के आधार पर उसी से प्रश्न करतेकरते अपेक्षित उत्तर निकलवा लिया- जाता है।

शान्ति शब्द का महत्व

संजय सरकार

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 902

हम सभी जानते हैं कि, किसी भी कार्य की समाप्ति के बाद हम शान्ति मन्त्र का उच्चारण करते हैं और उसी मन्त्र में हम लोग शान्ति शब्द का तीन बार उच्चारण करते हैं -

"ओउम् शान्तिः - शान्तिः - शान्तिः"।

अब प्रश्न यह है कि - शान्ति शब्द को हम क्यों तीन बार ही बोलते हैं ? तो इसका उत्तर इस प्रकार से है कि - पहली तो अध्यात्मिक शान्ति, दूसरी आदिभौतिक शान्ति एवं तीसरी आदिदैविक शान्ति। अर्थात्, हे प्रभो ! हमें इन तीनों प्रकार के दुःखों से मुक्त करके शान्ति दिलाएं।

वैदिक मंत्र हिन्दू धर्म में केवल धार्मिक अनुष्ठानों का हिस्सा नहीं होते बल्कि उनका सकारात्मक प्रभाव आसपास के वातावरण और व्यक्ति के दैनिक जीवन पर भी होता है। लेकिन क्या आपने कभी ध्यान दिया है कि - हिन्दू धर्म में किसी भी पवित्र अनुष्ठान के बाद 'शान्ति' शब्द तीन बार दोहराया जाता है। पूजा या हवन में सारी प्रार्थनाओं में तीन बार "शान्ति - शान्ति - शान्ति" कहकर समापन किया जाता है। आखिर 'शान्ति' शब्द को तीन बार ही क्यों दोहराया जाता है और इसका इतना महत्व क्यों है ? आइये जानें - हमारे ऋषियों के अनुसार - पूजा पाठ या धार्मिक अनुष्ठान का उद्देश्य इस प्रकार से है कि, जीवन के दैनिक कार्यों को पूरा करने में हर व्याक्ति के जीवन में आने वाली बाधाएं या समस्याएं जब बहुत आने लगती हैं तब इनसे मुक्ति पाने के लिए पूजा पाठ या धार्मिक अनुष्ठान किये जाते हैं। जैसा कि पहले बताया गया है कि समस्याएं तीन प्रकार की हैं, शास्त्रों के अनुसार ये समस्याएं है -जैसे कि पहली समस्या - आदिदैविक इस समस्या के कारण वो अदृश्य, दैवीय प्राकृतिक घटनाएं घटती है जिन पर आम मनुष्य का बिल्कुल भी नियन्त्रण नहीं होता, जैसे - भूकम्प, बाढ़, ज्वालामुखी आदि। दूसरी समस्या - आदिभौतिक इस के कारण आपके आसपास में अनहोनियां होती हैं। जैसे कि - दुर्घटनाएं, प्रदूषण, अपराध आदि। एवं तीसरी समस्या आध्यात्मिक समस्या- यह आपकी शारीरिक और मानसिक समस्याओं का कारण बनती है। जैसे - रोग, क्रोध, निराशा, दुःख आदि। इन सभी समस्याओं से मुक्ति के लिए शास्त्रों में धार्मिक अनुष्ठान के दौरान पुरोहित 'त्रिवरमसत्यमं' पर अलम करते हैं, जिसका अर्थ है तीन बार कहने से कोई भी बात सत्य हो जाती है।

यही कारण है कि हम अपनी बात पर विशेष जोर डालने के लिए उसे तीन बार दोहराते हैं। किसी भी मंत्र के बाद 'शान्ति' शब्द का तीन बार उच्चारण करने का उद्देश्य यह है कि - हम ईश्वर से सच्चे मन से प्रार्थना करते हैं, किसी विशेष कार्य का उत्तरदायित्व निभाते समय या हमारे कामकाज में इन तीन तरीकों की बाधाएं उत्पन्न न हो। इतना ही नहीं बल्कि इन तीन उच्चारणों के दौरान तीन अलग - अलग लोगों को सम्बोधित किया जाता है। पहली बार उच्च स्वर में दैवीय 'शान्ति' शब्द को सम्बोधित किया जाता है। दूसरी बार अल्प धीमे स्वर से 'शान्ति' शब्द को सम्बोधित किया जाता है और तीसरी बार बिल्कुल धीमे स्वर में स्वयं को सम्बोधित किया जाता है।

शिक्षणाभ्यास एक अलौकिक अनुभव

दुर्गाप्रसाद भट्टराई

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 912

मैं दुर्गाप्रसाद शृंगेरी में 2012 को आया था तब मैं देखता था कि B.Ed में अनेक प्रकार के कार्यक्रम होते थे कुछ बच्चे मॉडल बनाया करते थे तो कुछ गान-नृत्य, नाटक, खेल आदि मनोरंजनात्मक क्रियाएं किया करते थे तो मैं सोचता था यह सब में कब करूंगा ? 11th कक्षा से ही मेरी रुचि B.Ed करने को होती थी ।

इसी क्रम में एक वह समय भी आया जब मैंने शृंगेरी में ही 2018 को B.Ed में प्रवेश लिया । जी हां बेशक मेरे B.Ed में प्रवेश का कारण उससे पहले की शिक्षा हो सकती है, परंतु मैं अनुभव कर रहा हूं कि जितना विकास मेरा B.Ed में हुआ है उतना पहले नहीं था । B.ed के अनेक उपक्रमों में भी विशेष अनुभव मेरा B.Ed second year में शिक्षणाभ्यास का रहा ।

इस दौरान शिक्षणाभ्यास हेतु मुझे प्रथम चक्र में कार्कल में स्थित "एस्.बी.टी. प्रौढशाला" भेजा गया, जहां मैंने मेरे भावी भविष्य शिक्षक बनने का प्रथम अनुभव प्राप्त किया, उस स्कूल में बिताए गये सारे पल मुझे मेरे जीवन भर याद आएंगे एवं वह हमारा शिक्षक समूह जो सर्वदा एक दूजे की सहायता में कोई कसर नहीं छोड़ता था, उन सबको मैंने एक फोटो के तहत स्मरणिका के स्वरूप में रखा है ।

अरे ! वह दिन भी क्या थे जब हम रात दो-तीन बजे तक अपनी आंखों को मींचते हुए, गाने सुनते हुए उठकर पाठ-योजना को तैयार किया करते थे, खैर कभी कभी बुरा भी लगता था परंतु उस बुरेपन में मज़ा भी बहुत आया। थोड़ा बहुत दुःख तो तब होता था जब हमारे निरीक्षक आकर अपने अभिप्राय में यह लिखते कि “पाठः पाठितः”।

एवं वहां हमने (मैं, उमाकान्त, देवानन्द) एक अभूतपूर्व अनुभव युक्त “रोटरी क्लब” में संस्कृत संभाषण शिविर चलाया जो आज तक का सबसे अच्छा शिविर था। उस शिविर के शिविरार्थी जन आज भी मुझे आचार्य, गुरुदेव आदि कहते हुए संदेश भेजते हैं। ऐसे करते-करते प्रथम चक्र समाप्त हुआ।

पुनः द्वितीय चक्र में मुझे “बसरिकट्टे” नामक स्थान में भेजा गया जिसके लिए मैं हमारे विभाग को तहे दिल से धन्यवाद कहता हूं क्योंकि वह बहुत ही सुंदर और मनोहर स्थान था ऐसा स्थान जो शायद मुझे फिर कभी नसीब में मिलेगा या नहीं ? वहां का रूम, वहां का मौसम, वहां का पानी, वहां की ठंड, जैसे मानो कहीं मैं हिमालय की गोद में आ पहुंचा हूं, इसके अतिरिक्त वह पर्वतारोहण जो मैंने न कभी किया था और न कभी करूंगा इतना भयानक अनुभव जिसे करने के लिए न केवल “बसरिकट्टे” का समूह अपितु अन्य सेंटर से भी प्रायः 18 छात्राध्यापकों को आमंत्रित किया। अध्ययन अध्यापन का अनुभव तो पूर्व जैसा ही रहा परंतु छात्रों की संख्या अधिक होने की वजह से ज्यादा अनुभव प्राप्त हुआ, एवं इस स्कूल की प्रार्थना बहुत ही सुंदर थी। इस तरह सब करते-करते हमने इस स्वर्णिम अवसर का उपयोग किया। इस बीच मैंने बच्चों को अपने एवं विषय की ओर कैसे आकर्षित किया जाए इन विषयों के अनेक उपायों को भी काफ़ी हद तक समझा।

यह सब अनुभव मैंने हमारे विभाग के गुरुजनों के कारण एवं आशीर्वाद के द्वारा ही प्राप्त किया है, इस दौरान मुझे मेरे गुरुजनों से बहुत स्नेह एवं प्यार मिला इसके लिए मैं उनका शुक्रिया अदा अपने दो वाक्यों से तो नहीं कर सकता पर फिर भी मेरा दिल बार-बार आप सभी गुरुजनों को सकरुणामय हृदय से धन्यवाद अर्पण करता है। आप सबका यह चपल शिष्य दुर्गाप्रसाद सदा ही आपका आभारी एवं कृतज्ञ रहेगा।

भारत की शिक्षा व्यवस्था में समस्या

रामकृष्ण प्रधान

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 914

किसी भी सामाज या देश का विकास मुख्य रूप से उसके लोगो की शिक्षा के स्तर पर आधारित होता है । जिस देश की शिक्षा व्यवस्था निम्न स्तर की होती है वो देश हमेशा गरीबी, भुखमरी और बेरोजगारी जैसी गंभीर समस्याओं से हमेशा घिरा रहता है । यदि भारत को बहुत तेज गति से विकास करना है तो हमे अपनी शिक्षा व्यवस्था में सुधार करना होगा । अपनी शिक्षा व्यवस्था में सुधार किये बिना हम अमेरिका ओर चीन जैसी बड़ी अर्थव्यवस्था को टक्कर नही दे सकते हैं ।

भारत की एक गंभीर समस्या -

आजादी के इतने समय बाद भी भारत की शिक्षा व्यवस्था अन्य देशो की तुलना में काफी निम्न स्तर की है, जो भारत के लिए एक गंभीर समस्या है । भारत सरकार ने शिक्षा में सुधार के लिए अनेक कदम उठाये हैं और समय-समय पर अनेक स्कीम भी लागू की हैं । लेकिन आज भी भारत की शिक्षा व्यवस्था में उतना सुधार नही हुआ है जितना होना चाहिए था । और ग्रामीण क्षेत्रों में तो हालात बहुत ज्यादा बुरे हैं । भारत में मुफ्त एवं अनिवार्य शिक्षा कानून लागू हुए इतना समय हो गया है फिर भी शिक्षा के स्तर में बहुत अधिक सुधार नही है। हम जानते ही हैं कि 1 अप्रैल 2010 को सरकारी शिक्षा तंत्र (Government Education System) में “शिक्षा का अधिकार कानून 2009” पूरे देश में लागू हुआ था, अब यह एक अधिकार है जिसके तहत राज्य सरकारों को यह सुनिश्चित करना है कि उनके राज्य में 6 से 14 साल के सभी बच्चों को निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा के साथ-साथ अन्य ज़रूरी सुविधाएं उपलब्ध हों और इसके लिए उनसे किसी भी तरह का प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष शुल्क नहीं लिया जायेगा । इसके बाद भी भारत मे शिक्षा के स्तर में बहुत ज्यादा सुधार नहीं हुआ है ।

यदि भारत को गति से विकास करना है, तो भारत को अपनी शिक्षा व्यवस्था को उच्च स्तर पर ले जाना होगा । भारत सरकार द्वारा भारत की शिक्षा प्रणाली में सुधार के लिए समय-समय पर अनेक प्रोग्राम चलाये जाते हैं, लेकिन इसके बाद भी भारत की शिक्षा

व्यवस्था में इतना सुधार नहीं हुआ है जितना होना चाहिए था। ये कुछ तरीके हैं जिनका प्रयोग करके भारत की शिक्षा प्रणाली में सुधार किया जा सकता है।

1. ग्रामीण शिक्षा में सुधार।
2. कौशल आधारित पाठ्यक्रम।
3. शिक्षक-छात्र अनुपात।
4. शिक्षक प्रशिक्षण, परीक्षण।
5. शिक्षा, स्वास्थ्य और रोजगार प्रमुख परियोजनाएँ।
6. व्यावसायिक शिक्षा।
7. व्यावसायिक शिक्षा के लिए सब्सिडी और अनुदान।
8. निःशुल्क बेसिक कंप्यूटर शिक्षा।
9. अभिभावकों को जागरूक करना।
10. स्मार्ट क्लास।
11. राष्ट्रीय आय का एक निश्चित भाग शिक्षा पर व्यय करना।
12. सस्ती पुस्तकों के गुण व उत्पादन में सुधार।
13. ई-पुस्तकालय।
14. खेल को महत्व।

नैतिक मूल्यपरक शिक्षा

देवानन्द राणा

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 915

किसी भी समाज का आधार उसकी संस्कृति होती है, और प्रत्येक समाज को सदैव इस हेतु चिन्तित रहना चाहिए कि उसके मूल्य एवं परम्पराएँ अक्षुण्ण रहें। मूल्य ही समाज को एक रखते हैं और उसकी शक्ति बनते हैं। भारतीय संस्कृति का महान आदर्श -

सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चित् दुःखभागभवेत् ॥

इस आदर्श की प्राप्ति के लिए मनुष्य से ऐसे आचरण की अपेक्षा की जाती है कि, जो समाज में सुख-शान्ति तथा समृद्धि का संवाहक बन सके। भारत में मूल्यों का युगों से स्थान रहा है। सत्य, धर्म, शान्ति, प्रेम और अहिंसा सार्वभौमिक रूप से बुनियादी मूल्य माने जाते हैं। इससे कोई इन्कार नहीं कर सकता कि पिछले पाँच दशकों में हर स्तर पर सामाजिक, नैतिक और आध्यात्मिक मूल्यों का निरन्तर पतन हुआ और स्वार्थपरता में वृद्धि हुई। सौहार्द और भाई-चारे में कमी हुई, स्वार्थपरता में वृद्धि हुई, राजनैतिक उद्देश्यों और अन्य कारणों में हिंसा बढ़ी, मनुष्य समेत प्राणी मात्र के प्रति करुणा घटती गई। हर व्यक्ति पैसे की होड़ में लगा है। मूल्यों का क्षय और त्याग एक ऐसा सवाल है, जिस पर समूचे समाज का अस्तित्व निर्भर है। समाज में जिस प्रकार से कुंठित, मर्यादाहीन, अविश्वास, नग्नता और अत्याचार की बातें बढ़ रहीं हैं, वह सब अपने मूल्यों से दूर होते जाने का कारण ही हैं। मूल्यों का यह त्याग अन्ततः समाज को खोखला करने वाला है और आज इस सवाल पर तनिक भी बेफिक्री नहीं दिखायी जानी चाहिए। जिस समाज में धन, सत्ता और पद के लिए सामाजिक और नैतिक मूल्य निरन्तर गायब होते जा रहे हैं, वहाँ शुरू से ही एक ठोस सामाजिक आधार होना चाहिए ताकि आदमी वयस्क होकर हर तरह की उग्रता, कुविचार, हिंसा, बेईमानी भ्रष्टाचार और शोषण के खिलाफ संघर्ष कर सके और यह तभी सम्भव है कि, जब मूल्यों की शिक्षा हमारी शिक्षा प्रणाली और शिक्षा व्यवस्था का आवश्यक अंग हो।

किसानजीवन

शिवाजी साहु

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 932

कृषि प्रधान देश में क्या हो रही गति किसान की
दरिद्रता से पीड़ित सभी मर रहे सैंकड़ों आज भी।
करते मेहनत रात दिन फिर भी पेट भरता नहीं।
देखा कभी आपने ऐसा किसान जीवन भी कहीं।।
किसान करता है परिश्रम पेट भरने के लिए
सरकार कर देती है मजबूर मरने के लिए।

कल क्या होगा मेरा यह सोच रातों सोता नहीं
देखा कभी आपने ऐसा किसान जीवन भी कहीं।।
खून का पानी बना कृषि सिंचन आज करते हैं वो
चिन्ता छोड़ शीतकाल की कार्य रातभर करते हैं वो
फिर भी अभागे भूख से रात-दिन मरते यहीं
देखा कभी आपने ऐसा किसान जीवन भी कहीं ।।
परिवार पालने के लिए रातें महीनों सोता नहीं
क्योंकि है उक्ति प्रसिद्ध बिन भोजन भजन होता नहीं।
उगाया अन्न भी स्वयं का, पास अपने रखता नहीं
देखा कभी आपने ऐसा किसान जीवन भी कहीं।।

संस्कृति युक्त भारतवर्ष

उमाकान्त जोशी

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 933

आज के इस दौर में समय के साथ-साथ मनुष्य भी बड़ी ही तेजी से आगे बढ़ता चला जा रहा है। तेजी से बढ़ते हुए इस दौर में मनुष्य ने बहुत से विषयों को सहर्ष अपनाया तो साथ ही बहुत से प्रचलित विषयों को छोड़ दिया मनुष्य के ऐसा करने के पीछे मुख्य रूप से दो कारण हो सकते हैं -

पहला कारण - जिस विषय को मनुष्य ने छोड़ा उस विषय का उसकी दृष्टि में कोई प्रयोजन नहीं है।

दूसरा कारण यह कि, जिस विषय को मनुष्य ने छोड़ा उस विषय के प्रयोजन से मनुष्य अनभिज्ञ है।

इन दोनों कारणों से युक्त प्रत्यक्ष उदाहरण हमारे सम्मुख हमारी भारतीय संस्कृति व संस्कृत भाषा के रूप में विद्यमान है। हम आज समाज में देखें तो मनुष्य अपनी संस्कृति व संस्कृति की जड़ अर्थात् संस्कृत भाषा से विमुख होता चला जा रहा है। उदाहरण के लिए देखें तो, पुरा काल से चली

आ रही षोडश संस्कारों की परंपरा मनुष्य ने लगभग छोड़ ही दी है। वर्तमान में षोडश संस्कारों में से कुछ गिने चुने संस्कार ही मनुष्य कर रहा है, उन्हें भी वह धीरे-धीरे छोड़ देगा ऐसा प्रतीत होता है। अपनी संस्कृत भाषा को तो मनुष्य लगभग छोड़ ही चुका है। ऐसा करने का कारण हम किसी से पूछें तो वह कहेगा कि-

मैं संस्कृत व संस्कृति को क्यों अपनाऊँ ?

क्या है इनका प्रयोजन ?

क्यों न मैं संस्कृत भाषा को छोड़कर अंग्रेजी को अपनाऊँ ?

जिसकी समाज में आवश्यकता भी है। आज हर किसी की सोच यही है, और यह सही भी है। क्योंकि कहा भी तो गया है कि -

"प्रयोजनम् अनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"।

उपरोक्त विषयों को उपस्थापित करने का मुख्य उद्देश्य यह है कि, हमारे भारत देश की जड़ को यदि संरक्षित करना है तो आवश्यक है, संस्कृत व संस्कृति का संरक्षण क्योंकि कहा है कि -

"भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा"।

संस्कृत भाषा व संस्कृति के संरक्षण के लिए हमारे सम्मुख पहला कार्य यह है कि, लोगों को संस्कृति व संस्कृत भाषा के प्रयोजन से परिचित कराया जाए। लोगों को बताया जाए कि, हम अगर संस्कृत व संस्कृति को अपनाएं तो उसका लाभ क्या है। संस्कृति से युक्त व संस्कृति से रहित व्यक्तियों के मध्य का भेद उन्हें दिखाया जाए। संस्कृत भाषा व अन्य भाषाओं के मध्य का महान अंतर स्पष्ट रूप से लोगों के सम्मुख प्रकट किया जाए। ऐसा करने से ही आधुनिक भारत के साथ हमारा यह भारतवर्ष संस्कृति युक्त भारतवर्ष कहलाएगा।

शिक्षण के सूत्र

दीपक उनियाल

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 934

कक्षा कक्ष में शिक्षक के सामने बहुत से महत्वपूर्ण प्रश्न होते हैं, पाठ का आरम्भ कैसे, किस क्रम में, कैसे बच्चों का ध्यान आकर्षित किया जाए ? अधिगम सामग्री का प्रयोग कब, कैसे, कहाँ पर किया जाए ? इत्यादि। इन कठिनाइयों का समाधान करने के लिए मनोवैज्ञानिकों व शिक्षाशास्त्रियों ने अपने अनुभव व विचारों को सूत्रों के रूप में प्रस्तुत किया है जिन्हें शिक्षण सूत्र कहा जाता है।

सरल से जटिल की ओर -

इस सूत्र का आशय यह है कि, छात्रों को पहले सरल फिर जटिल बातों की जानकारी दी जाए जिससे पाठ व विषय में उनकी रुचि बनी रहे। यदि अध्यापक प्रारम्भ में ही कठिन तथ्यों को बताने लगेगा तो वे समझने में असमर्थ रहेंगे। जिससे शिक्षक का प्रयास व्यर्थ हो जायेगा।

ज्ञात से अज्ञात की ओर -

इस सूत्र के अनुसार शिक्षक को बालकों के पूर्व ज्ञान को जाँचकर उसी के आधार पर उन्हें नया ज्ञान देना चाहिए अर्थात् पहले उन्हें वही बात बतानी चाहिए जिन्हें वे जानते हैं। फिर उस विषय वस्तु पर आना चाहिए जिन्हें वे नहीं जानते हैं।

स्थूल से सूक्ष्म की ओर -

इस सूत्र के अनुसार शिक्षकों को बच्चों को पढ़ाते समय प्रारंभ में केवल मूर्त वस्तुओं का प्रयोग करना चाहिए और उनकी सहायता से सूक्ष्म बातों को बताना चाहिए।

पूर्ण से अंश की ओर -

इस सूत्र का आधार गैस्टाल्टवाद है। गैस्टाल्ट मनोवैज्ञानिकों के अनुसार बालक सर्वप्रथम किसी वृक्ष को उसके पूर्व रूप में ही देखता है उसके भागों के बारे में अलग-अलग नहीं। शिक्षक को उसके इस पूर्व ज्ञान से लाभ उठाकर उसे वृक्ष के अंगों, जड़, तना, डाली, पत्ती इत्यादि के बारे में ज्ञान देना चाहिए।

अनिश्चित से निश्चित की ओर -

इस सूत्र के अनुसार बालकों के बौद्धिक विकास का क्रम अनिश्चित से निश्चित की ओर होता है। जैसे किसी देश/ प्रमुख स्थल वहाँ की विशेषताओं से सम्बन्धित छात्रों के स्पष्ट व अनिश्चित ज्ञान को शिक्षक वहाँ के मानचित्र मॉडल, चार्ट, उदाहरणों के माध्यम से निश्चित व स्पष्ट कर सकता है।

प्रत्यक्ष से अप्रत्यक्ष की ओर -

इस सूत्र के अनुसार शिक्षण के समय शिक्षकों को छात्रों को अप्रत्यक्ष वस्तुओं/तथ्यों, घटनाओं की जानकारी देने के लिए पहले प्रत्यक्ष वस्तुओं/ घटनाओं का उदाहरण प्रस्तुत करना चाहिए।

विशिष्ट से सामान्य की ओर -

इस सूत्र के अनुसार अध्यापक को छात्रों के सामने पहले किसी प्रकरण से सम्बन्धित कई उदाहरण प्रस्तुत करने चाहिए। फिर उन्हीं की सहायता से सिद्धांत व नियम को स्पष्ट करना चाहिए। स्वयं उदाहरण प्रस्तुत करके उन्हें निष्कर्ष निकालने के लिए प्रेरित करना चाहिए।

विश्लेषण से संश्लेषण की ओर -

इस सूत्र के अनुसार किसी घटना या तथ्य की जानकारी पहले समग्र रूप में कराकर फिर उसके विविध भागों को व्याख्या और विश्लेषण द्वारा स्पष्ट किया जाना चाहिए। तत्पश्चात् उन भागो या खंडों को आपस में जोड़कर पूरी जानकारी कराकर निष्कर्ष तक पहुंचना चाहिए।

शिक्षित

रोजी बन्धोर

शिक्षाशास्त्रि द्वितीयवर्ष

अनुक्रमाङ्क - 944

दुनिया में पढे लिखे आदमी बहुत हैं, जिनको साक्षर कहा जाता है। लेकिन साक्षर लोगों को शिक्षित कहा जा सकता है क्या? ये सशंय है -

एक दिन एक बहुत पढा लिखा सरकारी नौकरी करने वाला आदमी अपनी बडी कार से कहीं जा रहा था। तभी उसकी गाडी एक गांव के पास रुक जाती है। उस समय एक गरीब बालक उसके पास आता है, उससे कुछ पैसे माँगता है और उसके पैर पकड़ता है। तब वह पढा लिखा उच्चशिक्षा प्राप्त व्यक्ति उसको बहुत गालियाँ देता है और कहता है कि, मुझे मत छुओ, मेरे कपडे गन्दे हो जायेंगे। उसी समय उसी मार्ग में एक अनपढ महिला लकडी पकड़ कर जा रही थी। उस बच्चे को देखकर वह अपनी गोद में ले जाती है, उसके पास खाने के लिए थोडा चूडा होता है, वह उसको खुद अपने हाथों से खिलाती है। उसके इस क्रियाकलाप को देखकर वह व्यक्ति अपना सिर नीचे कर देता है।

इस विषय में विचार कीजिए आखिर शिक्षित है कौन? ये केवल एक ही ऐसी घटना नहीं है, अपितु ऐसी बहुत सारी घटनायें आजकल दुनिया में देखने को मिल रही हैं। कुछ लोग पढते-लिखते हैं और अपने बूढे माँ-बाप का पालन और रक्षा करना भूल जाते हैं। जिन माँ-बाप ने उनको पाला-पोसा बडा किया, दिन रात मेहनत करके अपने बच्चों के लिए कष्ट सहा, उन माँ-बाप को भूल जाते हैं। यह एक काल्पनिक विषय नहीं है, अपितु यह आज के समाज का वास्तविक स्वरूप है, जो टेलीविजन पर प्रतिदिन देखने को मिलता है।

मेरे कहने का अभिप्राय यह है कि, केवल पढ़ने से, अच्छे कपडे पहनने से, अच्छी नौकरी करने से कोई शिक्षित नही बन जाता,बल्कि शिक्षित व्यक्ति में अच्छे गुण, मानवता व उत्तम व्यवहार होना चाहिए, तब वह शिक्षित व्यक्ति कहला सकता है। अगर एक अनपढ़ व्यक्ति में ये सब गुण हैं तो वह अनपढ़ व्यवहार कुशल व्यक्ति शिक्षित कहला सकता है। तो सोचिये आपको क्या बनना है।

अतः पुस्तकीय ज्ञान को हमें अपने जीवन में उतारना चाहिए। क्योंकि आपके ज्ञान का परिचय आपका व्यवहार देता है।

आइलपारा

HUMAN VALUES AND EDUCATION

Rojasmita Sethi

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 818

What can be the evil effects of yug kali do to a man whose heart is filled with compassion, whose every utterance is truth and whose self is dedicated to the service of others ?

Man should fill his heart with compassion, always speak the truth and dedicate his mind and heart for the welfare of society. The thought, word and deed of man should always be sacred. The heart not polluted by desire and anger, the tongue not tainted by the untruth and body unblemished by the acts of valiance are the true human values. It is because of the lack of these human values that the country is facing hardships today. The parents and the teachers should take note of the fact that only the students can restore the pristine glory of Bharat, which once was the treasure house of spirituality but has now become the abode of worldly and ephemeral pleasures. Just as the parents are saddened seeing their children lagging behind in studies, so Mother India feels sad when she sees her children lacking moral and ethical values. You have to remember that all those whom you revere as ideal citizens and noble souls were once and the students of today are the future citizens and leaders of this country.

The value of an individual depends on his or her culture. The real meaning of the word culture lies in giving up bad thoughts and bad actions cultivating sacred thoughts and noble deeds.

Today the moral, ethical and spiritual values are on decline. The modern students have no trace of these values in them. They have no respect for the parents and society. In that case how can they expect to be respected by their children ? Our ancient culture exhorts : “Matrudevo Bhava, Pitrudevo Bhava and Acharyadevo Bhava (revere your Mother, Father and Teacher as God) Respect and be respected. Practice before you preach right individual is one who practices what he preaches.

Students should serve the society. Of course you need to take up jobs and each your livelihood. But do not be avaricious for money. Be satisfied with what you get.

Alexander conquered many kingdoms and seized a lot of wealth. When his end approached, he realized that he could not take even a single penny with him. He requested his minister to keep his two hands raised above the head during the final journey so that the people would understand that even the mighty emperor. Alexander had to leave that world empty handed. Like-wise, Everyone has to leave this world empty handed. Even a millionaire has to take of only food; he cannot sustain himself eating gold

So be satisfied with basic necessities of food, clothing and shelter. Do your jobs property and undertake service activities in your leisure time. Develop faith in God, you will not have fear of sin or you will become a demon. So, fear of sin; love for god is very essential. If you have these two, you will be successful in all your endeavors. Consider every good work as God's work.

“Education is the most powerful weapon which you can use to change the world. - Nelson Mandela

SKY

Puspanjali sahu

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 835

Mom,

Why is the sky so high?

But I'm not even allowed to try

To jump and flatter my wings to fly

Like an eagle to the other side

Which is green and not dry
Can you not listen when I cry
You never even came to pat my shoulders
And say "Try Try and Try"
When I fail sometimes
Do I really stand as a reason
For shame to your name and fame
Is it not a lame excuse when you say
One fine day
With a bridal make-up on your head
You'll navigate your way out of this house
Hand-in-hand with your spouse
So now stop running after your dream
And learn to make this cream out of butter
And salt out of water
So that you can please everyone at
Your in laws house
And be a good spouse.
Please mom be honest and tell me one thing
Is it only for the wedding ring
That you brought me to this world
For-
Can I not do what I aspire for?
Ever
Your daughter

EDUCATION HAS CHANGED OUR LIFESTYLE

Barsharani Hota

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 837

Education gives us a knowledge of the world around us and change it into something better. It develops a perspective of looking at life in us. It helps build opinions and have points of view on things in life. But then again information cannot be converted into knowledge without Education.

How education can change life ?

Education is a process of transferring Knowledge, abilities, values and skill from one person to another .An important purpose of education is that it helps in reduction of poverty, unemployment and helps in developing strong society.

A good education makes an individual develops personality socially as well as Economically. Education helps us to do our daily life activities in the best possible ways.Education makes dutiful . Education helps to acquire new skill and knowledge that will impact our development in life . According to Dr .A .P .J. Abdul Kalam , Lets u sacrifice our today , so that our children can have a better tomorrow . Nelson Mandela said , “ education is the most powerful weapon which you can use to change the world .”

Man without education is like a beast. Today's educationist teach the students through electronic device like laptop , pendrive and projector for better development . So in a line we can conclude that educational development includes all-round development.

HARDWORK

Subhalaxmi Tiadi

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 843

By the sweat of your brow you eat
You toil night and day
With your hands and feet
You put your mind to everything
You work on it with all your might
To satisfy the thing called need
We all need something
We all want something
Sometimes our want becomes our need
We all have something we want to achieve
We work hard
Even under the hottest day
We seek that shining star
Though lost in a vast sea wave
Hardwork begins with a stumble
Greatness begins by being humble...

EDUCATION

Bisnupriya Jena

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 845

Education...
The light of our life
A gift of academic rite

Give our thinking a different appearance
And helps drive away all our ignorance

It leads us to the path of prosperity
And gives our tomorrow
a sounding security.

The process of teaching and learning
Which helps us in our future earning.

A torch of academic brilliance
And backbone of inner resilience.

The key to unlock the
Golden door of freedom
And stage our rise to stardom.

Education is our right
For in it our future bright.

THE PARTS OF SPEECH

Sujata Behera

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 846

Every name is called a noun
As field and fountain, street and town
In place of noun the pronoun stands,
As he and she can clap their hands.
The adjective describes a thing,
Its magic wand or brindal ring.
The verb means action, something done,

To read and write, to jump and run.
How things are done the adverbs tell,
As quickly, slowly, badly, well.
The prepositions shows relation,
As in the street or at the station.
Conjunction join, in many ways,
Sentences, words, or phrase and phrase.
The interjection cries out Hark!
I need an exclamation mark .

A GIRL CHILD IS GOD'S GIFT

Diptirekha Mishra
Shiksha Shastri 1st Year
Roll No. 847

Girls are treasure to one's family,
Girls give moral strength to the family
Girls are the future of every nation
Girls needs a little amount of care,
A handful of warmth,
A heartfull of love,
Education to girls,
Will life the family
Let the girls also be
Smiling and happy.

INTRODUCTION OF FOUR –YEAR B.ed COURSE

Saumya Dwivedi

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 853

The government is introducing a four year integrated B.ed programme from next year onwards with the aim of improving the quality of teachers and teaching. This was announced on February 8th, 2019 by the Human Resource & Development Minister, Prakash Javedkar while addressing the principals of Kendriya Vidyalayas and Jawahar Manohar Vidyalayas. The scheme is launched by the Central Government of India to make 'Teaching' a profession of choice and to revive the faded esteem and dignity of this profession. Teachers should be passionate about their profession. They are the creators of the future nation.

According to the reports of NCTE (National Council for Teacher Education), this move is undertaken to ensure that only those students who are serious as well as passionate about teaching should pursue teacher training programme analogous to the students who opt for engineering and medical fields. Also the students would be intended to make a serious career decision after class - 12 of whether they want to become a teacher or not.

The new four year B.ed course includes three streams: B.A, B.Com B.Sc which is different from the normal two years B.ed programme after attaining Bachelors degree from any grad - course. This teacher training would comprise of two tiers: the pre-primary to primary and the upper – primary to secondary. According to the experts of the National Council of Educational Research and NCERT, the change from earlier one year B.ed programme to two - years and now this four - year model would succeed in providing profoundly esteemed and a professional edge to the aspirations of the teachers and teaching.

IMPORTANCE OF EDUCATION

Subhasmita Paramguru

Shiksha Shastri 1st Year

Roll No. 855

A good Education makes an Individual develop personally, socially as well as economically. Education helps us to do our daily life activities in the best possible ways. Education makes us dutiful. Education prepares us to acquire new skills and knowledge that will impact our development in life.

First of all, Education teaches the ability to read and write. Reading and Writing is the first step in Education. Most information is done by writing. Hence, the lack of writing skill means - missing out on a lot of Information. Consequently, Education makes people literate.

Above all, Education is extremely Important for Employment. It containing is a great opportunity to make a decent living. This is due to the skill of a high paying job that Education provides. Uneducated people are probably at huge disadvantages when they come to jobs. It seems many poor people improve their lives with the help of Education.

Better communication is yet another role in Education. Education improves and refines the speech of a person. Furthermore, Individuals also improve other means of communication with Education.

Education makes an individual a better user of Technology. Education certainly provides the technical skills necessary for using Technology. Hence without Education, it would probably be difficult to handle modern machines.

People become more mature with the help of education. So phistication etensthe life of educated people. Above all, Education teaches the value of discipline to Individuals. Educated people also realise the value of time much more. To educated people - time is equal to money.

Finally Education enables individuals to express their views efficiently, Educated individuals can explain their opinions in a clear manner. Hence, Educated people are quite likely to convince people to their point of view.

Conclusion: **“Education is a ray of light in the darkness”**. It certainly is a hope for a good life. Education is a basic right of every human on this planet. To deny this right is evil.

The Real Education

Praveen Gautam

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 916

Education is the systematic process of improving and developing the hidden skill inside us by which we can develop the capacity to change this world on a social, political and economical level. Education is the medium by which we can not only improve our own life but also can create a new world with lots of positive things that is required since many years.

In ancient times, the main aims of education were -

1. Knowledge.
2. Making of character.
3. Preservation of culture.
4. Development of religions thoughts.

Now-a-days, the aims are the same but the mindset of people has changed. Education has become more of a means of making money. Education teaches us that all people are same but that not happening in a real sense and that is painful.

Currently, there are two types of education – one for the rich, and other for the poor. This difference in education is creating much difference in the minds and lives of people. Therefore, the first thing that has to be done to set things right is to make

education similar to everyone, thereby ending the differences between people on the basis of money, religion, caste etc.

Then the other changes will happen in the society with the help of quality education.

“Education is the best way to solve all the problems that are happening in our lives and society.” – Ravindra Nath Tagore.

Educational Developments after Independence

T.K. Kaushik Rao

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 917

Our country India, got its freedom from the British on the night of 14th August 1947. Since then over the last 70 years, a lot of changes have happened in and around us. Changes in technology, economy, transportation and lifestyle have truly changed the way we live today. Similarly education too, has come under a lot of progressive change over these 70 years.

The foremost challenges of the Indian government, in the field of education, after independence were -

- a) Eradicating illiteracy.
- b) Reforming the educational Administration.
- c) Overall upbringing of the standards of education.

In this regard, three important commissions were set up in India over the course of these years.

I. University Education commission, 1949 –

Setting up of this National Education Commission was a significant landmark in the history of Education in India after independence. Headed by Chairman Dr. Shri S. Radhakrishnan, this commission made valuable

recommendations regarding the reorganisation of courses, techniques of evaluation, media of instruction, student services and the recruitment of teachers.

II. Secondary Education commission, 1952-53 –

On September 23rd 1964, the Secondary Education Commission was set up under the Chairmanship of Dr. Shri A. L. Swami Mudaliar. This Mudaliar's Commission extensively studied the various problems of the secondary education system in our country and produced a detailed report of 15 chapters and 250 pages. This commission insisted that the mother tongue should be the medium of instruction along with recommending the diversification of the curriculum and a uniform procedure for the selection and appointment of teachers throughout the country.

III. Education Commission, 1964-66 –

Also known as the Kothari Commission, this commission -led by Shri Daulat Singh Kothari- was set up with an intention of removing the defects in the implementation of the suggestions offered by the previous two commissions. The main responsibility of this commission was to identify and study the various loopholes of the suggestions of the previous commissions as well as the problems (or barriers) of education present in our country at that time and suggest ways of correction and improvement. This commission asserted that the progress of the country could be ensured only through education; therefore, education should be given highest priority in any scheme of national development.

The commission's report led to the formulation of national policy for education, called the **National Education Policy, 1968**. Late Shrimati Indira Gandhi was the then Prime Minister of India. Formally issued in July 1968, this policy drafted the Common Education Structure (CES) in the way of 10+2+3.

Three Language Formula and special importance to Science and Mathematics were also some of the key products of this policy.

This policy was revised in the year 1986. Late Shri Rajiv Gandhi was the then Prime Minister of India. Aimed at fulfilling the gaps in the previous policy, this new **National Education Policy 1986**, along with **Programme of Action 1992**, gave birth to many renowned campaigns like, the ‘Sarva Shiksha Abhiyaan’ (Education for all), ‘Operation Blackboard’ and ‘Mid-Day Meals’. Apart from these, this policy also advocated the setting up of Kendriya and Navodaya Vidyalayas, implementation of the Information Technology in the field of education, establishment and promotion of Inclusive Education and so on.

This policy too, was again put into reconstruction in the year 1992, under the governance of late Shri Rajagopalachari. As a result, in the year 2005, under the leadership of Dr. Shri Manmohan Singh, **National Curriculum Framework 2005** was put in place. This document - like its predecessors (1975, 1988 & 2000) – provides a framework for making the syllabi, textbooks and teaching practices within the school education programme in India. NCF 2005 mainly focussed on ‘Learning without burden’ to make learning more joyful, developing a sense of self-reliance and dignity of the individual, developing a ‘child-centered’ approach and inculcating the feeling of oneness, democracy and unity in the students through the curriculum.

Recently in the June of 2019, the Ministry of Human Resource Development (MHRD) presented the draft **National Education Policy 2019** in the Lok Sabha. Divided into 4 parts, this NEP 2019, primarily emphasises regulation and accreditation of school education, equipping students with basic vocational skills, use of the latest 21st century technology into the teaching-learning process, setting up of National Research Foundation (NRF) for the benefit of research scholars, integration of teacher training programmes with the undergraduate degree students and so on. Aimed at providing free, safe and quality education to all children of 3-18 years by 2030, ensuring 100% literacy of youth and adults by 2030 and achieving 50% growth

in GER by 2035, this policy also proposes the setting up of a new National Education Commission (NEC), whose prime objective would be ensuring the lawful implementation of the plans and programmes for educational development, throughout the country.

Thus, the educational structure in India, having come a long way, still continues to grow along with the changing times, to provide the best possible education to everybody in the best possible way, thereby working towards the common goal of making India a Global Superpower - or in our own words, a *Vishwa guru* - once again.

The Purpose of Education

Niharika Dash

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 925

Education is a life-long process. Without education, one cannot fulfill his/her dreams. So education is important for all human beings. Education is not only limited to books, notebooks, schools, colleges, university or the four walls of the classroom. We do find education in the nature around us too - like in the seas, hills, the sun, trees, sky and animals.

So what is the purpose of this education? The answer to this question can be summarized as follows -

1. Intellectual development of cultivation of mental facilities is the important purpose of education because mind is the basis of reality. This facility stress on logical thinking, rational attitude and analytical activities. According to this theory, a balanced personality can be developed through balance intellectual development.

2. Self-realization, self-knowing, self-understanding and self-exploration is another core purpose of this theory in order to maximize positive aspects and minimize negative aspects of their personality, society and nation.
3. Development - both mental and physical health - is essential purpose of education.
4. Worship is an important value, which brings man close to God.
5. Character is a value of both individual and collective importance, which is just necessary for a just and peaceful society.
6. Beauty, enjoyment, appreciation, promotion, creation of beauty in nature and art is necessary for successful life.
7. Knowledge and skill is important for maintaining life, economic prosperity and social political stability.
8. Value inculcation is another main purpose of Education. According to the physical, intellectual, moral, spiritual, economic, social and political background, values can be developed by education.

Therefore, it is our foremost responsibility – as future teachers - to understand these real purposes of education and work towards the fulfillment of these purposes.

Effects of television

Sabita Mandal

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 925

Television is a worst gift of science to man. It is known as a curse in the 21st century. Now-a-days, buying a television set in village and cities is like a craze. Like other inventions, T.V also has its own merits and demerits. It wastes the precious time of children and other people. As far as children are concerned, school children tend to

waste their time watching serials, movies and cartoons. Continuously watching T.V. damages their reading capacity, which is the main reason why we call it as an idiot box. Flashing colours affect their eye-sight in the early age.

It also teaches many bad habits. Many children see obscene scenes, produce loophole in their character and destroy them. It generates wrong tendencies like robbery, chain snatching, drug addiction, gambling etc. Fake publicity of some products through T.V. advertising, is also another defect as it misguides the innocent people into wasting their money.

The habit of reading books is actually much better than watching television. Students watch T.V. till late night. That is the reason why they don't draw their attention towards their studies. Not only studies. They also start disrespecting their parents and elders, and then later, stop following their parents advice.

So in conclusion, we can say that watching T.V only for a short period of time, that too for knowledge oriented programmes like news, N.C.E.R.T. learning programmes etc. gives us valuable knowledge, and at the same time, saves our precious time for good activities.

I made her 'Smile'

Kamala Hulagappa Nellur

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 927

A young mind is like a clay. It can be moulded into any shape as desired by a master craftsman. A teacher is such an artist. Greatness is not visible externally; it lies within. Blessed is the person who comes across a guru who can tap into iceberg of potential.

This article is about one such exemplary person who changed my life forever. It narrates how that person turned to a real life-long mentor. That person is none other than my 'Mother'.

First of all, 'Mother' is a word which fills everyone with emotions. A mother is certainly the most important human being in everyone's life. Mother's love for her child certainly cannot be compared with anything. Her level of forgiveness is unmatched. A mother is capable of forgiving any wrong doing. Mother is the most important women in everyone's life. A mother sacrifices her happiness for her child. No one else can care for their kids the way a mother does.

This article on mother is a small attempt to discover the greatness of a mother. First of all, mothers are highly responsible women. They certainly play a very important role in the upbringing of child. Most noteworthy, mothers play a huge role in determining a child's attitude. Mother love for her children and it cannot be described in words. For everyone, their mother is the best, though others may see her as a strict, unkind, selfish and nosy person.

The best part of my life is, seeing my mom smiling because of me. This is the biggest success of my life. Till today she paid for all my needs but today I am paying for her needs. This is not such a big thing to others but for me this thing made my life. I made her 'smile'.

Life is a Puzzle

Snigdharani Patra

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 937

World is like a mirror

Glance it with a smile.

Smile will return like a flowing river

To keep you happy all the time.

Life is a garden
A garden full of roses.
Leave the thorns take the roses
Like the good things that you find.

Goal is at a high peak
And hurdles are all the way.
Guidance Purity and hard work
Will send them all away.

Feelings are like ocean
The waves come and go.
They bring you both joy and pain
But never allow beaches to be dry.

Life is a picture puzzle
Solve it by giving others joy.
Let your actions be pure like a pearl
So that people will cry when you die.

Indian Education Vs Foreign Education

Minsu Bagarti
Shiksha Shastri 2nd Year
Roll No. 938

Education is one of the various basic needs for survival in today's world and it keeps on growing and evolving with time and the human mind. This is the major reason why education provided in different nations of the world is different. Every education system has its own positive side and negative side. There are number of factors that make Foreign Education System better than Indian Education system. Education system in India is worse than foreign countries like USA and UK.

We all know that, for getting into a good college and good jobs, you need good marks. In India, this restricts a student from exploring his/her passion. However, the foreign education system allows students to use their minds and think out-of-the-box and also encourages students to develop their talents and convert their passion into a career. Indian education focuses more on theory rather than practical. Indian education system doesn't allow creativity, whereas in foreign countries, they focus more on a practical-based approach.

In India to get eligible for any job, you need to have specific degree in that particular field. But in foreign countries, education is taken as just learning. Companies there-in seek talents and skills and not the degrees initially. In India, education is a formality – a part of the routine. Every Indian must get a degree of any stream, whether you learn or not. But in foreign countries, education is taken as a learning process. USA, for example, has arts, sports, music and theatre in their syllabus.

Students studying under the Indian education system are not allowed to switch their majors during the course. For example, a computer major student can't switch to subjects like language and economics in the middle of his course as a major. But foreign based colleges allow their students the option to switch subjects. This is very helpful to a student, if he/she is confused about his/her interest and passion.

And lastly, we, in Indian education system, believe in grades and certificates. We believe in taking admission into the IITs and IIMs. But foreign countries believe in skills.

Thus, there are lots of reasons why foreign education system is better than Indian.

Learning Skills

Vinayak Sabhahit

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 943

‘Learning’ includes practicing your existing skills, experimenting with new imaginations, reading from books, learning from the internet, doing online and offline courses, learning by observing others, learning from the failures and success of others and learning from the problems that you’re facing. Learning new skills is like watering a plant. It connects to growth. And to grow in business, career and life as a whole, it’s important to learn new skills, so that you will become fruitful for companies, people and entire nation itself.

1. CREATIVITY

The global marketplace is more competitive than ever. Innovative products thrive on an organization's ability to design and present them in aesthetically pleasing ways. Creative thinking and application grabs consumers' attention and secures their loyalty. Therefore, creativity is a skill we can all learn to communicate our passions and ideas with.

2. PROBLEM SOLVING

The world is changing and will continue to change dramatically. As such our children will be solving future problems that we can't even imagine yet. They'll face challenges that require skills to define a problem, design an appropriate solution, and put it to effective use. Problem-solving skills help them tackle anything from writing a shopping list to designing and realizing their biggest dreams.

3. CRITICAL THINKING

The way we think about the world, ourselves, and each other affects us more than one can imagine. It has a part in defining the future of everything and everyone and the entire world—this is what we call, the ‘Ripple Effect’. Therefore, thinking critically, sooner or later, would build a world that means more sense.

4. LEADERSHIP

Natural leaders are an asset in any classroom and on every workforce. Anyone whose attitude moves from "I can do it" to "we can do it" that makes everybody and everything better. That's why leaders see more, do more, and learn more.

5. COMMUNICATION

In school, we work in groups to produce solutions to the challenges and problems we face. Interestingly, we do the exact same thing in the workplace. The only way this can be done effectively is with good communication. Having communication skills means less stress, more productivity, and better relationships.

6. COLLABORATION

Working in groups is a hallmark of the digital age. Our classrooms and businesses incorporate teamwork into their daily practices. As such, collaborative abilities have a permanent place among the most beneficial lifelong learning skills all students should develop.

7. INFORMATION MANAGEMENT

Dealing with information means, the ability to determine what is valuable what isn't, what is spurious or questionable etc.. This is important for producing solutions and products that are genuine and useful. It's also an aspect of research and proper attribution of sources - things every good digital citizen ought to know.

8. ADAPTABILITY

We deal with trends of every kind constantly. Business, technology, entertainment, communication, and lifestyle trends are just some of the many. What makes it more challenging is that each major trend can often have several sub-trends of its own. Keeping abreast of these things means, staying informed and knowing when to take advantage of opportunities. As for life itself, it will always have challenges, no matter how well things are going. Being able to adapt to change in all its forms keeps us constantly prepared to survive and succeed no matter what climate we're in.

9. CURIOSITY

Simply put, without curiosity there is no learning. Nurturing curiosity can lead to moments where a learner says, "Wow, I never learnt that in school." This is exactly the kind of reaction that indicates that kids, can actually fall in love with learning. As such, they're the kinds of moments that a good teacher strives to create.

10. REFLECTION

Perhaps the most important phase in solution fluency is the 'debrief phase'. In this reflection stage, students get to own their learning. They look at the ways they succeeded, and ways they could improve their approach in similar future situations. Above all, they consider how what they have learned has served their original purpose for learning in the first place (usually to solve a problem or answer a challenge). Beneficial lifelong learning skills must include reflecting on learning because it's what gives learning real meaning.

Thus, these are some of the learning skills that one could work to attain.

MODERNIZATION ILL

Sushanta Suna

Shiksha shastri 2nd Year

Roll No. 945

The era is suffering from

Modernization ill.

Enhancing this disease

With its proud feel.

Smart learning with

Much Creativity.

But we have lacked in
The value of Humanity.

Multiple work takes

Less of time.

But Modern technology enhances

Cyber crime.

Lack of morality

Focus only on skill.

The era is suffering from

Modernization ill.

Modern School and

Standardized technology.

But heavy use of machine

Is making us lazy.

Loss of memory

At a very little age.

Found among the students

Is the anti-social craze.

Stressful life

Human's alive still.

The era is suffering from

Modernization ill.

Guys! Let's save this society

Before humanity or morality becomes null.

Because the era is suffering from

Modernization ill.

LEARN

Sushanta Kumar Pradhan

Shiksha shastri 2nd Year

Roll No. 946

Learning from Gandhiji

Truth and Non-Violence.

Learning from Chacha Nehru

Love for children.

Learning from Karmakand

Simplicity and punctuality.

Learning from Abdul Kalam

The burning desire to excel.

Friendship

Pankajini Mohanty

Shiksha Shastri 2nd Year

Roll No. 950

Friendship is a relation

That goes with the cost of

Love and affection.

Friendship is a creation

That builds together

Faith and expectation

Friendship is an examination

That always tests

Patience and emotions.

Friendship is an abbreviation
That never has
Any definition.

Friendship is a decision
That's never broken
By any fascination.

Friendship is an imagination
That has no
Words for description.

कक्षाधारा

ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿ

ಪ್ರಶಾಂತ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಗಾಂವ್ಕರ

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 824

ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯ ಮೂಲ ಕಲ್ಪನೆಯೇ "ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ". ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬದುಕಿನಂತೆ ಮಾನವನ ಬದುಕು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗ, ಪ್ರಯತ್ನ, ಪರಿಶ್ರಮಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಮಾನವನ ಬದುಕನ್ನು 'ಕಲಿತ ಕಲೆ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಾನವಸಮೂಹವು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಅಪಾರವಾದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡಿತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಮಾನವ ತನ್ನ ಜೀವಿತಾವಧಿಯ ಮೊದಲ ಹದಿನೈದು -ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಮೀಸಲಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಾಧನ, ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮುಖ್ಯ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಗುರುಕುಲ

ಪುರಾಣಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರುಷರಾದ ಪ್ರಹ್ಲಾದ, ಕೃಷ್ಣ, ರಾಮ ಮುಂತಾದವರು ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದವರು ಎಂದು ಓದುತ್ತೇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಕುತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸುವ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೆಂದರೆ ಗುರುಕುಲ ಎಂದರೇನು? ಅದು ಎಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು ? ಅದನ್ನು ಯಾರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು? ಅದರ ಸ್ವರೂಪವೇನು? ಮುಂತಾದವು. ಸ್ಕೂಲಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಾಪನಗಳು ನಡೆಯುವ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಗುರುಕುಲ ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದಾದರೂ ಅದು ಇನ್ನೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸಮರ್ಥನಾದ ಗುರುವು ನಗರವಲ್ಲದ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿನ ಮಧ್ಯಂತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಜ್ಞಾನದ ಯಜ್ಞ ಭೂಮಿಕೆಯೇ ಗುರುಕುಲವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ರಾಜರು ಅಗತ್ಯವಾದ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು, ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಿಕ್ಷಣಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಬಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಗುರುಗಳ ಸೇವೆಮಾಡಿಕೊಂಡು ಕಲಿಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸೇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ಗುರುವಿನ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು, ಒಲುಮೆಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಗುರುಕುಲಗಳೆಲ್ಲಾ ಒಂದೇ ಸ್ವರೂಪದಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತಿದ್ದವೇ? ಎಂದರೆ ಅವೆಲ್ಲಾ ತಮ್ಮ ಮತ, ಸೂತ್ರ, ಧರ್ಮಗಳ ನಿಯಮ ನಿಬಂಧನೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಹಿಂದೂ-ಬೌದ್ಧ-ಜೈನ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲಾ ಮತಗಳೂ ಕೂಡ ಗುರುಕುಲಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಹಾಗೆಯೇ ನೋಡಿದರೆ ಮತಗಳು, ಆಶ್ರಮಗಳು, ಇಡೀ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಕಾಣಿಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೇ ಇಡೀ ದೇಶವೇ ಒಂದು ಗುರುಕುಲವಾಗಿದೆ ಎಂದರೂ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅವಲೋಕನ ಮಾಡಿದರೆ ವೇದಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ, ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಗುರುಕುಲಗಳ ಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲಿ, ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆದರೆ ಗುರುಕುಲಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ರಾಜಧನವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ರಾಜರು ಒಂದು ಊರನ್ನೇ ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟು, ಅಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದ್ರೋಣರು ಹಸ್ತಿನಾವತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿ, ಗುರುಕುಲವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಇಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ತವಿಶ್ವದ ಶಾಂತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವ ಕ್ರಮವಿರುವಂತೆ ಶೋಷಿತರು, ನೊಂದವರು ತಮ್ಮ ದೂರನ್ನು ಅಹವಾಲನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ರಾಜನಿಂದಲೇ ಆದ ಅನ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ದೂರಗಳನ್ನು ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ್ದೂ ಇವೆ.

ಸಮಾಜಗಳೆಲ್ಲಾ ಕಾಲಚಕ್ರದ ಪರಿಭ್ರಮಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಸುತ್ತತೊಡಗಿದಾಗ ಇಂದಿನ ಮಠ-ಮಾನ್ಯಗಳು ಗುರುಕುಲಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಎಲ್ಲಾ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುವುದಕ್ಕೆ, ಸಾರುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮಠಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡವು.

ಎರಡನೇಯದಾಗಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ

ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಗವೇ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದ್ವಿಜರಿಗೆ ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯ ರಾಜಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಗರ್ಭಾಷ್ಟಮದಲ್ಲಿದ್ದ ತಂದೆ ಮಗನಿಗೆ ಉಪನಯನ ಮಾಡಿ ಕಳುಹಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ವಿವಾಹದವರೆಗೆ ಶಿಖೆ, ತಣ್ಣೀರು ಸ್ನಾನ, ಭಿಕ್ಷಾಟನೆ, ಅಲ್ಪಾಹಾರ, ಸಕಲ ಸುಖಗಳಿಂದ ದೂರ ಇರುವುದೇ ಮೊದಲಾದ ವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಬದ್ಧನಾಗಿರಬೇಕಿತ್ತು. ಆತಿಥ್ಯ, ಗುರುಸೇವೆ, ಗುರುಮಠದ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡು ಪಾಠ ಕಲಿಯಬೇಕಿತ್ತು.

ಗುರುಗಳಿಗೆ ಕಲಿತ ಪಾಠವನ್ನು ಕಂಠಸ್ಥಮಾಡಿ, ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ವೇದಮಂತ್ರಗಳು, ಸಂಸ್ಕೃತ, ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಶಸ್ತ್ರ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯದ ಕಠಿಣ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಇಂದಿನ ಮಠಮಾನ್ಯಗಳು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿ, ಶಿಷ್ಯವೇತನ, ಊಟ, ವಸತಿ, ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕ, ಪರೀಕ್ಷೆ ಹೀಗೇ ಅನೇಕ ಮುಖಗಳಿಂದ ಗುರುಕುಲದ ಅಧ್ಯಯನವು ಪ್ರಾಪ್ತಿಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೂರನೇಯದಾಗಿ ಪಾಠ್ಯಕ್ರಮ

ಗುರುಕುಲಗಳ ಪಾಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಇರುವುದು ಸಂಸ್ಕೃತಾಧ್ಯಯನ, ಉಪನಯನದ ನಂತರ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ನಿತ್ಯಕರ್ಮದ ಮಂತ್ರಗಳು, ಪ್ರಯೋಗಗಳು, ಅಸ್ತ್ರಶಸ್ತ್ರಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವೇದದ ಪಾಠಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಆಸಕ್ತಿ-ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಅರಿತು ಗುರುಗಳು ಕಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಈ ಪಠ್ಯಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಯಾ ಗುರುಕುಲಗಳೇ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗುರುಕುಲವೂ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಪಠ್ಯ, ಬೋಧನಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಗುರುಕುಲದಲ್ಲಿ ಗುರುಕೇಂದ್ರಿತ ಪಠ್ಯ, ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ನೀತಿಗಳ ಬೋಧನೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಇಂದಿಗೆ ವೇದ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಿಕ್ಷಣಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಪಠ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾಗಿವೆ. ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿಗಾಗಿ ಪಠ್ಯಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಕಲಿಕೆಯಿಂದ ಗಳಿಸಬೇಕಾದ ಕೌಶಲ್ಯಗಳ ನಿರ್ಬಂಧವೂ ಇದೆ. ಹೀಗೇ ಸಂಪೂರ್ಣ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲಗಳ ಪಠ್ಯಗಳಿಗೆ ಏಕರೂಪತೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಇಂದಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆಯೆಂದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈಗಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಶಿಕ್ಷಣಾರ್ಥಿಗಳಾಗಿ ಕಲಿಯುವ ಸಹನೆ ಅವರಿಗಿಲ್ಲ.

ನಾಲ್ಕನೇಯದಾಗಿ ಕಲಿಕೆ

ಪಠ್ಯಗಳನ್ನು ಗುರುಗಳಿಂದ ಕಲಿಯುವಾಗ ಖಚಿತತೆ ಮತ್ತು ಸ್ವರ ಶುದ್ಧತೆಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವೇದಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಅನೇಕ ರೂಢಿಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ ಸಂಹಿತಾ ಪಾಠ, ಪದಪಾಠ, ಮುಂತಾದವುಗಳು. ಹಾಗೆಯೇ ಶಸ್ತ್ರಾಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗುರಿಹಿಡಿಯುವಿಕೆ, ಪ್ರದರ್ಶನ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಕಲಿಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರ ಹಾಗೂ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವ ವಿಧಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳು. ಇದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಗುರುವಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ತಪ್ಪನ್ನು ತಿದ್ದಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆ ಇತ್ತು.

ಪ್ರಶಾಂತವಾದ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬುದ್ಧವಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡಿ ಇಡೀ ಭರತಖಂಡವನ್ನು ಒಂದು ಮಾದರಿಯಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಗುರುಕುಲಗಳಿಗೆ ಶರಣು ಎನ್ನೋಣ. ಅಕ್ಷರಗಳ ಸೌಕರ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವೇದಪಾಠವನ್ನು ನಾಲಿಗೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೂ ಒಂದು ಸ್ವರವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದೆ, ಎಲ್ಲಿಯೂ ಊನ ಮಾಡದೆ ಕಾದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬಂದ ಗುರುಕುಲದ ಗುರುಪರಂಪರೆಗೆ ನಮಿಸೋಣ. ತಮ್ಮ ಸುಖವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಜ್ಞಾನಸುಖವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಮುಂದಿನ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಶಿಷ್ಯಕೋಟಿಗೆ ಕೈಮುಗಿಯೋಣ. ಇಂದಿಗೂ ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನೆ ಎಂಬುದು ಪವಿತ್ರ, ಕರ್ತವ್ಯ ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ಗುರುಮಠಗಳಿಗೆ, ಗುರುಪೀಠಗಳಿಗೆ ತಲೆಬಾಗೋಣ.

ಸರ್ವೇ ಜನಾಃ ಸುಖಿನೋ ಭವಂತು

ತಾತತ್ವ

ಸಮರ್ಥ ಬಿ. ಎಮ್.

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 826

ಬರೆದೇನು!! ಶಾಯಿ ಮುಗಿದಮೇಲೂ ಹೊಸಕಾದಂಬರಿಯ ಜೀವನದ ಕೊನೆಯ ಬೆಂಚಿನಲಿ ಕುಳಿತು, ಮುನ್ನುಡಿಯನೇ ತಿರುಚಿ ಹಳೆ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೊಂದು ನವಭಾವ ಬರುವಂತೆ...!

ಬಾಲ್ಯದಲಿ ಮೊದಲಾಡಿದ ಅರ್ಥಮರ್ಥ ಅರ್ಥವಾಗದ ಮಾತುಗಳಲಿ ತಿಳಿದೂ ತಿಳಿಯದ ಭಗವಂತನೊಳಗಿನ ವೇದಾಂತದ ಕಲ್ಪನೆಯ ಆರೋಪ ಮಾಡುತ್ತಾ!, ಚೇಷ್ಟೆಯಲಿ ತಿಂದ ಮಣ್ಣಿಗೂ ಅಂತ್ಯದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಕೊಡುತ್ತಾ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅತಿರೇಖಿವೆನಿಸುವಷ್ಟು ಆಳಕ್ಕಿಳಿದು ಸುಕ್ಕಿನ ಕರೆಯಲ್ಲೂ ನವಯೌವ್ಯನದ ಸೆರೆ ಬಿಡಿಸುವಂತೆ.

ಬಾಯ್ತಂಬಾ ತುಂಬಿದ ಕವಳಕ್ಕೆ ಕುಡಿ ತಂಬಾಕು ಮುರಿದು ತಿಕ್ಕಿ ಸೇರಿಸಿ, ತುಟಿಯಂಚಿನಲಿ ಸುರಿಯುತ್ತಿವೆ ರಸದಲಿ ಲೇಖನಿಯನ್ನದಿ ಯುವ್ಯನದ ಆಸೆ-ಕಾಮ-ಮೋಹಾದಿಗಳ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಮೋಕ್ಷದೊಳಗಡೆ ತಿದ್ದಿತಿಡಿ, ಅಂದಿನ ಲದ್ದಿಯೊಳಗೊಂದಿಷ್ಟು ಮರೆಯಾದ ಬುದ್ಧಿಯನರಸಿ ಜಗದೊಡೆಯನ ಮಡದಿ ಮಾಯೆಯ ಸೆರಗಿನಲಿ ಸೆರೆಯಾದ ಎರಡರೊಳಗೊಂದರ ಸೇರಿಸಿ ಕಳೆದು ಜಗದಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡ ಗಣಿತದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದಂತೆ.

ಕುಕ್ಕುರುಗಾಲಿನ ಒಲೆಯ ಮುಂದೆ ಹಿಂದಾಗಿ ಕುಳಿತು ತುಂಡು ಬೀಡಿಯ ಕೆಂಡಕ್ಕಿಟ್ಟು ಏಳೆದು ನಡುಗುವ ದೇಹವನು ನೋಡಿ ಮನೆಮಠವೆಂಬ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂಬ ನೆಪದ ನಿಷ್ಠೆಯಲಿ ಜೀವೇಷ್ಠಿಯ ಮರೆತು ಮುಗಿವ ದಾರಿಯಲಿ ಕಾಯಕಾಷ್ಠದಿ ಹೊಸ ಯಾಗಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿ ಜನನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ,

ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದ ಪದಗಳಿಗೆ ಅಸಂಬಂಧವೆನಿಸುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ನೀಡುತ್ತಾ ಬರೆಯುವೆನು ಕಾಗದವೂ ಕರಗದಂತೆ!!!

ಎಳೆದು ಬಿಟ್ಟು ಬೀಡಿಯನೆಸೆದು ಬಾಯಿಂದ ಬರುತಿಹ ಹೊಗೆಯ(ಧೂಮವ)ಕಂಡು ಅಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯ(ವಹ್ನಿಯ)ಅಭಾವವ ಭಾವಿಸಿ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೂ ಮೀರಿದ ಹೊಸ ಕಾವ್ಯವ ಬರೆವ ತವಕದಿ ಉಸಿರ ಬಿಗಿಹಿದಿದು ಕೂತಿಹುದು ಆತ್ಮವು ಮುಂದಿನ(ಜನ್ಮದ) ಬಸಿರಿಗಾಗಿ.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮ

ವಿವೇಕ ಉಡುಪ ಕೆ.

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 839

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಗಳೆರಡೂ ಒಂದೇ ನಾಣ್ಯದೊಡನೆ ಮುಖಗಳು ಮತ್ತು ಅವಿನಾಭಾವ ಸಂಬಂಧಿತಗಳು. ಧರ್ಮದ ಅವಸಾನವು ರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಹಾಗೇ ರಾಷ್ಟ್ರವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಧರ್ಮವೆಲ್ಲಿ ? ಅದರ ವಿಕಾಸವೆಲ್ಲಿ ?

ವಿಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ಎರಡೂ ಮಾನವೀಯತೆಯೆಂಬೊಂದೇ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದರೂ, ಅವು ಒಂದಾಗುವು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೂಡುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣವೇನೆಂದರೆ ನಾಣ್ಯವು ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ಹೌದು. ಆದರೆ ಅದರ ಎರಡೂ ಮುಖಗಳು ಪರಸ್ಪರ ತಮ್ಮನ್ನೊಂದಾದರೂ ನೋಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾವೆಯೇ..? ಹಾಗೇ ; ನಾಣ್ಯದೊಂದು ಮುಖ ನೆಲ ನೋಡುತ್ತದಾದರೇ. ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖವನ್ನು ಜನ ನೋಡುತ್ತಾರೆ.ಹಾಗೇ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಧರ್ಮದಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಧರ್ಮವನ್ನು ತುಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮವೂ ಕೂಡ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯೊಡನೆ ವಿಕಾಸವಾಗಿದೆಯೇ ಇದೆ ಹೊರತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ನೆಲಕಚ್ಚಿಸಲಿಲ್ಲ..

ಅರಿವಿಲ್ಲದ ಇವೆರಡರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು , ತಾವು ನಂಬಿದ್ದೊಂದನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಲು ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಕೆಳಹಾಕಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಅವರ ಮೂರ್ಖತನದಿಂದ ಇಂದು ಎರಡೂ ಕೆಳಮುಖವಾಗಿವೆ.

“ಬದಲಿಗೆ ಒಂದನ್ನಾದರೂ ಮೇಲೆತ್ತಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರೆ ಎರಡೂ ಉದ್ಧಾರವಾಗುತ್ತಿದ್ದವೋ ಏನೋ...!”

ಕಾಲಾಯ ತಸ್ಮೈ ನಮಃ

ಶಿಕ್ಷಕನೂ ನಾಯಕನೇ

ಪ್ರಸನ್ನ ಪ್ರಕಾಶ ಹೆಗಡೆ

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 840

ಒಂದು ಸಮೂಹದ ಕೆಂದ್ರಬಿಂದು ನಾಯಕ. ಅವನೇ ಆ ಸಮೂಹದ ನೇತಾರನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಆ ಸಮೂಹವನ್ನು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು, ಅದನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸುವಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ಅವನದ್ದು. ಇಂತಹ ನಾಯಕನು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು.

ನಾಯಕತ್ವಗುಣಗಳು:-

1. ಸಂಘಟನಾಶಕ್ತಿ, ದಕ್ಷತೆ, ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ಚಿಂತನಾಶಕ್ತಿ ಇಂತಹ ಗುಣ ಲಕ್ಷಣಗಳಿರಬೇಕು.
2. ಸಾಮಾನ್ಯಜ್ಞಾನ, ಸನ್ನಡತೆ, ಸದ್ಬುದ್ಧಿ, ಸಹಕಾರಪರತೆ ಇದ್ದು , ಸದಸ್ಯರ ವಿಚಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವ, ಗೌರವಿಸುವ ಮತ್ತು ವಿಚಾರ ಮಾಡಿ ನಿರ್ಣಯ ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ಮನೋಭಾವವಿರಬೇಕು.
3. ಬುದ್ಧಿ, ಚತುರತೆ, ವ್ಯವಹಾರ ನಿಪುಣತೆ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ ಇರಬೇಕು.
4. ಸ್ನೇಹಪರತೆ, ಪರಸ್ಪರ ಗೌರವ ಭಾವನೆ, ಸೌಜನ್ಯತೆ ಇರಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ನಾಯಕತ್ವದ ಗುಣಗಳನ್ನು ಒಬ್ಬ ಶಿಕ್ಷಕನೂ ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಶಾಲಾಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕನು ನಾಯಕನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಶಿಕ್ಷಕನು ಮೇಲ್ಕಂಡ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದವನಾಗಿ, ಕಕ್ಷಾಸಮೂಹವನ್ನು ಉನ್ನತಸ್ಥರದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವವನಾಗಿರಬೇಕು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಅವರವರ ವಿಚಾರವನ್ನು ವಿನಿಮಯಮಾಡಿ, ಅಲ್ಲಿ ಪರಿಷ್ಕಾರವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡು, ಉತ್ತಮನಾಯಕನಾಗಿ ಸಹೃದಯತೆಯಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಏಳಿಗೆಗೆ ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಮುಂದೆ ಸಾಗುವವನಾಗಿರಬೇಕು. ತನ್ನ ಸಮೂಹವನ್ನು ಉತ್ತಮ ಸಮೂಹವನ್ನಾಗಿಸಲು ಶಿಕ್ಷಕನೊಬ್ಬನು ಸಮರ್ಥನಾಯಕನಾಗಿ ಬಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯ ಸಮೂಹದ ಮೂಲಕ ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಶಿಕ್ಷಕನೂ ಒಬ್ಬ ನಾಯಕನೇ.

ನನಸಾಗದಿದ್ದರೂ ಕನಸಿಗಿದೆ ಘನತೆ

ಕಾವ್ಯ ಬಿ. ಎಮ್.

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 850

“ಜೀವನವೊಂದು ನಾಟಕ ಶಾಲೆ, ನಾವೆಲ್ಲ ಕುಣಿಯುವ ನರ್ತನ ಶಾಲೆ”. “ನಗಿಸಲು ನೀನು ನಗುವೆನು ನಾನು, ನಾನೊಂದು ಬೊಂಬೆಯೂ ನೀ ಸೂತ್ರಧಾರಿ”. ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಪಂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಾವು ಹಾಡಿದ್ದೇವೆ, ಕೇಳಿದ್ದೇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರಲ್ಲ. ಅವರವರ ಸ್ವರಾನುಸಾರ ಅವರವರ ಜೀವನ. ವಿಪರ್ಯಾಸವೇನೆಂದರೆ ಇದಾವುದೂ ನನಗೆ ಸಂಬಂಧವಲ್ಲ. ಅವರವರ ಕರ್ಮಾನುಸಾರ ಅವರವರ ಪಾತ್ರ ಎಂದು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಕುಣಿಸುತ್ತಿರುವವನು ಭಗವಂತ.

ಈ ಪ್ರಪಂಚ ನಿಂತಿರುವುದೇ ಹಣದ ಮೇಲೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದೂ ಹಣದಿಂದಲೇ ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿರುವ ವರ್ತಮಾನಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾವಿದ್ದೇವೆ. ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಎಂದರೆ ಭಕ್ತ ತನ್ನ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ತೋರುತ್ತಿರುವುದು

ಹಾಗೆ ಅದನ್ನು ಅಳಿಯುತ್ತಿರುವುದು ಎರಡೂ ಕೂಡ ಹಣದಿಂದಲೇ. ಹಾಗಾದರೆ ಬಡವನ ಕಥೆ ? ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾಗದೆ ತಿರುಕನ ಕನಸನ್ನು ಕಾಣುತ್ತಾ ಕೂತಿರುವನಾ ? ಅಥವಾ ಕಂಡ ಕನಸು ನನಸಾಗುವ ಭ್ರಮೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾನಾ? ಹಲವಾರು ಉತ್ತರವಿಲ್ಲದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು. 'ವಿದ್ಯೆ, ಔಷಧಿ, ಅನ್ನ ಈ ಮೂರು ಪದಾರ್ಥಗಳು ಎಂದಿಗೂ ಮಾರಾಟವಾಗಬಾರದು' ಎಂದು ಸಂದೇಶ ನೀಡಿದ ಧರ್ಮಭೂಮಿ ನಮ್ಮ ಭಾರತ. ಆದರೆ ಇಂದು ಎಲ್ಲವೂ ನನ್ನದೇ ಎಂದು ಬೀಗಿ, ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಹಣದಲ್ಲೇ ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ನೀಚ ಧನಿಕನ ದೇಶ ನಮ್ಮದು. ಎಷ್ಟೋ ಬಡಮಕ್ಕಳು ಹಲವಾರು ಪ್ರತಿಭೆಗಳು ಇದ್ದರೂ ಹಣದ ಅಭಾವದಿಂದ ಮೂಲೆಗುಂಪಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅವಕಾಶಗಳೇ ಇಲ್ಲದ ಸ್ಥಿತಿ ಅವರದು. ಯಾಕೆ? ಅವರಿಗೂ ಆಸೆ, ಕನಸುಗಳಿಲ್ಲವೇ? ಎಲ್ಲರಂತೆ ಬದುಕುವ ಇಚ್ಛೆ ಅವರನ್ನು ಕಾಡದೇ? ಅಬ್ಬಾ! ಅದೆಷ್ಟು ಅವಮಾನ, ನೋವು ಪಟ್ಟಿರಬಹುದು ಅವರು ಈ ಕೆಟ್ಟ ಜಗತ್ತಲ್ಲಿ. ರಾಜಕೀಯ ಮದದ ಈ ದೇಶ ಅವರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾದರೂ ಏನು? 'ಜಾತಿ-ಜಾತಿ, ಎಂದು ಕೂಗುತ್ತಿರುವ ನಮ್ಮ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲವೇ, ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯವರೂ ಬಡವರಾಗಿರಬಹುದೆಂದು!? ಬೆಟ್ಟದಷ್ಟು ಆಸೆ ತುಂಬಿರುವ ಮನಸ್ಸು. ಹಸಿ ನೀರು ನಿಲ್ಲದೇ ಬರಿ ಕನಸಿನ ಶಿಖರವನ್ನೇ ಹೊತ್ತ ಕಣ್ಣುಗಳು. ಏನೆಂದು ಸಂತೈಸುವುದು ಅವುಗಳನ್ನು? ಬಡವನಾದ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಕನಸು ಕಾಣುವುದೇ ತಪ್ಪಾ? ಆಸೆ ಪಡುವುದೇ ತಪ್ಪಾ? ಎಲ್ಲ ಇದ್ದರೂ ಏನೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಬದುಕಬೇಕು. ಆದರೆ ಏನೂ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕೇವಲ ಹಣದಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಇದ್ದಂತೆ ಬದುಕುವ ಶ್ರೀಮಂತರ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಸರಿ? ಸಾಧನೆಗೈದು ಮೇಲಿರುವ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವ ಸಾಧಕರೂ ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲ.

ಕನಸಿನ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಎದುರಿಸುತ್ತ ಸಾಧಿಸಿದ ಸಾಧಕರು. ಆದರೆ ಇಂದು ಅದಕ್ಕೂ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದಂತಾಗಿದೆ. ಕೇವಲ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತುಂಬಿರುವ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಹೇಳಿದರೂ , ಚಿಂತಿಸಿದರೂ ಬಗೆಹರಿಯದ ಸಮಸ್ಯೆ. ಏನಾದರೇನು? ಕನಸು ನನಸಾಗದೆಂದು ಬಡವ ಕನಸು ಕಾಣುವುದನ್ನು ಬಿಡುವನೇ? ಅದರಲ್ಲೇ ಸಂತೋಷ ಕಾಣುವನು. ಆ ಕನಸಿಗೊಂದು ವಂದನೆ ಹೇಳುತ್ತಾ ತನ್ನ ದಿನವನ್ನು ಕಳೆಯುವನು.

**“ನನಸಾಗದಿದ್ದರೂ ಕನಸಿಗಿದೆ ಘನತೆ
ತೈಲ ಯಾವುದೇ ಇರಲಿ ಉರಿಯುವುದು ಹಣತೆ”.**

ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಗುರಿ

ಗೋಪಿಕಾ ಎಸ್. ಕೆ.

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಥಮವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 851

ವಿದ್ಯಾಸಮಂ ನಾಸ್ತಿ ಶರೀರಭೂಷಣಂ

ಮಾತಾಸಮಂ ನಾಸ್ತಿ ಶರೀರಪೋಷಣಂ |

ನಿದ್ರಾಸಮಂ ನಾಸ್ತಿ ಶರೀರತೋಷಣಂ

ಚಿಂತಾಸಮಂ ನಾಸ್ತಿ ಶರೀರಶೋಷಣಂ ||

ವಿದ್ಯೆಗೆ ಸಮನಾದ ಶರೀರಭೂಷಣವು ಬೇರೊಂದಿಲ್ಲ. 'ವಿದ್' ಎಂದರೆ ಜ್ಞಾನ. ಅದರ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವುದೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಎನ್ನುವುದು ಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದನೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ವಿದ್ಯೆಯ ಪರಿಭಾಷೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗುತ್ತಾ, ಇಂದು ವಿದ್ಯೆ "ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ" ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ವಿದ್ಯೆಯ ಪರಿಭಾಷೆ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಂತೆ ಅದರ ಗುರಿಯೂ ಹಿಗ್ಗುತ್ತಾ ಸಾಗಿದೆ. ಏನೇ ಆದರೂ ಜ್ಞಾನ ಎಂಬುದು ಶಕ್ತಿಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಉತ್ತಮ ಆಹಾರ ದೇಹಕ್ಕೆ ಶಕ್ತಿ ನೀಡುವಂತೆ ಸಮೃದ್ಧವಾದ ಹಾಗೂ ಪುಬುದ್ಧವಾದ ಜ್ಞಾನ ಮಾನಸಿಕ ಶಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡರ ಸಮತೋಲನವೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಗುರಿಯಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅಂದಿನ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನಗಂಗೆಯನ್ನು ಹರಿಸಿದ ತಕ್ಷಶಿಲಾ, ನಳಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಇಂದಿಗೂ ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸಕಲ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪಾರಂಗತವಾಗಿ ಹೊರಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವಂತೆ ಹಿಂದೆ ರಾಜಮನೆತನದವರು ೬೪ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. ಇಂದೂ ಸಹ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಬಗೆಬಗೆಯಾಗಿ ಹಿಗ್ಗುತ್ತಾ ಹಿಂದಿನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ನೆನಪನ್ನು ತರಿಸುತ್ತವೆ. ಯಾವಾಗ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಿಯಲಾರಂಭಿಸಿದರೋ, ಅಂದಿನಿಂದ ವಿದ್ಯೆಯ ಗುರಿ, ಮೌಲ್ಯಗಳು ಕುಂಠಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ ಮತ್ತು ಅವಶ್ಯಕತೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿದೆ. ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಗುರಿ ಸಾಧಿಸಲು ವಿದ್ಯೆ ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ.

ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆ ಗಳಿಸಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಲದು, ಅದಕ್ಕೆ ತರಬೇತಿಯೂ ಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ವಿದ್ಯೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರೆ ತರಬೇತಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಗುರಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಸುಪ್ತ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನು ಹೊರತರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಹೊರಗಿನ ಭೌತಿಕ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತವಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದೂ ಆಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸ್ವಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನ ನಡೆಸುವಷ್ಟು

ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವಂತಿರಬೇಕು.ವಿದ್ಯಾವಂತ ಮನುಷ್ಯನು ತನ್ನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಎದುರಾಗಬಹುದಾದ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಎದುರಿಸುವಂತಾಗಬೇಕು.

ವಿದ್ಯೆಯ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸವೆಂದರೆ ಪ್ರಯೋಜನಕರವಾದ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯ, ರಾಷ್ಟ್ರನಿಷ್ಠೆಯ, ಭಾವೋದ್ವೇಗಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗದ, ಪ್ರಬಲವಾದ ನೈತಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ, ಸುಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ, ಆರೋಗ್ಯಪೂರ್ಣ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದೇ ಆಗಿದೆ. ಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಪಿಸುವಂತಹ ಮತ್ತು ಅವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಸತ್ಯವನ್ನು ಧೈರ್ಯ, ಭರವಸೆಯಿಂದ ಎದುರಿಸುವಂತಹ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಬೇಕು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಗುರಿ ಜನರನ್ನು ನಿರುದ್ಯೋಗಿಯಾಗಿಸದೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಿ ಬದುಕಲು ಬೇಕಾಗುವ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದಾಗಿರಬೇಕು. ಇಂತಹ ಶಿಕ್ಷಣ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆಸುವುದೂ ಆಗಿರಬೇಕು. ಶಿಕ್ಷಣದ ಗುರಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮ, ಮಾನವಪ್ರೇಮ, ಪರೋಪಕಾರಿ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಭಾರತದಂತಹ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಇಂತಹ ಶಿಕ್ಷಣ ಅತ್ಯಗತ್ಯ.

ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕೇವಲ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರೆ ಸಾಲದು, ತಾವು ಕಲಿತ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅಪಾರ ಹಣ ವ್ಯಯ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಆ ದೇಶಗಳು ಇಂದು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಾಲಿನ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿವೆ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ವ್ಯಯ ಮಾಡುವ ಹಣ ಮುಂದಿನ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಗೆ ತೊಡಗಿಸುವ ಬಂಡವಾಳವೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವು ಮಾನವಸಂಪನ್ಮೂಲವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯ ಲಾಭದಾಯಕ ಉದ್ಯಮವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಕ್ಷಣ ಉದ್ಯಮವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಬುದ್ಧಿವಂತ ಯುವಜನತೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವುದೆಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಒಂದು ಉದ್ಯಮವೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು.

ಸಹನೆ, ಶಾಂತಿ, ಅಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ಔದಾರ್ಯಗಳಂತಹ ಸದ್ಗುಣವನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ನಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಮರ್ಥವಾಗಿರಬೇಕು. ಇದೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಪ್ರಥಮ ಗುರಿ.

ಆರೋಗ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮಾಜ

ಅಂಕುಶ ವಿ. ಹೆಗಡೆ

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ದ್ವಿತೀಯವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 939

Health is wealth ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲ ನಾಣ್ಯದಿಯಂತೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ಆರೋಗ್ಯವೆಂಬುದು ಅತಿಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆರೋಗ್ಯದ ಪಾತ್ರ, ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ತಿಳಿಯುವುದು ನಾವು ಆನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಬಳಲಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಿಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. "ಶರೀರಮಾಧ್ಯಂ ಖಲು ಧರ್ಮ ಸಾಧನಂ" ಎಂಬ ಕಾಳಿದಾಸನ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಏನನ್ನಾದರೂ ಸಾಧಿಸಿ ಕೀರ್ತಿ, ಗೌರವವೆಂಬ ಉನ್ನತ ಶಿಖರವನ್ನೇರಬೇಕಾದರೆ ಆರೋಗ್ಯವೆಂಬುದು ಅತಿಮುಖ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಾವು ಏನನ್ನಾದರೂ ಹಣದಿಂದ ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು, ಆದರೆ ಪ್ರೀತಿ, ಶಾಂತಿಯನ್ನಲ್ಲ. ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಶಾಂತಿ, ಪ್ರೀತಿಯ, ಮಮತೆಯ ಆರೈಕೆಯೇ ಇಲ್ಲದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತಮ ಆರೋಗ್ಯದ ಮಾತೆಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲವೇ? ಆದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತಮ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಬೇಕು. ಇಂದು ನಮ್ಮ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ದುಶ್ಚಟಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮಿಂದಲೇ ನಾಶಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದಿನ ದೇಶದ ಸದೃಢಪ್ರಜೆಗಳಾದ ಯುವಶಕ್ತಿ ಇದಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂಬುದು ವಿಪರ್ಯಾಸದ ಸಂಗತಿಯೇಸರಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಇಂದು ಎಚ್ಚಿತ್ತುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಧೂಮಪಾನ, ಮದ್ಯಪಾನ, ತಂಬಾಕು ಸೇವನೆ ಇಂತಹ ದುರ್ವ್ಯಸನಗಳು ಇಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಆರೋಗ್ಯದ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾಜದ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಅತಿಯಾದ ಮದ್ಯಪಾನ ಸೇವನೆಯಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನ ವಿವೇಕವನ್ನು, ಆಸ್ತಿಯನ್ನು, ಹೆಂಡತಿ-ಮಕ್ಕಳು, ಆರೋಗ್ಯ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗೌರವವನ್ನು ಕೂಡ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಒಮ್ಮೆ ಚಟಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದರೆ ಅದರಿಂದ ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಹೊರಬರುವುದು ತುಂಬಾ ಕಷ್ಟ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಉತ್ತಮ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಕೆಲವೊಂದು ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ದಿನ ನಿತ್ಯವೂ ವ್ಯಾಯಾಮ, ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಊಟ, ನಿದ್ರೆ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಆರೋಗ್ಯದ ಜೊತೆಗೆ ನಮ್ಮ ಆಯುಷ್ಯವನ್ನು, ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಡಾ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ನಮಗೆ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಾಗಲಾರದು.

ಇಂದಿನ ಜಗತ್ತು ಕೇವಲ ವೈಜ್ಞಾನಿಕದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ದಾಪುಗಾಲನ್ನು ಇರಿಸುತ್ತಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲ್ಲ. ಕಾರಣ ದಿನೇ ದಿನೇ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಗೋಚರಿಸುತ್ತಿವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾವು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಕಾಣುವುದು ಮಾನವಮೌಲ್ಯಗಳ ನಾಶ.

ಏಕೆಂದರೆ ಇಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ, ತಂದೆ-ತಾಯಿಯರನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಮದುವೆಯಾಗುವುದು ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದಲ್ಲಿ, ವೃದ್ಧಾಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುವುದು ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಶಾಂತಿ, ನಮ್ಮದಿ ಇಲ್ಲದೆ ವಿಷವನ್ನು ಕುಡಿದು ಆತ್ಮಹತ್ಯೆಗೆ ಶರಣಾಗುವುದು ಅಪ್ರಾಪ್ತಹುಡುಗಿಯರು ಗರ್ಭಧರಿಸುವುದು ಅನಾಥಾಶ್ರಮಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯು ಹೆಚ್ಚಳವಾಗುತ್ತಿರುವುದು, ಅನೇಕ ಸೌಲಭ್ಯಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ಮೋಸಮಾಡುವುದು, ವರದಕ್ಷಿಣೆಯ ಕಿರುಕುಳ ಇತ್ಯಾದಿಗಳೇ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುತ್ತಿರುವಾಗ ಗಾಂಧೀಜಿಯು ಕಂಡ ರಾಮರಾಜ್ಯದ ಕನಸು ನನಸಾಗುವುದೇ? ಎಂಬುದು ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗಿಡವಾಗಿ ಬಗ್ಗದುದು ಮರವಾಗಿ ಬಗ್ಗಿತೇ? ಎಂಬ ನಾಣ್ಯದಿಯಂತೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ತಂದೆ-ತಾಯಿ, ಪೋಷಕರು, ಗುರು-ಹಿರಿಯರು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕಾರ, ನಡೆ-ನುಡಿ, ಆಚಾರ-ವಿಚಾರಗಳನ್ನು, ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ತಿಳಿಸಿ ಕಲಿಸಿದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜದ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಧ್ಯ.

ಆದ್ದರಿಂದ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಉತ್ತಮ ಗುಣಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಸಮಾಜದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳೋಣ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಂದಿನ ಮಕ್ಕಳೇ ನಾಳಿನ ಪ್ರಜೆಗಳು. ಹಾಗಾಗಿ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಸತ್ಪ್ರಜೆಗಳಾಗಿ ದೇಶವನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಉದ್ಧಾರ ಮಾಡೋಣ.

ಇಂದಿನ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪದ್ಧತಿ

ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟ

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ದ್ವಿತೀಯವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 940

ಇಂದು ನಮ್ಮ ಭಾರತ ತನ್ನ ಶೈಕ್ಷಣಿಕಪದ್ಧತಿಯಾದ 'ಗುರುಕುಲ' ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮರೆತು ಆಂಗ್ಲಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಿದೆ. ಇಂದಿನ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣವೆಂಬುದು 'ಶಿಕ್ಷೆ'ಯಂತಾಗಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣವು ಕೇವಲ ಅವರ ಅಂಕಗಳ ಮೇಲೆ ಅವಲಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಅದಲ್ಲದೆ ಇಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಕಡಾ ೯೦ ಗಳಿಸಿದರೂ 'ಅದು ಮಾಮೂಲು ಬಿಡಿ' ಎಂದು ಹೇಳುವಂತಾಗಿದೆ.

ಅಂಕಪದ್ಧತಿಯ ಮೂಲಕ ನೋಡುವುದೇ ಆದರೆ ಶೇಕಡಾ ೯೮ ಅಥವಾ ೯೯ ಎಂದರೆ ಅವರಿಗೆ ೯೮ ಶೇಕಡಾ ವಿಷಯವು ಗೊತ್ತು ಎಂದು. ಆದರೆ ಆ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಅಷ್ಟೊಂದು ವಿಷಯ ಗೊತ್ತಿರುವುದೇ ಅಥವಾ ಶೇಕಡಾವಾರು ಕಡಿಮೆ ಬಂತೆಂದರೆ ಅವರಿಗೆ ವಿಷಯವೇನೂ ಗೊತ್ತಿರುವುದಿಲ್ಲವೇ? ಕೇವಲ ಬಾಯಿಪಾಠ ಮಾಡಿದರೆ ಸಾಕು ಅಂಕವು ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಶಿಕ್ಷಣವು ನಾಶವಾಗುತ್ತಿದೆ. ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಜ್ಞಾನ ಇರದಿದ್ದರೂ ಅವರ ಅಂಕ ನೂರಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ನಮಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಬೇಕಿರುವುದು ಏಕೆಂದರೆ, ನಮ್ಮ ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಲಿತ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ನಮ್ಮ ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದು. ಆದರೆ ಇಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮುಗಿದ ಎರಡೇ ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿತ ವಿಷಯವು ಮರೆತುಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೂ ಏನನ್ನು? ಅಧ್ಯಾಪಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ, ನಾವು ಬಾಯಿಪಾಠ ಮಾಡಿ ಬರೆಯುತ್ತೇವೆ ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಬೀಳುವುದು ನಾವು ನಮ್ಮ ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಯನ್ನು ಮುಗಿಸಿ, ನಿಜಜೀವನಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟಾಗ! ಆಗ ನಮಗೆ ಏನೇನೂ ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಕತ್ತೆಯ ಹಾಗೆ ಬೇರೆಯವರು ಏನು ಹೇಳುತ್ತಾರೋ ಅದನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು.

ಆದೇ ಗುರುಕುಲ ಪದ್ಧತಿಯಾದರೆ ಅವನಿ/ಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಉದ್ಯೋಗ, ಜೀವನಾನುಸಾರವಾಗಿ ಹೇಗೆ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು, ಏನುಬೇಕು, ಏನುಬೇಡವೋ ಅದನ್ನು ತಿಳಿದು ಅದನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೂ ಈಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂದೆ-ತಾಯಂದಿರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಮಗ/ಮಗಳು ಶೇಕಡಾ ೯೯.೯೯ ಗಳಿಸಿ ತರಗತಿಗೇ ಮೊದಲು ಬರಬೇಕೆಂಬ ಆಶಯವಿರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇದನ್ನು ಮಕ್ಕಳ ಮೇಲೆ ಹೊರೆಯಂತೆ ಹೊರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಮಕ್ಕಳು ಮಾನಸಿಕವಾಗಿ ಖಿನ್ನತೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ. ಶಾಲೆ, ಪಾಠ, ಪರೀಕ್ಷೆ ಎಂದರೆ ಬೆಚ್ಚಿಬೀಳುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ನಾವು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕೇ? ಇದರಿಂದ ನಾವು ನಮಗೆ ಬೇಕಾದುದನ್ನು ಕಲಿತು ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ನೆನಪಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದೇ?

ಇದಕ್ಕೆ ನಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರವಿದೆ. ಅದನ್ನು ನಮ್ಮ ಸರ್ಕಾರವೂ ಪಾಲಿಸುತ್ತದೆ. ಅದು ಅಂಕಗಳನ್ನು ನೀಡದೇ ಬರಿಯ 'Grade'ಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದು ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಸಹಾಯಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ಆದರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಲೋಪವಿದೆ. ವಿದ್ಯೆಯೆಂಬುದು ಇಷ್ಟಪಟ್ಟು ಕಲಿಯಬೇಕಾದುದೇ ಹೊರತುಕ ಷ್ಟಪಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಯಾರದೋ ಒತ್ತಾಯಕ್ಕಲ್ಲ. ಇನ್ನಾರದೋ ತೃಪ್ತಿಗಲ್ಲ.

ಸುಪ್ರಸಂಜೀವಿನಿ ಕುಂಡಲಿನಿ

ಚಿನ್ಮಯ ಭಟ್.

ಶಿಕ್ಷಾಶಾಸ್ತ್ರೀ ದ್ವಿತೀಯವರ್ಷ

ಅನುಕ್ರಮಾಂಕ :- 948

ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ನಮಗೆ ಗೊತ್ತಿರದ ಒಂದಿಷ್ಟು ಅಚ್ಚರಿಯ ಸಂಗತಿಗಳು ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಾನೆ ನಡೆಯುತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆ ಘಟನೆಗಳನ್ನೋ, ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗುವ ನಮ್ಮ ಆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಭಾವನೆಯನ್ನೋ ಗ್ರಹಿಸಲು ಅಸಮರ್ಥರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕೆಲವು ಅಪರೂಪದ ಘಟನೆಗಳು ನಮ್ಮ

ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಯಾರನ್ನೋ ಉತ್ಕಟವಾಗಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತೇವೆ. ಆ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೇ ಅವರ ಪೋನ್ ಕಾಲ್ ಬರುತ್ತೆ ಅಥವಾ ಅವರೇ ಹಾಜರಾಗಿಬಿಡ್ತಾರೆ. ಇದನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕಾಕತಾಳೀಯವೋ ಅಥವಾ ಆಕಸ್ಮಿಕ ವೋ ಎಂದು ತಳ್ಳಿಬಿಡೋಣವೆ? ಸಮಾಧಾನವಾಗಿ ಯೋಚಿಸಿ ಇವೆಲ್ಲಾ ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯ?

ಕಳೆದ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಮೆದುಳಿನ ಬರೋಬ್ಬರಿ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು “ಪಿನಿಯಲ್” ಗ್ರಂಥಿಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಅದು ತಮ್ಮ ನಿದ್ರೆಯ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅದ್ಭುತವಾದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಅನುಭೂತಿಗಳಿಗೂ ಕಾರಣ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದುಂಟು. ಅದಕ್ಕೇ ಭ್ರೂಮಧ್ಯೆ ಭಸ್ಮವಿಟ್ಟು ಗೌರವ ಸಲ್ಲಿಸುವ ರೂಢಿ ನಮ್ಮದು. ಆ ಪಿನಿಯಲ್ ಗ್ರಂಥಿಯನ್ನೇ ಎಷ್ಟೋ ಸಹಸ್ರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ನಮ್ಮ ಋಷಿಮುನಿಗಳು ಕಂಡಲಿ ನಿ ಶಕ್ತಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರು. ಏನಿದು ಕಂಡಲಿ ನಿ ಎಂದು ಆಧುನಿಕರು ಬಾಯ್ ಬಿಡಬಹುದು. ನಮ್ಮ ದೇಹದೊಳಗೆ ಸರ್ಪಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿಯಾಗಿ ಬೆನ್ನುಮೂಳೆಯ ಕೆಳಗೆ ಮಲಗಿರುವ ಅದ್ಭುತವಾದ ಶಕ್ತಿಯೇ ಕಂಡಲಿ ನಿ. ಕುಂಡಲ ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥವೇ ಸುರುಳಿಯಾಕಾರವಾದದ್ದು ಅಂತ. ಯೋಗದ ಮೂಲಕ ಈ ಸರ್ಪವನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ ಒಂದೊಂದೇ ಚಕ್ರದ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರೆ ಕೊನೆಗೆ ಮೆದುಳಿಗೆ ಬಂದು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಆಗಲೇ ವಿಶ್ವಶಕ್ತಿಯ ಅರಿವು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಮೂಡಿ ಮಾಯಾಬಂಧನದಿಂದ ಕಳಚಿಕೊಳ್ಳೋದು. ಪತಂಜಲಿ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಅಷ್ಟಾಂಗಯೋಗದ ಸಾಧನೆಯೂ ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಸಮಾಪ್ತಿಗೊಳ್ಳೋದು. ಈ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರಂತಹ ತೇಜಸ್ವಿ ಪುರುಷರು ಹೊಸ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನೇ ಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಜೋಗ್ಗಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯಾದ ವಿದ್ಯುತ್ ನಮ್ಮ ಮನೆ ತಲುಪಲು ವಿದ್ಯುತ್ ವಾಹಕ ತಂತಿಗಳು ಬೇಕೇ ಬೇಕು. ಹಾಗಂದಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ತಂತಿಗಳಿಲ್ಲದೆ ವಿದ್ಯುತ್ ಹರಿಯುವುದೇ ಇಲ್ಲ ಎಂದಿರಿ. ಆದರೆ ಮಿಂಚು ಭೂಮಿಯನ್ನು ತಲುಪಲು ಯಾವ ತಂತಿಯೂ ಇಲ್ಲವಲ್ಲ . ಹಾಗಾದರೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರವಾದವರನ್ನು ಸ್ನೇಹದ ಭಾವನೆಗಳು ಮುಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಏಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ? ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಾರಣವೊಂದೆ, ಅದೇನೆಂದರೆ ಕುಂಡಲಿನೀ ಶಕ್ತಿಯ ಜಾಗೃತೆ ತೀವ್ರವಾದಾಗ ಅದ್ಭುತವಾದ ಘಟನೆಗಳು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸುವುದು. ಇವತ್ತಿನ ಸಮಾಜದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಅಥವಾ ನಮ್ಮದೇ ಆದ ವೈಯಕ್ತಿಕ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಪರಿಹಾರವೆಂದರೆ ಉತ್ತಮವಾದ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿ ಯೋಗದ ಮೂಲಕ ಈ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು.

शिक्षाधारा

Rasthriya Sanskrit Sansthan
(Deemed University)

RAJIV GANDHI CAMPUS
SRINGERI – 577139

SHIKSHA SHASTRI

II YEAR

2019 – 20

Details with Photos

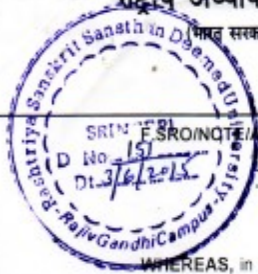
901	Vinay Kumar Shukla C/o Shivnath Shukla Village- Mohanpur Post- Dharampur Dist- Barabanki Uttar Pradesh Pin Code - 225305 Mobile - 9550128398		906	Srabani Behera C/o Banamali Behera Post - Rushipada PS - Khanpur Dist - Cuttak Odisha Pincode -754037 Mobile -9348985900	
902	Sanjay Sarkar C/o Khanjan Sarkar Village- Ramchandra Post- Kantabari Dist. DakshinDinajpur West Bengal Pin Code - 733124 Mobile - 9647322769		907	Jayashree Behera C/o Giridhari Behera Gokhana , Barabati Post - Baidyarpur Dist - Jajpur Odisha Pincode -755002 Mobile -8249372218	
903	Sumitra Khatoi C/o Dhadi Khatoi House No- EWS-1 PKRIT colony Puri 2 Talbania , Puri Odisha Pincode -752002 Mobile -7008739854		908	Subhashree Moharana C/o Basanta Kumar Moharana Narasingh pur, Post Haripur hat, Dist: Jajpur, Odisha Pincode -755009 Mobile -6370677433	
904	Madhusmita Rout C/o Harihar Rout maliarua, Post- Bhadrak by pass, Via- Madhabnagar, Dist- Bhadrak, Odisha Pincode -756181 Mobile -6372684681		909	Madhusmita Mishra C/o Rabindra Mishra Karabara, PO- Harirajpur, PS - Banki, Dist.- Cuttack Odisha Pincode -754008 Mobile -6371682683	
905	Priyanka Senapati C/o Pramod Senapati At/po-kolha, via- Tihidi, Dist-Bhadrak Odisha Pincode -756130 Mobile -6370518034		910	Sumitra Sahu C/o Bhabagrahi sahu At, Po: Patrapada, Dist: Angul, Odisha Pincode -759141 Mobile -7606962330	

911	Kartik Mishra C/o rajkumar Mishra Singrawat, sikar, Rajasthan Pincode -332030 Mobile -9511504839		916	Praveen Goutam C/o Kamal Dev Vill. Kohalwin P.O Gahli Teh. Nadaun Distt. Hamirpur Himachal Pradesh Pincode -174405 Mobile -9882696053	
912	Durgaprasad Bhattarai C/o Krishnaprasad Bhattarai 29-1, 1st Floor, Nagli Sankawati Prem Nagar Vihar Nazafgarh New Delhi Pincode -110043 Mobile -8762649202		917	T K Kaushik Rao C/o T.V Keshav Rao Sarasa Near Munchoor School P.O. Srinivasan agar Surathkal Mangaluru. Karnataka Pincode -575025 Mobile -9481477580	
913	Gopalkrushna Mishra C/o Rabinayan Mishra At- manimahasuara bagicha, lokanatha road Po-khadipada Dist-Puri Odisha Pincode -752012 Mobile -8249152043		918	Ranjula Padhan C/o Raghunath padhan At-Telmahul, po-Diptipur Dist-Bargarh Odisha Pincode -768035 Mobile -7008913317	
914	Ramakrushna Pradhan C/o Lalatendu Pradhan At-parahat(nimasahi), po-Mulaalasa, ps-Satyabadi, Dist-Puri Odisha Pincode -752014 Mobile -6371536294		919	Krishma Behera C/o Prabhakar Behera At/po-Bandhapathar, Ps-Boudh, Dist-Boudh Odisha Pincode -762026 Mobile -6371660755	
915	Debananda Rana C/o Keshari Rana At-Jhengana dihi,po- Bhengarajpur Dist-Bargarh Odisha Pincode -768039 Mobile -6361458839		920	Ashok Dangwal C/o Mayaram Dangwal Vill-Bukot, PO- loloorikhal, Dist-Tehari Garhwal Uttarakhand Pincode -249122 Mobile -9120780020	

921	Srikanta Nayak C/o Kshetrabasi Nayak At/po-Jabara Ps-Kuakhia, Dist – Jaipur Odisha Pincode -755023 Mobile- 8480078761		926	Trupti Sahu C/o Barun Sahu at-sadananda pur , Po-bhengaraj pur , Dist-bargarh Odisha Pincode -768039 Mobile-6370128775	
922	Sangeet Suna C/o Ananda Suna At/po-Srigida, Via- Sohela,ps-Sohela Dist-Bargarh Odisha Pincode -768033 Mobile- 9937260666		927	Kamala Nellur C/o Hulagappa Nellur jalikatti b k Tq;Mudhol Po:Lokapur Dis:Bagalkot Karnataka Pincode -587122 Mobile-8762682781	
923	Ravish Joshi C/o Satish Chandra Joshi, at-Bamnyuda Po-diyuri,Dist- Champawat Uttarakhand Pincode -262523 Mobile- 8919249820		928	Babani Patra C/o Ratnakar Patra At-kshetrapatana, Po-anla, Ps-baisinga, Dist-mayurvanj Odisha Pincode -757052 Mobile-8249420664	
924	Sabita Mandal C/o Satrugna Mandal At/po-Bhinda,ps- BadasahiDist- Mayurbhanj Odisha Pincode -757083 Mobile-7735249741		929	Pupoon Das C/o Bijaya Das At - Civil Township,LL - 19 Rourkela Po - Panposh Dist - Sundargarh Odisha Pincode -769004 Mobile-9491931556	
925	Niharika Dash C/o Nikunja Kishore Dash, at-Sainporuan Po-kalarabamk, Dist – Cuttak Odisha Pincode -754132 Mobile-7809288129		930	Prakashchandra Meher C/o Nabin Meher At- Dahita, Po-Padampur, Dist- Bargarh Odisha Pincode -768036 Mobile-6362960298	

931	Basanta Bahala C/o Makardwaja Bahala At- Tukuda, Po-Sole, Dist-Sundargarh Odisha Pincode -768228 Mobile-6370783252		936	Gummadi Mangatayaru C/o Gummadi Venkateswara Rao Mangatayaru Po- west godavari Andhrapradesh Pincode -534456 Mobile-6305091420	
932	Sibaji Sahoo C/o Sanyasi Sahoo At - Jaka Po - Manikamara Dist - Dhenkanal Odisha Pincode -759146 Mobile-7019345948		937	Snigdharani Patra C/o Pramodkumar Patra at-buromunda po-taliudar Dist-balangir, Odisha Pincode -767065 Mobile-8762586915	
933	Umakant Joshi C/o Sahadev Prasad Joshi Mahadurga balbhadra mandir, Dayanandnagar, shamli Dist-Shamli, Pincode -247776 Mobile-9084830118		938	Minsu Bagarti C/o Bholanath Bagarti village- Sarsara Post-sarsara Dist. bargarh Odisha Pincode -768028 Mobile-7653822921	
934	Deepak Uniyal C/o Arvind Mohan Uniyal At-Ringalgarh, Po- Ringalgarh, Dist-Tehri Garwal Pincode -249145 Mobile-7251039574		939	Ankush Vishweshwar Hegde C/o Vishweshwar Hegde Kalkatte po- kansur Tq- siddapur U.k. Karnataka Pincode -581340 Mobile-9482230301	
935	Dwitikrushna Panigrahi C/o Rabindra Panigrahi At- Chirikipada, Po- Golia, Dist- Ganjam Pincode -761118 Mobile-7751017896		940	Ramachandra Bhat C/o Parameshwar Bhat At Naginamane Post - Heggara Taluk- Ankola Dist -Uttara Kannada Karnataka Pincode -581314 Mobile-8277349120	

941	Venkatramana Ganapati Hebbar C/o Ganapati Hebbar Heggumble, Magodu Colony, Yellapur, Dist - Uttara Kannada Karnataka Pincode -581359 Mobile-8762251758		946	Sushanta Kumar Pradhan C/o Mohan Pradhan At/po-jharbandh, Dist-bargarh, Odisha Pincode -768042 Mobile-9380413178	
942	Shivaprasad Keshan C/o Subray Keshan Po: balagar, Tq: yellapur, Dist: Uttara Kannada Karnataka Pincode -581359 Mobile-9483644097		947	Madhav C/o Babaruvan Ghodke AT Aurad post omarga omsmanabad Maharastra Pincode -413606 Mobile-7987637277	
943	Vinayak Sabhahit C/o Dattatray Sabhahit 170 Jaglimane Po- Balagar Tq- Yellapur Dist - Uttara Kannada Karnataka Pincode -581359 Mobile-8762200789		948	Chinmay Bhat C/o Vishwanath Bhat At- Nelemav Po- Herur Dist – Uttara Kannada Karnataka Pincode -581450 Mobile-8277533969	
944	Rojee Banchhor C/o Debraj Banchhor At- Karmali, Po- Tabada Ps -Sohela Dist - Bragarh Pincode -768033 Mobile-6361823413		949	Rasmita Rout C/o Surendra Rout At-Ssaipur, Po-Sahada, Via-Sunhat, Dist-Balesore Odisha Pincode -756002 Mobile-7978044470	
945	Susanta Suna C/o Bira Suna At-Diaton, Po-Parasara, Ps-Sindhekel, Dist-Balangir Odisha Pincode -767035 Mobile-9937721464		950	Pankajini Mohanty C/o Brahmnananda Mohanty At-Malitota, Po-Kortal, Via-Devidol, Dist-Jagatsinghpur Odisha Pincode -754109 Mobile-7381720036	

राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षा परिषद

भारत सरकार का एक विधिक संस्थान
दक्षिण क्षेत्रीय समिति

National Council for Teacher Education
(A Statutory Body of the Government of India)
Southern Regional Committee

3-6-15 N.R. 11 - 5.0: A.P.S. द्वारा सुविधि के
सूचना देना: अनुमति कार्यालय में

3/6
CRC

SRI N. E. SRO/NCTE/PS09564/B.Ed-AI/KA/2014-15/65889

Date: 29/05/2015

TO BE PUBLISHED IN GAZETTE OF INDIA PART III SECTION 4

ORDER

WHEREAS, in exercise of the powers conferred by sub-section(2) of Section 32 of the National Council for Teacher Education Act, 1993(73 of 1993), and in supersession of the National Council for Teacher Education [Recognition Norms and Procedure] Regulations, 2009, the National Council for Teacher Education has notified the Regulations, 2014 on 1.12.2014.

2. AND WHEREAS, the institution Rashtriya Sanskrit Sansthan, Rajiv Gandhi Campus, Menase, Bharathi Nagara, Sringeri, Chikkmagaluru District - 577139, Karnataka has by affidavit consented to come under New Regulations and sought for one unit in B.Ed-AI which require additional facilities.

3. AND WHEREAS, on scrutiny it is found that the institution has not maintained/revalidated the Fixed Deposited Receipts towards Endowment and Reserve Funds.

4. AND WHEREAS, it has been decided to permit the institution an intake of one unit of 50 students subject to the institution fulfilling following conditions namely,

- The institution shall submit revalidated FDRs of the enhanced values, in joint account with the SRC before 30 June, 2015 failing which the recognition will be withdrawn.
- The institution Shall Create additional funds as per Regulations, 2014 and inform Regional Committees with required documents by October 31, 2015.

5. NOW THEREFORE, in the light of the above and in terms of Section 14(3) of NCTE Act and in accordance with the Regulations, 2014, the Southern Regional Committee, NCTE hereby grants recognition to Rashtriya Sanskrit Sansthan, Rajiv Gandhi Campus, Menase, Bharathi Nagara, Sringeri, Chikkmagaluru District - 577139, Karnataka for conducting B.Ed-AI programme of two years duration with an annual intake of 50 students (one unit) from the academic session 2015-16 subject to submission of revalidated FDRs of the enhanced value in joint account with the SRC before 30 June, 2015.

6. Further, the recognition is subject to fulfilment of other requirements as may be prescribed by other regulatory bodies like UGC, affiliating University/Body, the State Government etc. as applicable.

7. The institution shall submit to the Regional Committee a Self- Appraisal Report at the end of each academic year along with the statement of annual accounts duly audited by a chartered Accountant.

8. The institutions shall maintain & update its web-site as per provisions of NCTE Regulations and always display following as mandatory disclosure:-

- a) Sanctioned programmes along with annual intake in the institution;
- b) Name of faculty and staff in full as mentioned in school certificate along with their qualifications, scale of pay and photograph.
- c) Name of faculty members who left or joined during the last, quarter.

Cont...2

ज्ञान भारती केम्पस रोड, नागरभावी,
सामने नेशनल लॉ स्कूल, बेंगलूर - ५६० ०७२
Phone : 080-23185669/70/72 Fax : 080-23185673

Jnana Bharathi Campus Road, Opp. National Law School,
Nagarabhavi, Bangalore - 560 072.
E-mail : srcrc@ncte-india.org / srcncte2012@gmail.com
Website : http://www.srcncte.in

-2-

- d) Names of Students admitted during the current session along with qualification, Percentage of marks in the qualifying examination and in the entrance test, if any, date of admission, etc.;
- e) Fee charged from students;
- f) Available infrastructural facilities;
- g) Facilities added during the last quarter;
- h) Number of books in the library, journals subscribed to and additions, if any, in the last quarter;
- i) The affidavit with enclosure submitted along with application.
- j) The institution shall be free to post additional relevant information, if it so desires.
- k) Any false or incomplete information on website shall render the institution liable for withdrawal of recognition.

If the institution Contravenes any of the above conditions or the provision of the NCTE Act, Rules, Regulations and Orders made of issued there under, the institution will render itself vulnerable to adverse action including withdrawal of recognition by the regional committee under the provisions of Section 17(1) of the NCTE Act.

By Order,

P Revathi Reddy
(P.Revathi Reddy)
Regional Director

The Manager,
Government of India Press
Department of Publications (Gazette Section)
Civil Lines, New Delhi - 110054

To:

The Principal,
Rashtriya Sanskrit Sansthan,
Rajiv Gandhi Campus, Menase,
Bharathi Nagara, Sringeri,
Chikkmagaluru District - 577139,
Karnataka

Copy to:

1. The Secretary, Dept. of Elementary Education and Literacy, Ministry of Human Resource Development, Govt. of India, Shastri Bhavan, New Delhi - 110 001.
2. The Principal Secretary (Higher Education) Government of Karnataka, M.S. Building, Dr. Ambedkar Veedhi, Bangalore-560001, Karnataka.
3. The Registrar, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Rajiv Gandhi Campus, Menase, Bharathi Nagara, Sringeri, Chikkmagaluru District - 577139, Karnataka.
4. The Director, DSERT, Ring Road, BSK 2nd Stage, Bangalore.
5. The Correspondent, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Rajiv Gandhi Campus, Menase, Bharathi Nagara, Sringeri, Chikkmagaluru District - 577139, Karnataka.
6. The Under Secretary (CS), National Council for Teacher Education, Hans Bhawan Wing-II, Bahadursbhab Zafar Marg, New Delhi - 110 002.
7. Office Order file/Institution file.

Copy Received
APB
-3/6/15

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

भारतशासनमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः मानितविश्वविश्वविद्यालयः

राष्ट्रीयमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा 'अ' श्रेण्या प्रत्यायितम्

राजीवगान्धीपरिसरः शृङ्गेरी - 577 139

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, RAJIV GANDHI CAMPUS, SRINGERI
DEPARTMENT OF EDUCATION – 2018 – 2020
4TH BATCH OF TWO YEARS CURRICULUM

